שער קטן

שער הספר אלה תולדות משפחת טשרנוביץ

קרדיטים

הקדשה

ספטמבר 18 תוכן העניינים (גרסת עבודה)

ספטמבר 18 תוכן העניינים (גרסת עבודה)

ספטמבר 18 תוכן העניינים (גרסת עבודה)

ספטמבר 18 תוכן העניינים (גרסת עבודה)

משחר עד אופק

מוקי צור

באהבה של יורשים ובשמחת המעניקים ירושה, אנו מגישים ספר זה לטשרנוביצים לדורותיהם.

קוראי הספר, בני המשפחה, ערים לכך שבכל כנס משפחתי נשלפים זיכרונות נרגשים, פיליטונים מחורזים או קטעי פרוזה מעניינים. הכול יודעים כי במשפחה הזאת אוהבים לרכל על ספרים, לדון במילים, לשפוט ולהטיל לחלל עובדות מוזרות. ידענו שבדרך כלל אין אנו טובים בארגון, למרות כמה בני משפחה שהיו אנשים מאורגנים – אבל הפעם החלטנו לעשות סדר, אזרנו עוז ואיחדנו כוחות כדי להגיש ספר זה על משפחתנו, המשפחה המוצאת עט לכל עת; משפחה שכתבה ושלחה והנציחה, מאורעות קטנים וגדולים.

אנו מביאים בפניכם את תולדותיה של משפחה אחת וגלגוליה במשך ארבעה דורות.

ההיסטוריה, אומרים הוגי הדעות, היא זו שכותבים המנצחים. האם משפחתנו, פזורה על פני קצות עולם, שידעה נדודים ותקוות שווא, פאתוס ושתיקות כואבות, כתבה היסטוריה של מנצחים? כנראה שלא. בכתיבת סיפורם של ארבעת הדורות יש גם אסונות הרבה, גם נידחות לא קטנה. למרות הנידחות, נראה שכמה מבני המשפחה נמשכו לא פעם לרעיונות גדולים ומוזרים.

מסוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים, התקופה שבה מתחיל סיפורנו, התגלגל בספר זה לא רק סיפורה של משפחה אחת אלא גם סיפורם של אותם ימים, הנוגע בהמון עצבים שהתרופפו בהיסטוריה העולמית. פגשנו בדרכנו לגלות את העבר מהגרים, חולמים ולוחמים, מהפכנים ושומרי נתיבות ופותחים מסילות רוח. גיבורי הספר עומדים בתוך תוכו של הרשע וחולמים באופטימיות לא מובנת; חשים במיתרים שנקרעו על ידי כוחות היסטוריים גדולים ולוחמים נגד דלות, יתמות ואובדן.

סיפור המשפחה משולב בהיסטוריה של זמננו. לעתים הוא מספר את סיפורה של התקופה, אך לעתים מובילה אותו התקופה ואילוציה, והם שמנווטים את דרכם של בני המשפחה. הם פועלים בתוך האירועים, ואחדים מהם נשכחו בשולי ההיסטוריה הגדולה. הרוצה להבין את עומק הגלות יכול ללמוד מנדודי המשפחה ועמידתה במשטרים שונים. הרוצה לדעת לאן מוליכים חלומות רומנטיים ומסירות אין קץ יכול ללמוד מארבעה הדורות של בני המשפחה: ממחנות הכפייה בברית המועצות, מהגולאגים בצפון הרחוק לבתי מושבה נידחים בארץ ישראל, ממחנה ריכוז לשדות הקרב, ממצור לבתי קפה תל אביביים, משחר של חינוך עברי לגני ילדים. מכל אלה ועוד פרצו הסיפורים והם מסופרים לילדים ולגדולים.

בנות ובני המשפחה הם פליטים וחיילים, סופרים ודיפלומטים, סטודנטים ואמנים. הם חיים ופועלים בעידן שמתחוללת בו סערה קרבה, וכשהיא פורצת – הם מבקשים להיות שליחיה. הם בונים בתים ומקימים משפחות, אך המתחולל בעולם והמשתולל בתוכם לא נותן להם לבנות רק את ביתם כמבצרם.

המשפחה לא זכתה לתהילה בזכות המעדר והקלשון. העט הטבול בדיו שימש לה נשק וכלי עבודה. תמיד נמצא בה מי שכותב: מכתבים גדולים וקטנים, ספרים, רשימות וחוברות. לפעמים האמינו בניה בכתיבה ולפעמים כפרו בה, אך תמיד ביקשו עוד דיו, עוד נייר. השפה הייתה לדידם ראי וחלון – אך גם חזון רחוק. ארבעה דורות האמינו בתמימות מוזרה שהכתוב יכול לחפות על כל מחדל ולרפא כל מחלה.

לפניכם כמה דורות של אבותינו. במרכז הסיפור הוצבו סבא

דור העורכים, בני משפחת טשרנוביץ, ומרבית ילדיהם ונכדיהם בשנת 2013

וסבתא שלנו, בלה לבית פלדמן ושמואל טשרנוביץ. אף אחד מאיתנו, עורכי הספר בני הדור השלישי, לא הכיר אותם כי הם הלכו לעולמם לפני שאנו באנו לעולם. בלה ושמואל נתנו לנו את אות הפתיחה והשאירו אחריהם הרבה עקבות כתובים: הוא היה הכותב המקצועי, היא במכתביה הכבושים הייתה אוהבת ונוקבת דין באהבה רבה.

מרבית העדויות נכתבו בידי העורכים ובידי הדור שקדם לנו. ניסינו להביא את תמציתו של הסיפור המופלא הזה אך שיבצנו לתוכו, כחלונות הפתוחים לרווחה, גם את ההווי והמעשייה, קטעי זיכרונות ומסמכים, קצוות של חוטים שהיה ניתן לפצלם עוד ועוד, ואין הקומץ משביע את הארי. חדוות הגילוי אחזה בכולנו. מותה של דליה דוברת, האחות והאם, בת דוד יקרה שעמדה בראש האופוזיציה נגד זיכרונות וגנזה אותם בתורה שבעל פה, בביקורת חדת לשון ואוהבת – הוא שהניע אותנו למפעל הגדול הזה, לכינוס הדברים. אילולא היענות הדור הצעיר, בני הדור השלישי והרביעי, בנינו ונכדינו, והעידוד שהם העניקו ל'זקני השבט' כפי שכינינו את עצמנו, לא היה בא ספר זה לעולם. תקוותנו רבה שהמורשת המובאת בו תהיה נגישה לדורות הבאים.

תודה מקרב לב ליעקב סתר, העורך, ולנעמי מורג, המעצבת הגרפית ומפיקת הספר. לא פשוט לעבוד עם כה הרבה רצונות מתנגשים ומתגוששים.

שושלת הדורות
מְקורותיה של משפחת טשרנוביץ

שמואל צור

שושלת הדורות (הידועה לנו) של משפחתנו נמשכת זה כשבעה עשר דורות, מאז אמצע המאה השבע עשרה, כ־350 שנים לאחור. משפחתנו מוכרת כאחד הענפים של משפחת ריבלין הרחבה, המיוחסת למשפחת הגאון מווילנה, למשפחת דון יצחק אברבנאל, וממנו במישרין אל רבי יהודה הנשיא ואל דוד המלך. לא פחות.

למיטב ידיעתנו היה מוצא המשפחה בבלרוס, חלק מתחום המושב של קהילות היהודים תחת שלטון רוסיה במשך מאות בשנים. אחת מתחנות המשפחה לדורותיה הייתה העיירה דרויה, במחוז ויטבסק שבצפון בלרוס, על גבול לטביה. משם נדדה המשפחה לעיירה שקלוב במחוז מוהילב במזרח בלרוס, שבה שימש אחד מאבותינו, ר׳ גרשון איזראליטן (נפטר ב־1848), אב בית הדין של העיירה. אחד מבניו של אותו ר׳ גרשון, ר׳ יששכר בער (דובער) איזראליטן (לעתים מופיע בכתיב ׳איזראליט׳), עקר לבית חמיו בעיירה סביז׳, אף היא במחוז ויטבסק, ושם היה מושב המשפחה במשך מספר דורות. ר׳ דובער מסביז׳ הוא אבי סבם של סבא שלנו, שמואל טשרנוביץ ושל חמשת אחיו.

סביז׳ שכנה על הדרך ההיסטורית שבין מוסקבה לסנט

אלכסנדר־זיסקינד איזראליטן־טשרנוביץ ולאה בת שלמה־יצחק דרוזד

פטרסבורג, לא הרחק מהעיר פולוצק. יהודי העיירה נחלקו לשני זרמים מרכזיים, שהיו נפוצים במאה התשע עשרה ברחבי ׳תחום המושב׳ – ה׳חסידים׳ וה׳מתנגדים׳ (לחסידות). לפי עדותו של הדוד חיים – הוא ׳רב צעיר׳, אחיו הבכור של סבנו שמואל – היה מספר ה׳חסידים׳ בעיירה דומה פחות או יותר לזה של ה׳מתנגדים׳, שלא כמו בעיירות אחרות, שבהן היה רוב לאחד הפלגים. כל פלג בסביז׳ היווה קהילה לעצמה ולה בית כנסת, אב בית דין, מלמדים ושוחטים. משפחתנו נמנתה עם ה׳מתנגדים׳ וסבו של סבנו מצד אמו לאה, ר׳ שלמה יצחק דרוזד (1830–1904), כיהן כרב ואב בית דין של ה׳מתנגדים׳ שם במשך 45 שנים.

סבו של סבנו מצד האב, יצחק אייזיק איזראליטן, בנו של ר׳ דובער שנזכר לעיל, היה איש תורה ובעל חלומות, הרחוק מקרקע המציאות. אשתו חיה־פרידה הייתה ״עקרת בית, תגרנית וסחרנית שהייתה מפרנסת את בעלה [...] בעלת מרץ יוצא מן הכלל ותמיד הייתה מחליפה את טיב מסחרה״ – כעדותו של הנכד חיים, ׳רב צעיר׳, בספרו ״קורות חיים״.

בנם של יצחק אייזיק וחיה־פרידה הוא אלכסנדר זיסקינד איזראליטן־טשרנוביץ, אביו של סבנו שמואל והסבא רבא שלנו (1853–יולי 1913). הוא היה ידוע בצעירותו כעילוי, הבקי בש״ס, בפוסקים ובשו״ת. חותנו, הרב דרוזד, הכתירו בתואר ׳ארון ספרים חי׳. עם היותו עילוי, היה סבא רבא שלנו איש צנוע, שהתרחק ממעמד ושררה. הוא היה סמוך על שולחן חותנו, וסבא שמואל כתב עליו שהיה ״תמים וצדיק, הוגה בתורה יומם ולילה, ומלאכתו מלאכת שו״ב נמלאה בדרך אגב ומתוך שאיפה תמידית ללמד תורה להמון העם״. לדעת בנו הבכור, חיים טשרנוביץ, לא הגיע אבי סבנו לרבנות למרות חריפותו ובקיאותו ״מחמת הנהגתו הפשוטה והענווה. היה חסר לו החוש להתרברב ולהתנשא על אחרים״. לעומתו אשתו, הסבתא רבתא שלנו, לאה בת הרב שלמה־יצחק דרוזד, הייתה – כפי שתיאר אותה סבנו שמואל – אישה פעלתנית ומשכילה, בקיאה בתורה, קוראת ותיקה של כל הספרות היהודית וכותבת בעילום שמה לעיתונות היהודית (נפטרה ב־1909). נראה שעקבות המזיגה בין שניים אלה ניתנים לזיהוי בדורות אחריהם עד ימינו.

שישה ילדים נולדו לאלכסנדר־זיסקינד ואשתו לאה: הבכור חיים (15.5.1949–1870), שנודע כאמור בכינויו ׳רב צעיר׳, היה רב ידוע, חוקר התלמוד, פרופסור במכון הדתי בניו יורק, ויוקדש לו כאן פרק נפרד. שניים מהאחים – גרשון וקלמן – חיו ברוסיה, ולא היה לנו איתם כל קשר. אחד מהם (כנראה גרשון) חלה במחלת לב חשוכת מרפא ושם קץ לחייו במקום מרפא באיטליה. אח נוסף, יעקב, היה תלמיד חכם ובוגר ישיבת אודסה, שלט בעברית אך חי בברית המועצות באווירה של פחד, חשאיות והכחשת הקשר המשפחתי. גם עם בתו רוניה, מהנדסת מכונות, לא היה לנו כל קשר. בספרה ״כלא בלי סוגר״ מספרת אסתר פלדמן, אחותה של

סבתא בלה שלנו וגיסתו של סבא שמואל, על מפגש מרגש ועצוב עם יעקב טשרנוביץ בברית המועצות, והדברים יובאו בהמשך.

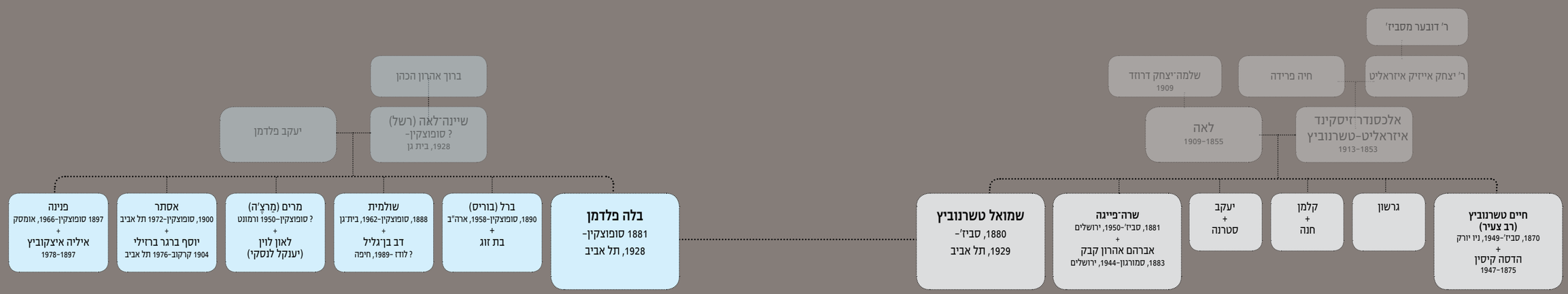
על האח החמישי, סבנו שמואל טשרנוביץ, נרחיב כמובן בנפרד. האחות היחידה במשפחה היא שרה־פייגה, אשתו של הסופר א״א (אהרון אברהם) קבק, אשר עלתה עמו לארץ וחיה בירושלים. לאחות זו ולבעלה – ׳הדודה׳ ו׳הדוד׳ בפי הורינו – היה תפקיד חשוב ומרגש בחיי הורינו בצעירותם, לאחר פטירת הוריהם, ויוקדש לכך פרק בספרנו.

שמה המקורי של המשפחה הוא אפוא איזראליטן (או איזראליט), ובתרגום לעברית – ישראלי. שם זה הגיע עד סבא רבא שלנו, הרב אלכסנדר־ זיסקינד, והוא אשר שינה את שמו לטשרנוביץ. שינוי השם באותם ימים לא היה דבר חריג: הוא נועד, ככל הנראה, להתגבר על גזירת גיוסם של יהודים לשירות צבאי ברוסיה: בין החריגים לגיוס הכפוי היו בנים יחידים, וכדי לנצל חריג זה היו בני משפחה אחת נוטלים לעצמם שמות שונים, ובכך יוצרים מצג של בנים יחידים. לכן אימץ סבא רבא אלכסנדר־ זיסקינד איזראליטן לעצמו את השם טשרנוביץ, שם ניטרלי, חף מזיקה יהודית (שאין לו כל קשר לעיר צ׳רנוביץ׳ בבוקובינה – היום ברומניה).

השם טשרנוביץ נשאר כשם משפחתנו עד שנת 1948, ובה אימצו לעצמם אבא אלכס ואחריו אחיו יעקב את השם צור, שהוא קיצור שמו המחתרתי של אבא מן ההגנה – ׳צוריאל׳. לעומתם שמרה דודתנו ימימה את השם טשרנוביץ גם כשנישאה והוסיפה לשמה את שם נישואיה, אבידר. צאצאי אחיו של סבנו, חיים טשרנוביץ, מחזיקים בשם המשפחה טשרנוביץ עד היום.

ואילו אנו, הנכדים, אוהבים לכנות את עצמנו ׳טשרנוביצ׳ים׳ כשם קוד משפחתי – מעין לוגו פרטי משלנו – המשקף תכונות מבורכות של נטייה לכתיבה, הומור עצמי בריא ורגשנות חסרת תקנה.

דור הסבים והסבתות

סבא, אבא שמואל טשרנוביץ

יעקב צור*

"הבא לכתוב חייו של אדם שפעל והרטיט בעטו לבבות בתקופת המעבר בין הפרעות ברוסיה לבין התקופה שבה צמחה הגאולה, אינו יכול להתעלם מן האווירה של הימים ההם, מלבטיו, מאבקיו ותקוותיו של הדור".

משפט קצר זה [מתוך הקדמתו של שמואל טשרנוביץ לספרו "עם שחר"] שופך אור על אופיו של אבי ועל האופטימיות שהייתה מיוחדת לו. שהרי בבואו להעריך את תקופתו הוא אומר "צמחה הגאולה" בלשון עבר, משמע הגאולה היא מציאות קיימת. ולא ידע, כי עתיד הוא להסתלק מבין החיים שבועות מעטים לפני מאורעות אב תרפ"ט, המסמנים בתולדותינו את ראשית ייסורי הגאולה, ועוד עשרים שנה תעבורנה מאז עד שתהיה המדינה היהודית למציאות.

משום כך [אתאר] את רקע המציאות אשר בה חי ופעל; [אך] אעלה רק קווים של פרשת חיים המעידה על הדור כולו, סיפור תולדותיו של אדם אשר עטו היה קרדומו והוא חופר ועודר בשדה הציבוריות היהודית בתקופה סוערת וקודרת זו ועמדה לו הזכות לראות בעיניו בניצני הגאולה.

* מתוך מאמרו שנדפס ב"קציר: קבצים לתולדות יהדות רוסיה", שנכתב תחילה בתמוז תשכ"ט, במלאת ארבעים שנה לפטירת אביו, שמואל טשרנוביץ. המאמר הופיע לראשונה במוסף הספרותי של "דבר".

סבנו, שמואל טשרנוביץ (1880–1929)

ילדי שמואל ובלה: יעקב בן תשע, ימימה בת שש, אלכסנדר בן חצי שנה, ורשה, 1915

ילדי שמואל ובלהעם ילדי נח רובינשטיין: משמאל יושב יעקב ולידו ימימה, אלכסנדר שני מימין, ורשה, ??????

נוהגים היינו לחוג את יום הולדתו של אבא בנר חמישי של חנוכה והתעודות מעידות שנולד בשנת תרמ"א (בשלהי שנת 1880) בעיירה סביז' (או שעביז, לפי הכתיב של הימים ההם), שהייתה בין שתי מלחמות העולם עיירת גבול בין רוסיה ולטביה, ובקיסריות הצאר נחשבה על פלך ויטבסק. אביו היה ר' אלכסנדר זיסקינד טשרנוביץ (התייחס למשפחת איזראליט, אך שינה שמו כסגולה נגד גיוס לצבא) ואמו לאה בת ר' שלמה דראזד, שהיה לפי המסורות שנשתמרו במשפחה, יהודי תקיף ובעל השפעה רבה בסביבתו, הוא שחינך את נכדיו והניח גושפנקה שלו עליהם כל

זמן שחיו במחיצתו. המשפחה הייתה דלת נכסים, אך רבת ייחוס. לפי המסופר הגיע אילן היוחסין שלה עד דון יצחק אברבנאל, ריש גלותא של ספרד, אך לא מצאתי לכך סימוכין.

האב היה אדם צנוע ונחבא אל הכלים. את המרץ – ואף את כושר הכתיבה שבו נחונו כמה מן הבנים – ירשו, כפי הנראה מן האם, שידעה לגדל בתנאים של דלות ועוני שישה בנים ובת אחת. הבכור – והוא גדול בעשר שנים מאבינו – היה ר׳ חיים טשרנוביץ, שנתפרסם לימים כראש ישיבת אודסה, חוקר נודע של התלמוד, בעל ״תולדות ההלכה״ ומחקרים מרובים שחתם עליהם בכינויו הספרותי ׳רב צעיר׳; פרופסור במכון הדתי היהודי בניו יורק, אשר בה נפטר סמוך להקמתה של מדינת ישראל.

שלושה מן האחים הלכו לעולמם ברוסיה והצעיר שבהם, משורר מחונן, לקה במחלת לב בצעירותו והתאבד במקום מרפא באיטליה בהיוודע לו שאין למחלתו מרפא. האחות היחידה, שרה־פייגה, נישאה לסופר אהרון אברהם קבק, והייתה דמות ידועה ואהודה בירושלים.

על שמואל עברו הגלגולים הרגילים של בחור ישיבה בשנים ההן: תחילה למד תורה מפי סבו ר׳ שלמה, אחר כך נדד לישיבת סלובודקה, שם נתפס להשכלה ולציונות. בהיותו בקובנה התקרב אל הרב שמואל יעקב רבינוביץ, מראשוני הרבנים הציונים, שכיהן ברבנות באלקסוט הסמוכה. […] ״ניטשטשו הגבולות ביני, צעיר בן רבנים ומתכונן לרבנות, שיצא מעולם זה לבקש עולמות אחרים, ובינו, הרב החרד באמת. עולם אחד היה משותף לנו, עולם של עבודה בעד העם ותחייתו בארצו״.

זו הייתה תחילת עבודתו הציונית של בחור הישיבה הצעיר. לימים, כאשר נעשה ר׳ שמואל יעקב רבינוביץ רב בעיירה סוֹפּוֹצקין שבפלך סובאלק, ונתמנה מטעם ההסתדרות הציונית מורשה ואחראי ללשכה המחוזית הציונית, הזמין את תלמידו לכהן כמזכירו.

כך נתגלגל הבחור מסביז׳ לאותה עיירה קטנה הסמוכה לגרודנה, שבה עתיד היה למצוא את רעייתו. הוא התגורר בעליית גג בביתה של אלמנה מטופלת בבנות ועד שעה מאוחרת בלילה היה עולה מחדרו קול ניגון הגמרא, שהיה מוסיף לשקוד עליה גם

שמואל טשרנוביץ
בקריקטורה פרי
מכחולו של חברו סם,
פריז, 1928

לאחר שנתפקר. נתנה בו עין הבכירה בבנות הבית, ביילה, עלמה משכילה ויודעת תורה, ולימים נתקשרה אהבה בין שני הצעירים. החופה הוצבה בלודז׳, בבית קרובי משפחה, בחשוון תרס״ד (1903) – וכך נתלכדה משפחה שעתידה הייתה לדעת שנים רבות של אושר וצער, ייסורים ונדודים, עד שניתק פתיל חייה של הרעיה בתל אביב בשנת תרפ״ח (1928), כשנה בלבד לפני שנפטר בעלה, והיא רק בת 47 שנים.

מאמרו הראשון של שמואל טשרנוביץ נדפס, לפי עדותו, בשנת 1897, היא שנת כינוסו של הקונגרס הציוני הראשון. מצאתי

בעיזבונו עותק של חוברת תעמולה ביידיש, "דער פאליטישער ציוניזם – פאפולארישער ערקלערונג", שיצאה לאור בוורשה בהוצאת פריידזאהן בשנת תרס"ב, בהיות מחברה בן כ"א שנה. כל ימיו היה כותב בשתי השפות; מאמרים רבים הדפיס בתקופות מאוחרות יותר בעיתונות רבת התפוצה ביידיש, ב"היינט" וב"מאמענט" בוורשה וב"מארגען זשורנאל" בניו יורק. אבל עיקר יצירתו הייתה בעברית; בלשון זו סיגל לעצמו סגנון משלו והתנער לחלוטין משרידי לשון ההשכלה, שעדיין הייתה רווחת בעיתונות העברית בימים ההם.

ראשית עבודתו העיתונאית בוורשה הייתה במערכת העיתון לילדים "עולם קטן", אחר כך הוזמן לווילנה כחבר המערכת של "הזמן". [...] חבריו למערכת היו בן־ציון כץ, ישעיהו דומשביצקי־ברשאדסקי [...], ש"ל ציטרון ואחרים. העיתונאי הצעיר קנה לו שם בצורת כתיבתו ובמהירות וזריזות עבודתו. ביתה של משפחת טשרנוביץ [בווילנה] הפך במהרה מוקד לחבורת סופרים, עיתונאים ומשכילים צעירים, ורבים [י"ד ברקוביץ, זלמן שזר] תיארוהו לימים בזיכרונותיהם מאותה תקופה. שם, ברחוב מונאסטירסקיה, נולדתי אני, שהייתי הבן הבכור במשפחה לאחר שתינוקת ראשונה מתה בילדותה (אמא הייתה מספרת שזלמן שניאור הצעיר, שהיה עד לפרפורי גסיסתה, כתב שיר מזעזע ביגונו על מותה של הילדה). שם גם נולדה ימימה, אחותי הצעירה, שנודעה לימים בארץ ישראל בסיפורי הילדים שלה.

משחידש נחום סוקולוב את "הצפירה" בוורשה, וענייני "הזמן" יגעים, קרא אליו את העיתונאי הצעיר וכך נפתחה תקופה פורייה ושלווה בחייו. סוקולוב היה פעיל בחיי ההסתדרות הציונית העולמית "[...] הניח את האחריות על המערכת בידי שמואל טשרנוביץ, שהיה היוצא והמביא בעתון, אשר תפוצתו רבה ומצבו הכספי מבוסס".

שם גם התחיל אבי לפרסם את ה"שיחות" שלו בשולי הגיליון, שהיה חותם עליהן בכינויו הספרותי 'ספוג'. בכל עיר ועיירה ברחבי רוסיה התענגו הקוראים על ה"שיחות" הללו, שהייתה בהן רעננות של סגנון ושלמות של צורה. 'ספוג' היה מגיב על המתרחש בעולם, בספרות ובחיים היהודיים, והיו מאמרים אלה ספוגים תודה מזה

ודקות של הומור מזה, והוא כמשוחח עם קוראיו, שופך לפניהם את לבו ומגלה את הרהוריו הכמוסים. רוח רומנטית – שהייתה אופיינית לכל דרך כתיבתו – נסוכה הייתה על רשימות אלו, שהיו חדורות אמונה בעתידו של העם היהודי ודבקות במחשבה הציונית. רבים מצעירי דורו, שפגשתי בדרך מסעי כעבור שנים הרבה, הודו לפני שנתפסו לרעיון הציוני בהשראת המאמרים הללו, שהקורא היה מחכה להם בכמיהה מדי שבוע בשבוע.

בשנים ההן היה גם מרבה בנסיעות, ייצג את עיתונו בקונגרסים ציוניים, ביקר בערי השדה שבפולין והעלה על הכתב את רשמי ביקוריו. באחד הביקורים הללו נתקל בדרך מקרה בתגלית, ששימשה יסוד לעבודה ספרותית היסטורית ראשונה שפרסם בספר. [הוא סיפר לי על ביקורו] בביאליסטוק, לאחר פרעות שפרצו בה. שבועות אחרים קודם לכן נפטר דוד סוכובולסקי, מראשי חיבת ציון וממנהיגי הציונים בעירו. "[...] בערב נכנס לבקר אצל אלמנתו, לנחם אבלים. מצא אותה יושבת בחדר האורחים ומנסה להדליק את התנור ולחמם את החדר. עצי ההסקה רטובים היו ולהבה לא נתלקחה. הייתה בעלת הבית נוטלת מערימת ניירות שעל הרצפה, מציתה אותם ומשליכה לתנור. נטל האורח את אחד הדפים, עיין בו, הציץ בגיליון השני, אחר כך התחיל להפוך במהירות בגל הכתבים. קשה היה לו להאמין למראה עיניו: מונח היה לפניו אוסף שלם כמעט של ארכיון 'בני משה', תקנות, חוזרים, חליפת מכתבים, חוברות ופרסומים. [...] יש לזכור, כי תולדות 'בני משה', אותו מסדר חשאי שנוסד על ידי אחד העם בתקופת חיבת ציון, נשמרו בסוד כמוס עד אותה שנה (כמדומה 1910)". אחד העם, ה'רבי' של הארגון, גזר על חבריו לבל יגלו דבר, אף על פי שהאגודה עצמה נתפרקה ופעולתה פסקה מזה זמן רב. שמועות שונות היו נפוצות על חבריה, על דרכי פעולתה, ואגדות נרקמו סביב לה.

חזר שמואל טשרנוביץ לוורשה והתחיל לעבוד על אותו ארכיון גנוז. לאט־לאט נתגלו לו סתרי פעילותה של אותה אגודה. כעבור שנה התחיל לפרסם את פרי עבודתו בהמשכים מעל דפי "הצפירה" ולימים נצטרף החומר לספר גדול – שנדפס בשנת 1913, כשנה לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. הפרסום היכה גלים. אחד העם הגיב בזעם והתלונן על חוצפתו של אותו עיתונאי צעיר

במכתביו לאחיו, ר׳ חיים טשרנוביץ (המכתבים נדפסו שנים רבות אחר כך באסופת איגרותיו); אך הפרסום הבלתי צפוי הזה אילץ את אחד העם לגלות את סודותיו ולספר את תולדותיה של האגודה, במאמרו ״ניסיון שלא הצליח״.

דומה היה שהמשפחה באה אל חוף מבטחים [בוורשה]. בינתיים נולד הבן הצעיר, הוא אלכסנדר צור. [...] הבית היה משמש כתמיד בית ועד לסופרים צעירים. זלמן שניאור, ה״ד נומברג, ז״י אנכי, דוד פרישמן ורבים אחרים היו מתכנסים בו בערבים, ועמהם העיתונאי הצעיר יוסף הפטמן, שכנם בבית שברחוב ז׳לאזנה; המחנכים העברים החדשנים של אותה תקופה, ש״ז פוגצ׳וב (אביהם של המלחין עמנואל עמירן ושל שחקנית ׳הבימה׳ בת עמי), יצחק אלתרמן (אביו של המשורר נתן אלתרמן) ויחיאל הלפרין (אביו של המשורר יונתן רטוש) ורבים אחרים. גם הפרנסה הייתה מצויה. המשכורת ב״הצפירה״ שולמה בשעתה, ובינתיים התקשר אבי עם ה״מארגען זשורנאל״ בניו יורק, שהיה בשיא השפעתו ושילם לסופרו בוורשה ביד נדיבה. אחר הצלחת ׳בני משה׳ הכין [אבי] את עצמו לעבודות ספרותיות אחרות וחלם על יציאה מעולם העיתונות לעולם הספרות.

ואז פרצה מלחמת העולם הראשונה. הצבא הגרמני התקדם לעבר גבולות פולין. בפקודתה של ממשלת הצאר, נפסקה הוצאתם של כל העיתונים המודפסים בלשונות זרות. באחד הגיליונות האחרונים של ״הצפירה״ הספיק שמואל טשרנוביץ להדפיס את מאמרו ״ראשית הקץ״, שבו השקיף על השואה שירדה על העולם וניבא – רוח האמונה לא עזבה אותו מעולם – כי על הריסות העולם הנחרב והולך יקומו לתחייה עמים רבים, ותבוא הישועה גם לעם ישראל.

כך נפתחה תקופה של שבע שנות נדודים. תחילה מצאה המשפחה מקלט בפינסק, להזמנתם של ידידים, וכעבור חודשים אחדים, כאשר התקדמו חילות הגרמנים, [...] עברה לדור תחילה במוסקבה ואחר כך בעיירה הסמוכה בוגורודסק, אשר אליה נתלקטו פליטים רבים ממחוזות הספר של רוסיה. על עבודה ספרותית לא ניתן עוד לחלום, ואבינו נתקבל לעבודת פקידות בבית המסחר של הגביר ועסקן התרבות העברי הלל זלטופולסקי. בשנת 1915 נשלח

מטעם מעבידו לאומסק שבסיביר ושם פנה לעולם העסקים. המצב הכספי של המשפחה הניח את הדעת; אך כל אותן השנים התגעגעו שמואל וביילה לידידים ולמכרים, לחיי ציבור יהודיים, לעיתונות, לספרות, לחברה הציונית.

כאשר פרצה מהפכת פברואר 1917, חיכתה המשפחה בקוצר רוח להזדמנות [...] לחזור לעולמם היהודי. בינתיים הפכה מוסקבה מרכז לספרות העברית. א״י שטיבל קבע בה את מושבה של הוצאת הספרים המהוללת שלו, שבישרה את ראשיתה של תקופה חדשה במו״לות העברית. סביב דוד פרישמן נתרכזה קבוצה גדולה של סופרים, הוגי דעות ומתרגמים; הופיע הכרך הראשון של ״התקופה״, כעבור חודשים אחדים נתבשר שמואל טשרנוביץ על ייסודו של עיתון יומי עברי שייקרא בשם ״העם״ והוזמן למוסקבה לשמש אחד מעורכיו. היה [זה] העיתון היומי היחיד בכל רחבי רוסיה של אז (״הצפירה״ נשארה בפולין, בשטח הכיבוש הגרמני). הוא נועד לתת ביטוי לאותה תסיסה אדירה, שנתעוררה בקרב המוני היהודים ברוסיה עם שחרורם משעבוד של דורות. הציונות הפכה לתנועה רבת תנופה, והצהרת בלפור עוררה תקוות משיחיות. עורכי ״העם״ (בן־ציון כץ, משה גליקסון, משה קליינמן ושמואל טשרנוביץ) עשו את העיתון (רק עותקים מועטים ממנו נשתמרו) לנושא הדגל של תחייה לאומית.

אבל ימי ההתעוררות הללו של ׳האביב הרוסי׳ לא ארכו. לאחר שהקומוניסטים תפסו את השלטון, בא הקץ לתקוות כולן. מלחמת אזרחים השתוללה במחוזות הספר ברוסיה, אוקראינה נותקה ממוסקבה. בבירה העתיקה החדשה של הממלכה הרוסית השתרר רעב. אנרכיה השתוללה ברחובות העיר. בצמרת השלטון התגברה השפעתה של ה׳ייבסקציה׳, אשר הציונות והלשון העברית היו שנואי נפשה. ״העם״ נסגר, הפעילות הספרותית נשתתקה. רוב מכריה וידידיה של משפחת טשרנוביץ התפזרו לכל עבר. רק ׳הבימה׳, התאטרון העברי הצעיר שנוסד על ידי נחום צמח, המשיכה בפעולתה בחסות הקומיסר לתרבות לונאצ׳ארסקי והסופר הרוסי המפורסם מקסים גורקי, שלא הבינו את פשר שנאתם של חבריהם היהודים לתרבות היהודית וללשון העברית.

שמואל טשרנוביץ ובני ביתו נמלטו לקייב, בירת אוקראינה

העצמאית, [שם] עדיין התנהלו חיים יהודיים סדירים. אבי הצטרף למערכת עיתון ביידיש שהופעתו התאפשרה, [...] אך במהרה השתבש הכול. מלחמת האזרחים פקדה את העיר שעברה מיד ליד, [...] חיילי דניקין ערכו פרעות ביהודי קייב, גייסות הפולנים, האוקראינים של פטליורה והבולשביקים התכתשו בשעריה. [...] במהרה התברר שאין עוד לצפות למאומה ברוסיה זו הנתונה בלהבות המהפכה. ביילה, שהייתה מרותקת למיטתה מחמת מחלת הריאות שעתידה הייתה להורידה לקבר בדמי ימיה, היא שדרבנה והפצירה במשפחה שתצא מיד לדרך, לארץ ישראל.

באו ימי סיוט של מסע מסוכן בעגלות, בעיצומו של חורף, לעבר הגבול הפולני, שתיארתי בספרי "שחרית של אתמול": הנסיעה הקודרת בערבות השלג, שעות החרדה, המאסרים, ההתנגשויות עם הקוזקים האדומים. בסופו של דבר הצליחו הנוסעים להגיע לפולין כשרק כותנתם לבשרם.

[...] עד שהגיעה שעת עלייתם לארץ ישראל השתהו חודשים מעטים בוורשה, שהפכה אז, לאחר חורבנה של היהדות הרוסית, מרכז גדול לחיי התרבות היהודיים ולציונות באירופה. שמואל טשרנוביץ נתן מבע לאכזבתו העמוקה מחזיון התעתועים של המהפכה הרוסית ב[רשימה קצרה ושמה] "מקץ שבע שנים" שהתפרסמה ב"הצפירה" בשנת 1921, ערב עלייתו לארץ.

[זהו] הספד ספוג כאב לחיים היהודיים בממלכת הסובייטים: "לא הבאתי מאום מהעולם ההוא, שאין בו אלא שממון נורא. ריקנות נפשית ורוחנית. [...] מטאטא השמד ניקה וטיהר את כל הסביבה ולא השאיר זכר לכל מה שהיה חי ופועל ותוסס בעולמנו. [...] אל תבכו להולך – בכה בכו לנשארים תחת המפולת של העולם היהודי, הנופל מעצמת המכה של הפטישים החדשים, פטישי כל הארץ". כך חרב עולמו של סופר שינק את חיותו מיהדות רוסיה ונגזר עליו לראות בחורבנה. ללא צער וללא חרטה עזב את אירופה וכיוון את דרכו לחופי ארץ ישראל.

לירושלים הגיעה המשפחה בנובמבר 1921. ביישוב הקטן של הימים ההם לא יכול היה אדם להתקיים מעבודה עיתונאית. שני העיתונים שהופיעו אז בארץ קיומם היה בנס. "הארץ" נדפס בירושלים בבית דפוס קטן ללא חשמל, [...] כשהמכונות מונעות

בלה, וירה, ימימה ושמואל טשרנוביץ, קמבו־לה־בן שבצרפת, 1927

בזרועותיו של יהודי בעל פאות, שעשה מלאכתו של המנוע. עיקר עיסוקם של עורכיו (שמואל פרלמן ואחר כך לייב יפה) היה בחיפוש מקורות לכיסוי גירעונותיו ולתשלום חלק ממשכורות העובדים. איתמר בן־אב"י, בעליו הסוער של "דואר היום", המשיך במסורת של עיתוני בן־יהודה, [...] גם לו לא הייתה פרוטה לשלם הוצאותיו. [...] שכר הסופרים היה בגדר חלום באספמיה. [...] כל סופר או עיתונאי חייב היה לבקש לעצמו עיסוק ששכרו בצדו.

שמואל טשרנוביץ זכה במשרת מזכיר כללי של הוועד הלאומי, הנציגות הרשמית של היישוב היהודי בימים ההם. גם תקציבו של מוסד זה לא היה מובטח וגם כאן היה עיקר עיסוקו של המזכיר הכללי למצוא דרכים לכיסוי הגירעונות. בראש הוועד הלאומי

עמד ר׳ דוד ילין, עסקן מכובד ואיש חינוך נודע ומקובל בציבור, [ואחריו] ד״ר יעקב טהון. אך למעשה היה העול מוטל על המזכיר הכללי. ממילא הפכה הכתיבה לעיסוק של שעת פנאי, אך מעולם לא ראה אותה כתחביב בלבד. דומה שהיה שוכח דאגות יום יום וכולו נתון לכתיבתו [כאשר] היה רכון על גיליונות הנייר הארוכים והצרים וממלא אותם באותיות הפנינים שלו, [...] ללא מחיקות וללא תיקוני סופרים.

במתו הייתה ״הארץ״, שעריכתו עברה במהרה לידי ידידו וחברו מתקופת מוסקבה, משה גליקסון. כאן חידש את סדרת ״שיחות״, אף כי לא חתם עוד עליהן בכינוי ׳ספוג׳ שנתחבב כל כך על הציבור, אלא בשמו המפורש: ש׳ טשרנוביץ. צורת הכתיבה נשמרה: אותה שיחה קולחת, חייכנית, יפת נפש וטובת מזג, אך

שמואל טשרנוביץ (במרכז) עם תלמידי בית ספר עברי במזרח אירופה, 1927

הנושאים היו שאובים ברובם מחיי הארץ ומהווי היישוב. לרגל תפקידו מרבה היה לנסוע על פני היישובים [...] והיה מביא לקורא של תל אביב או של ירושלים מבושם השדות בגליל ובעמק, מספר על אנשים שפגש בדרכו, שיחות עם איכרים ותיקים או עם חלוצים פרועי בלורית, תיאורים של מושבות ותיקות נחבאות, דמויות ומראות שניקרו לו בדרך.

דן היה במאמריו גם בבעיות המדיניות של השעה, מוכיח את השלטון הבריטי על עוולותיו ואיוולתו, אך בניגוד לאנשי עיתונות אחרים בני תקופתו, נאמרו גם דברי תוכחה אלה ברוח טובה, מתוך רצון להבין, לשכנע, לרכוש את יריביו לאמונתו. אחד מתנגדי הציונות הבולטים שבמנהל הבריטי, רונאלד סטורס מושל ירושלים, הזמינו יום אחד לשיחה כדי לשכנע אותו בצדקתו; הוא לא קיבל את הסבריו והשיחה נסתיימה בלא כלום. אך עצם ההזמנה הייתה אות לרגישותו של השלטון לדברי ביקורת של איש עיתונות שדעתו נשמעת בציבור היהודי.

את גישתו לענייני היישוב והארץ ציינה הדבקות, ההתפעלות ממראה עיניו ומעצם העובדה שזכה לחיות ולעבוד בארץ ישראל.

CAFÉ PASTRY & RESTAURANT
SAN-REMO
JERUSALEM, JAFFA ROAD
OPPOSITE KING GEORGE Str.

קפה מאפיה ומסעדה
סן־רמו
ירושלים, רחוב יפו
מול רחוב המלך ג׳ורג׳

Jerusalem

ירושלים

הצלחתי בנאומי / שמואל טשרנוביץ

ביילצקה היקרה, [כנראה 1925]
לא הלכתי לאבוד. באתי היום מחיפה ואשהה כאן עד יום ששי לפנות ערב. הצלחתי היום באופן יוצא מן הכלל בנאומי לסטורס. היה רעם כזה של מחיאות כפיים והודעות מצד האספה הגדולה והנאספים בפעם הראשונה בחיים. רוצה אני לדעת את הנשמע בבית, אבל לצערי מחר אספת הוועד הלאומי. ליעקב כתבתי ... להתראות חביבה, ונשיקות חמות לילדים.
שמואל

לא היה דבר שהעיב על תחושה זו. גם בזמנים הקשים, ימי מחלוקת ומשבר, שעברו על ארץ ישראל בשנות הכישלון של העלייה הרביעית, הפנה את מבטו למאור שבמציאות. באחד ממאמריו, שנשא את הכותרת "אורות", טען נגד החטטנים ומרי הנפש הרואים רק את הצללים ומתעלמים ממוקדי האור, אשר בזכותם מתארך הצל. [...] יש שהאמונה הרומנטית התמימה [במאמריו] מעלה חיוך על השפתיים, אך עומדת להם האמת הפנימית העמוקה הנשקפת מאותן שיחות תמימות, נלהבות. וכאן, במגע המציאות של הארץ, נצטללה עוד יותר לשונו, שהיא בהירה, קולחת, ללא נטל של מליצה ספרותית. ומאמרים, שנכתבו לפני ארבעים שנה, נקראים כאילו הועלו על הכתב בימינו.

בשנים האחרונות של חייו חזר לחיים של נדודים, לאחר שחש בכל נימי נשמתו, מאז דרכה רגלו על אדמת הארץ, את שמחת ההשתרשות בקרקע המוצקה. [...] תחילה ניתק מירושלים ומעבודתו בוועד הלאומי והתיישב בתל אביב, ובה שקע בשמחה של יצירה בחיי הסופרים של העיר הצעירה. חבורה של סופרים מבני דורו התלכדה סביבו, ועל אף מחלת רעייתו שהחמירה וריתקה אותה למיטתה, הפך הבית שוב, כבימים הרחוקים ההם בגולה, בית ועד ל'חבורה' כולה, שרידי אסכולת אודסה, וילנה וורשה שהתלכדו ובאו להתיישב בארץ.

[...] הוא היה בין מייסדי אגודת הסופרים ועמל רב השקיע בייסודו של "מאזנים" בגלגולו הראשון, השבועון שיצא לאור מטעם האגודה. צר היה לו להינתק מסביבה זו ומתל אביב הקטנה, הצומחת ומתפשטת. [...] אך בשנת 1927 נקרא לצאת לשליחות לפולין, כחבר משלחת אשר בראשה עמד שמריהו לוין. ואף כי נתכוונה השליחות למלא קופתה הדלה של ההנהלה הציונית, הרי עיקר מטרתה הייתה לנסות ולהתגבר על האדישות וההתנכרות לארץ ישראל, שנתגברה בקרב יהדות פולין בעקבות כישלונה של העלייה הרביעית וחזרתם המבוהלת של אלפי יהודים שהפסידו הונם בארץ.

היה משום השבת אבדה בפגישה זו עם יהדות אירופה. [...] איגרותיו מאותה תקופה משקפות את התרגשותו מעצם המגע שנתחדש. אך יותר מזה מוצא אתה בהם רגשות מרירות ותימהון

שמואל טשרנוביץ וחיים ויצמן בגימנסיה הרצליה ב'יום הספר העברי' בתל אביב, 1926

של אכזבה על כישלונה של המנהיגות הציונית השקועה בתככים וברדיפת כבוד, [...] על הרעל המפעפע ועל השמחה לאיד הנשקפים מדפיה של העיתונות היהודית. [...] ולא מצא נחמה אלא במגע עם יהודי העיירות הקטנות, יהודים פשוטים ותמימי אמונה הכמהים ומתגעגעים לארץ ישראל, ובנוער החלוצי שהיה שומע בצמא את דבריו, רוקד הורה עד כלות הנשמה, ושאלה אחת בפיו: "מתי יגיע סוף סוף תורנו לעלות לארץ ישראל?".

השליחות שנועדה מלכתחילה לשנה אחת נתמשכה והלכה. הוא נדד מעיר לעיר ומעיירה לעיירה, בפולין הקונגרסאית, בגליציה, בליטא, מטיף ומסביר ומנסה להעלות תמונתה של ארץ

ישראל הנרפאת והולכת מפציעה. [...] האווירה העכורה הוסיפה להעיק עליו. בינתיים גברה מחלתה של רעייתו ובחורף 1928 היא נפטרה בתל אביב והוא לא היה על ידה בימיה האחרונים. הבית שנבנה בעמל רב נתפורר ועדיין אבי המשפחה נודד במרחקים.

לפני צאתו למסעותיו במזרח אירופה, כינס מבחר מאמריו בספר שנדפס בהידור בירושלים וקרא לו "עם שחר", רמז לתקופה שבה חי ופעל. הרבה תקוות תלה בספרו זה, אך גם כאן נחל אכזבה, כי משום קשיים כספיים שנסתבך בהם המו"ל לא יצא הספר לשוק וכמעט שלא הגיע אל הקוראים. כיום הוא יקר המציאות.

בראשית 1929 חזר לביתו בתל אביב ולשני ילדיו הצעירים שנשארו בארץ (בנו בכורו המשיך עדיין בלימודיו בפריז) ושוב נשתקע בפעילותו הציבורית, בייחוד בציבור הסופרים. אז התחיל לפרסם ב"הארץ" סדרת מאמרים על הערים שבהן ביקר בגולה [...] שעתידות היו להימחות מעל פני האדמה כעבור פחות מרבע יובל שנים. הקורא במאמריו אלה, שהם מן היפים והמושלמים בכל יצירתו הספרותית, מבחין בגלגול מפליא של ראיית המציאות הזאת, כפי שנראתה לו במגעו עמה וכפי שנשתקפה אחר כך בזיכרונו היוצר. שעה שמכתביו רווים מרירות ואכזבה מסוימת, [...] מרחפת על הרשימות רוח של אהבה לאותם יהודים עצמם שאותם ייסר והוכיח. [...] יש ונדמה לקורא, כי אי שם טמון העצב על עולם זה שעתיד לעלות לעקדה, ועמו כל מה ששרד מהדור של אתמול.

עד יומו האחרון רקם תכניות על עבודות ספרותיות, על השתלמות באוניברסיטאות בחוץ לארץ, על לימודים מסודרים שלא זכה להם מעולם. ולא ידע שרק חודשים קצרים נועדו לו עלי אדמות.

גזר עליו הגורל ולקה ב'מחלה של חלוצים': יום אחד נסע לחדרה בענייני הוועד הלאומי, לן במושבה ובשובו לתל אביב עלה חומו. הרופאים לא הבחינו במחלתו, שהייתה נדירה כבר בשנים ההן בארץ: קדחת טרופית. כעבור ימים אחדים הוחמרה המחלה וגברה עליו. פחות מחמישים שנה נמשכה פרשת חייו, ברוכת יצירה ורבת סבל ונדודים, של סופר ואיש העיתונות העברית, ששירת כל ימיו את הרעיון של תחיית העם ובניין ארצו.

קברי בלה (מימין) ושמואל טשרנוביץ (משמאל), בבית הקברות טרומפלדור בתל אביב

מותה של סבתא בלה / שמואל לילדיו

ילדי הנעימים,

איחרתי. באלכסנדריה ראיתי פתאום מודעת אבל בעיתונים, השתתפות מטעם קרן היסוד. ואני האמנתי, כי אוכל לראות את העיניים האלה, הטובות, הפקחות, שכה אהבתי, לשמוע את אמרי החן של הצדיקה הסובלת, המעונה בייסורים, שהייתה גדולה בייסוריה. נתייתמתי, ילדים, כמוכם.

אבל כאבי גדול מני ים וקשה מאוד. אני שמח, כאשר שמחה אמנו, על אשר מצאתם כבר את דרך החיים ועל אשר לא השאירה אתכם כאנייה בלב ים.

אולם קשה לי שבעתיים, כי נפסקה שירת חיי באמצע, בעוד לבי מלא אביב ותשוקת החיים. אני נד לעצמי. משול הנני לזקן הנשען על משענת, שמשענתו לוקחה ממנו. לא הייתי רגיל ללכת לבדי בדרך החיים. אמא הנחנתני תמיד באהבתה, במסירותה, בהגיונה הבריא ובשכלה הזך. ועכשיו נשארתי לבדי, לבדי.

[ללא חתימה, כנראה פברואר 1928]

בביתי שולט הדיבור העברי / שמואל טשרנוביץ לשל"ג (שמואל ליב גורדון)

11 יוני 1918, מוסקבה
שמואל-לייב ומלכה הטובים!
הידד! הידד! אני כותב לכם מכתב ממש – איני מאמין ממש כי אמנם [...] יש אפשרות להשמיע דבר לידידנו היותר טובים ונעימים. ואנחנו הרגשנו בכל הימים את העדרם של חברים ורעים נאמנים כמוכם.
בכל ימי נדודינו מפינסק למוסקבה, ממוסקבה – לבוגורודסק, מבוגורודסק לאומסק אשר בסיביריה ומסיביריה שוב למוסקבה, היו לנו מכרים רבים, היו לנו ידידים, אך ידידי ורשה לא היו. לא הייתה אותה הסביבה החמה, האינטימית, החיה, האהובה והקרובה לנפש. זרים היו לנו כמו שזרה בכלל זו הארץ הגדולה והרחבה אשר הכל יש בה זולת חמימות, אשר שלג עולמים ישכון בה, בכל תהפוכותיה ומהפכותיה, אשר גם בזרוח השמש בה – אין האור מחמם אלא מאיר, ולפרקים – באור מתעה.
אתכם הייתי פוגש לפרקים באותם הגליונות הבודדים של "הצפירה" והעיתון "פאלקס בלאט" בלודז' שהיו באים לידינו דרך גלגול בקופנהאגן. על ידם נודע לי כי אתם עובדים כקדם, כי משה גורדון כבר עלה גם הוא על הבמה בדרך אבותיו וכי גם יהואש עובד ועל זאת שמחתי.
[...] חולם אני על ורשה שתהיה לי מעין 'מקלט ליל' עד ארץ ישראל אבל מסופקני, אם הייתי מוצא מה לעשות בה.
רעיתי חולה זה כשנה במחלת הריאה. היא ישבה בקרים כשלושה חודשים, ואחר־כך, כשהיו פה המאורעות, שבה, והישיבה במוסקבה הקרה, אחרי סיביריה הקפואה, קלקלה עוד יותר את מצב בריאותה. בביתי שולט הדיבור העברי זה כארבע שנים. מדבר גם הגדול בבני, בחור משכיל, תלמיד המחלקה השלישית של בית הספר הריאלי, בתי ימימה [...] והקטן הפעוט שלי, שהכנסתם אותו לבריתו של אברהם אבינו. כולם מפותחים היטב ובעלי כשרונות. עד עכשיו השביעוני רק נחת והיו נחמתי בימי הצרה שעברו עלי.
מצבי החומרי הוא איתן, אבל החיים כאן קשים עד מאוד מפאת היוקר הנורא, להוצאות דרושים לנו כשלושה אלפים וחמש מאות לחודש, ואלמלי שיירי המסחר שנשארו לי לפליטה לא הייתי יכול להתקיים. הריני מחכה לתשובה על פי האדריסה [...]

שלכם באהבה, ש' טשרנוביץ

כועסת על סבא שמואל / דנה אבידר

אמא נהגה לספר לנו כיצד סבא שמואל גילה את כשרון הכתיבה שלה ועודד אותה למשוך בעט, הילל ושיבח את האגדות שכתבה כילדה ואף הצליח בזכות קשריו לפרסם אחת מהן בעיתון ילדים בארצות הברית. מתמונתו ניבטת דמות רכה ושופעת טוב, סבא אוהב שכה חסרתי. והנה, לאחר מותה של אמא, גילינו את יומניה ובהם מצאתי, לתדהמתי הרבה, אב הנעדר בגופו - אמנם לא בנפשו – מהבית: סבא שמואל לא היה נוכח ברגעים הקשים של המשפחה. אמנם הוא כתב מכתבים מלאי אהבה לבלה ולילדים, הציע

אלכס, שמואל טשרנוביץ וימימה ?????????

עצות, הביע געגועים רבים – אבל לא היה שם לחיבוק, לליטוף, ללוות את הילדים ביומיום שלהם, להשתתף אתם בחוויות – ובעיקר הוא לא נמצא ליד מיטתה של בלה החולה. את העבודה הקשה של טיפול באם חולה מאוד השאיר בידי בת צעירה, שטרם מלאו לה 16. זאת ועוד: במכתבים שמצאנו וביומני ימימה נראה כאילו אהבה לוהטת שוררת בין בלה לשמואל – אך בעיני אין הדבר כך: בלה אכן אוהבת אותו, מתגעגעת אליו מאוד, ובעיני הילדים היא מייפה את העדרו כאילו הוא הסובל, הנודד במרחקים כדי להביא לחם לפיהם ולכן יש לכבדו ולהוקירו. ייתכן כי בלבה הרחב והטוב היא כאבה והצפינה סודות השמורים להם בלבד. שאלות רבות מציפות אותי: היכן היה סבא שמואל ביום שעברה בו המשפחה על מיטלטליה לתל אביב? בשעה שבלה נסעה לבדה להתרפא בחילואן שבמצרים? ביום מותה? בהלווייתה? מדוע לא היה בטקס קבלת תעודת הבגרות של ימימה?
כן, אני כועסת עליו.

מכתב לימימה על הטיפול בבלה ועל כשרונה / שמואל טשרנוביץ

ימימה'לה היקרה, [כנראה 1926]
תמונתך חביבה, הזהירה לפניי וכמו חיה עמדת לנגד
עינייי בעמדך בחצר הגימנסיה. ורגע נדמה היה לי כי
הנה את אוחזת בידי בצחוק ואומרת לי: אבא, אינך
מכיר אותי? [...]. אין לי 'כישרון' להיות מחוץ לבית.
אמנם טרדותיי ועבודתי שוללות אותי מן תשומת הלב,
אבל כשאני בא לחדרי ומתבודד, אני מתחיל להתגעגע
לאמא, לך, לאלכסנדר, והרבה הייתי נותן בעוד מבט
אחד עליכם, בעוד ביקור נצח ברחוב נחמני. את הדירה
הזאת אני אוהב כל כך עד שאני מתייירא שמא אפסיד
אותה ולכן בכל קומבינציה שתהיה בנוגע לבואה של
אמא, לא הייתי רוצה לוותר עליה [...] במקום שאתם
כל כך יחד. חביבים עליי החדרים. מוזר הדבר: מה
מתרגלים ליופי.
מחלתה וריפויה של אמא דורשים גם מאתך,
ימימה'לה, יותר תשומת לב. הייי יותר עם אמא. אל
תחשבי כי את מפסידה הרבה. עוד יש די זמן. עוד תחיי
ותהיי מאושרת. תראי עולם, אנשים, ועכשיו זמן לימוד
והתכוננות לחיים ועזרתך דרושה לאמא הבודדה.
התיאטרון לא יברח. טוב עשית במקרים כאלו שבחרת
את הישיבה בבית. כשאשוב אחזיר לך כפל כפליים.
[...] הרשות תהיה לך לדרוש ממני הכול ואני אתן
ברצון. אני חושב כי מצבי [ישתפר] במשך השנה. ואני
שמח כי אמא תחיה בשקט, לו רק יעזור לה הריפוי.
הייתי רוצה שאמא תבוא לפולין ומפה לנסוע למקום
מרפא בגרמניה כי ברור לי שאהיה כאן עד ספטמבר-
אוקטובר וממילא אין לה חשבון להיות שם לבדה. אבל
צריכים אתם למצוא קומבינציה שלא תהרסו את הבית
כי כל כך קשה לבנות מחדש.
טעית, ימימה'לה ביחס לכישרונך. אין לי שום ספק בו.
זה ברור כשמש. את צריכה לדעתי לכתוב הרבה מאוד
ולהקדיש לזה את עתות הפנאי, לטהר, ליפות, לנקות,
ללטש, לסגנן ולכוון את המחשבות. נסי גם ז'אנר אחר,
סיפורים, ציורים, קטנים וכו', כי אוצר האגדות יידלל
ולא תמצאי עוד חומר. אמנם יש לך אוצר בלי סוף,
לפלא איך את משיבה את הקומבינציות החשובות
הללו ואיזה יופי את נותנת להן!
אני מנשק אותך בחום,
אבא

השולחן של סבא או ניצחון וטרגדיה / שמואל צור

במשך שנים היה אבא אלכס מספר על השולחן של סבא שמואל – השולחן הגדול והמהודר שעליו היה סבא כותב את מאמריו. לאחר פטירת הוריו של אבא, התגלגל השולחן בדרך עלומה אל משפחת ספקטור בחיפה וחיכה לגואלו. "יש להביא את השולחן הביתה למקום הראוי לו", פסק אבא. ניתן לומר בלשון עדינה שאמא לא אהבה את הרעיון: לא היה לה כל סנטימנט לשולחן, ובבית הצר שלנו לא היה לו מקום מתאים. בחושיה החדים חששה אמא שמצבו של השולחן אינו הולם בדיוק את סלון הבית, וגם מפני מושבות התולעים המקננות בו.
במאבק האיתנים הזה הייתה ידו של אבא על העליונה. וכך, ביום בהיר אחד של תחילת קיץ, עצרה בפתח ביתנו בתל אביב משאית; הורדה ממנה בהדרת כבוד ערמת קרשים דהויים, שרידי תפארת השולחן של סבא. אפשר היה להבחין ברגל אחת או שתיים, בקרעים של משטח עץ מוכתמים בדיו ובשרידים של מגירות. אבא היה המום: זה החלום וזה שברו. אמא עמדה בצד ונדה בראשה. היא לא אמרה מילה, אך שפת הגוף שלה הייתה ברורה: הדבר הזה לא ייכנס אלינו הביתה.
המזל היה שהשולחן הגיע אלינו בערב ל"ג בעומר. וכך, בצער רב (של אבא) ובתחושת הקלה (של אמא) נערכה לשולחן הלוויה קטנה אך מכובדת – היישר אל המדורה השכונתית. שם הועלה שולחנו של סבא על המוקד לקול מצהלות הילדים, לזכר גבורת בר כוכבא ולתפארת מדינת ישראל.

חן, חסד, פקחות ולהט - על שמואל טשרנוביץ / נתן אלתרמן

במלאת 25 שנה למותו של שמואל טשרנוביץ, נערכה אזכרה בבית הסופר בתל אביב. נתן אלתרמן כתב:

שלום לך, ימימה
מכתבך השני (הראשון לא נתקבל) הגיע לידי רק אמש בין עשר ואחת עשרה בערב, כשבאתי למערכת "דבר". אמא, שגם היא היתה רואה, כמובן, חובת־לב לעצמה לכבד את זכר אביך, זכרו של איש דגול ושל ידיד ורֵע, אינה כיום בתל אביב. היא נמצאת אצל אחותי בתל עמל. יצא שלא השתתפנו, השתתפות בפועל, בערב זה של התייחדות.
מעצמך תביני כי צר לי על כך. דמותו של אביך היא בין אלו שאני זוכרן לחן ולחסד, לפקחות ולהט, מימים רחוקים, דמות המעוררת בי, יחד עם רגשי ההוקרה מדעת, גם רחשי לב הקשורים בתמונות והדים של סביבה ואוירה אשר היתה לנו פרק ראשון. כשם שדמות זו קבועה ומשובצת בתולדותיהן של מערכות צבור ושל מערכות תרבות ישראל, כך היא קבועה וחתומה כמזכרת פרטית מאירה בלב רבים. צרפיני נא, ימימה, אל מנינם של אלה.
היי ברוכה ומסרי שלום לאלכס. ברכת ידידות ליוסף.
נתן
כ"ב בתמוז, תשי"ד

דרישת שלום מאומסק / שמואל צור

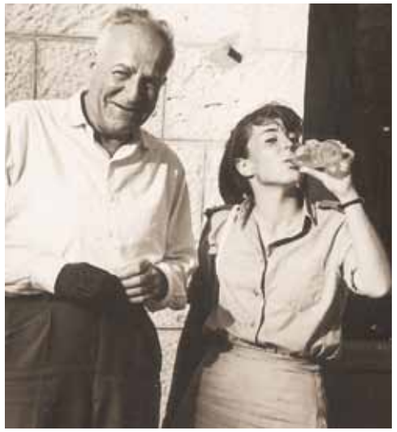
בתחילת שנת 1967 הכרתי את יהודית ותוך זמן קצר נעשה הקשר בינינו רציני. הגיע שלב ההיכרות עם ההורים: יום אחד, באביב 1967, זמן קצר לפני מלחמת ששת הימים, הגיע לירושלים דוד לסקוב, אביה של יהודית. נפגשנו בביתם של אחיה של יהודית, ד"ר ראובן לסקוב ואשתו אהובה, בשכונת קריית מנחם בירושלים. דוד לסקוב בא במדי צבא – הוא היה אז אלוף משנה ולימים תת־אלוף – אז בן 64 שנים ושמו הלך לפניו כמפציא רב השראה ומפתח אמצעי לחימה, זקן חיילי צה"ל ולימים החייל הפעיל המבוגר ביותר בעולם. לבבי מאוד וענייני מאוד כדרכו, היה המשפט הראשון שאמר לי: "נעים לי מאוד לפגוש אותך. הכרתי את סבא שלך".

נדהמתי. הכרתי רק סבא אחד, הוא סבא צבי, אביה של אמא רוחמה – ולא עלה על דעתי שלסקוב הכיר אותו. חששתי שטעות בידיו אך עד מהרה התברר שלסקוב לא התבלבל והתכוון לסבא שמואל, שהכיר אותו באומסק שבסיביר.

דוד לסקוב היה יליד אומסק (1903), שם גדל עם הוריו, שני אחיו ושתי אחיותיו. התברר שבשנת 1917 או 1918, בעת שסבא שמואל שהה עם סבתא בלה והורינו הילדים באומסק, הוא קיים שם מפגשים עם בני הנוער המקומי ולימד אותם פרק בציונות. לסקוב, אז נער כבן 14, השתתף במפגשים אלה, נחשף לרעיון הציוני ושתה בצמא את דבריו של סבא. ואכן, תרומתו של סבא שמואל נשאה פרי: דוד לסקוב היה היחיד מכל בני משפחתו שנשבה בקסמה של הציונות ולימים מימש את חלומו ועלה עם אשתו ציפורה, בדרך לא דרך, לארץ ישראל. כך, בזכותו של סבא שמואל והשפעתו על לסקוב – ועם קורטוב של גורל טוב – נפגשתי לימים עם יהודית, בתו של דוד לסקוב, והשאר היסטוריה...

שמואל ויהודית צור לבית לסקוב

יהודית צור ויוסף אבידר

לא אקבל על עצמי עריכת "הצפירה" / שמואל טשרנוביץ לנח רובינשטיין בוורשה

31.12.1928 שנת תרפ"ט

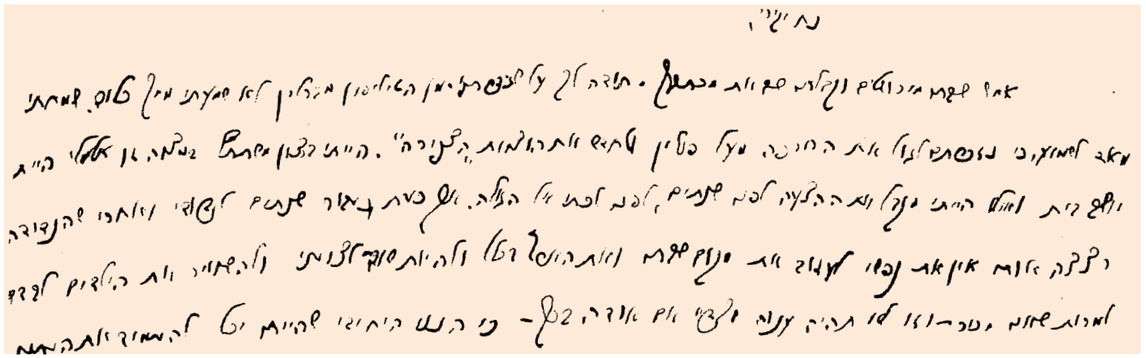
נח יקירי,

[...] שמחתי מאוד לשמוע כי נזכרתם לגול את החרפה מעל פולין ולחדש את הוצאת "הצפירה". הייתי ברצון משתתף במצווה זו אלמלא הייתי יושב בית ואילו הייתי מקבל את ההצעה לפני שנתיים, לפני לכתי אל הגולה. אך כעת, כעבור שנתיים לנדודי ואחרי שהנדידה רצצה אותי, אין את נפשי לעזוב את מקום שבתי ואת הארץ בכלל ולהיות שוב לצועני ולהשאיר את הילדים לבדם. למרות שאני מכיר – וזו לא תהיה ענווה מצדי אם אודה בכך – כי הנני היחידי שהייתי יכול להעמיד את העיתון על גובה פובליציסטי וספרותי ידוע ולעשותו לאורגן חי ופעיל ומשפיע. תחת זאת אני נכון להיות בשבילכם, בתנאים ידועים, האינפורמטור הארץ ישראלי היחידי עם הערות, מאמרים ופיליטונים, אם תקבלוני בתור עוזר קבוע, ואם תתנו לי אפשרות חומרית לכך. עזרתי זו מרחוק תביא לכם בלי ספק תועלת.

אני נכון לחדש את הסריה [הסדרה] של "מכתבים אל הגולה", שבשעתם עשו רושם בפולין. לדעתי עליכם לקבוע מערכת של שלושה ולא עורך יחידי, ונדמה לי שלשם מערכת תמצאו אנשים חשובים וראויים לכך. גם הפטמן ודאי יסכים להיות אחד מחברי המערכת, גם ד"ר יעקב כהן ואחרים. רק אל תיקחו אנשים השקועים באלפי ענייניים אחרים והמקבלים עליהם הכול ואינם עושים, ואינם יכולים לעשות כלום. תנו לאנשים היכולת להתמסר לדבר בכל נפשם ומאודם. אגב: גליקסון לא דיבר אתי בשאלה זו מטוב ועד רע ועד בוא מכתבך לא עלה על לבי שישנה הצעה כזו. אני מצטער מאוד על אשר באה אלי הצעה זו עכשיו ואיני יכול להשתמש בה.

[...] אני כמעט בריא, חוץ מכאב רבמטי בידיים שנשאר לי ממחלתי, כותב הרבה וחושב הרבה. הילדים בריאים. ימימה חושבת לנסוע לאחי לחיים לאמריקה וללמוד שם באוניברסיטה. יעקב לומד השנה בפריז וישוב הביתה לעת כלות הקיץ. אלכסנדר לומד – ושובב.

שלכם באהבה שמואל (ת"א, רחוב אחד העם 31)

על שם מי 'אוהל שם'? מה עשה סבא שמואל בפתיחה? / שמואל צור

באחד הימים נקלעתי לבניין המשרדים 'אמות משפט' בתל אביב. על קיר האכסדרה המפוארת בכניסה תלויות שתי תמונות שמן היסטוריות: האחת מתארת את ישיבת הסופרים העבריים בחדרו של אחד העם, בשנת תרפ"ה (1925); האחרת – תמונת טקס חנוכתו של אולם 'אוהל שם' בתל אביב, בל"ג בעומר תרפ"ט (1929). להפתעתי הרבה גיליתי בין המשתתפים בתמונת הטקס את דמותו של סבא שמואל. התרגשתי מאוד ומיד ניקרה בי השאלה: מה עשה שם סבא? הוא לא ישב בשולחן הנשיאות (בצדם של אוסישקין, ביאליק, דיזנגוף, הראשון לציון הרב עוזיאל והרב הראשי לתל אביב) אלא עמד לצדו של הנואם.
הרהרתי: אולי הוא הנחה את הטקס?
לימים פתרה לי את החידה עו"ד אביבה נאמן, אחותו של אייבי נאמן בעל התמונות. התברר כי בניית אולם 'אוהל שם' התאפשרה הודות לתרומה של הנדבן האמריקני סם בלום, בעל בית חרושת לשיניים תותבות; הוא ביקש להנציח את זכר אשתו המנוחה בהנצחת שמה על האולם. חוגים דתיים התנגדו לקריאת אולם ציבורי על שם אישה, וכרגיל נמצאה נוסחת פשרה, מבית מדרשו של ח"נ ביאליק: האולם ייקרא 'אוהל שם', המזכיר את המנוחה, בעלת השם, בלי לציין את שמה המפורש. כך, בעזרת השם, נסללה הדרך אל התרומה, אל הבניין ואל טקס חנוכתו.
ומה עשה שם סבא? מתברר שבזכות כישוריו, כבעל עט סופרים, הוא אשר כתב את שטר ההקדש לתורם. אך שטר ההקדש כתוב עברית, והתורם היה אמריקני שאינו שולט בשפה. גם לכך נמצא פתרון: הכינו לתורם נוסח של שטר ההקדש בעברית באותיות לועזיות, וכך הוא קרא אותו בטקס. סבא עמד לידו לעזור לו בקריאה ולתקן את הטעון תיקון, בבחינת לחשן.
מעמד חנוכת 'אוהל שם' לא תועד בצילום, אך נכח בו צייר צעיר ושמו מקס שפירא, רופא במקצועו ובנו החורג של מוהילבר. כיוון ששלח ידו גם בציור, הוטלו עליו מדי פעם בפעם משימות תיעוד של מעמדים חשובים. ציור טקס חנוכת 'אוהל שם' נעשה על סמך סקיצה שעשה שפירא במהלך הטקס עצמו, ואותות הסקיצה ניכרים בתמונה. הצייר הנציח בה גם את עצמו, בפינה השמאלית התחתונה (הדמות במשקפיים המביטה לחזית).
אביו של עו"ד נאמן, שהתגורר סמוך לשפירא, התוודע לתמונות בנערותו; לאחר פטירת הצייר בראשית שנות הארבעים, רכש אותן מאלמנתו. כיום מוצגת התמונה בכניסה לאחד הבניינים שבאתר המגורים מגדלי נאמן בתל אביב, שבו מתגורר אייבי נאמן.
אולם 'אוהל שם' הוא שם דבר בחיי התרבות של תל אביב: בעבר היה משכנה של התזמורת הפילהרמונית ואולם הצגות, וכיום - משכנו של התיאטרון לילדים ולנוער מיסודה של אורנה פורת. התמונה לקוחה מן ההזמנה לאירוע חנוכת הבניין 'אמות משפט' בשנת 1994, שם היא הוצגה לראשונה.
חודשיים לאחר טקס חנוכת אולם 'אוהל שם', נפטר סבא שמואל והוא בן 49.

טקס חנוכת אולם 'אוהל שם', תל־אביב, 9 במאי 1929. מימין לשמאל: מנחם אוסישקין, הרב האשכנזי של תל־אביב שלמה אהרונסון, ח"נ ביאליק, יצחק לייב גולדברג, ראש עיריית תל־אביב מאיר דיזנגוף, הרב הספרדי של תל־אביב בן ציון מאיר חי עוזיאל, שמואל טשרנוביץ (עומד לצד הנואם), התורם שמואל (סם) בלום (נואם)

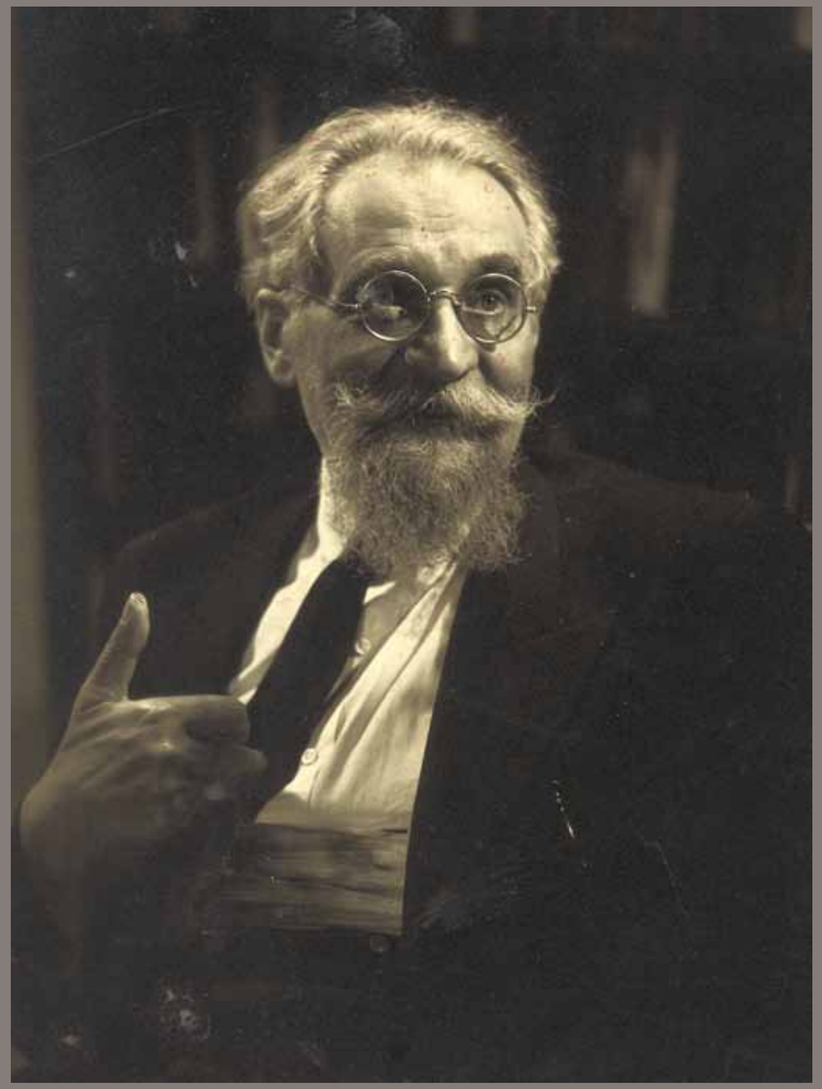
הרב של אודסה
'הדוד' חיים טשרנוביץ - 'רב צעיר'

שמואל צור

בכור הילדים לבית אלכסנדר־זיסקינד איזראליטן־טשרנוביץ ואשתו לאה (בת הרב יצחק דרוזד) היה חיים טשרנוביץ (1870–15.5.1949), שנודע בכינויו 'רב צעיר' ובפי הורינו – 'הדוד חיים'.

הוא נולד, כסבנו שמואל טשרנוביץ הצעיר ממנו בעשור, בעיירה סביז' שבמחוז ויטבסק, בצפון בלרוס של היום. כילד למד ב'חדר' שבבית המדרש וזיכרון ימיו הראשונים שם חרוטים בנפשו (מעיד על כך ספרו האוטוביוגרפי "פרקי חיים", עמ' 40). עם זאת עזב את ה'חדר' בילדותו, "קודם שהייתי לבר מצווה, ולמדתי עם אבי [אלכסנדר־זיסקינד] וזקני [הסב מצד האם, הרב דרוזד] שיעורים כסדר תלמודם, מבלי להשגיח בגילי" ('ביצרון', חוברת ה [תש"ב], עמ' 14).

הדוד חיים זכה בלימודיו ליריעה רחבה של לימודי קודש, אולם כבר בנערותו – חרף התנגדות סבו – לימד את עצמו רוסית, עיין בספרות ימי הביניים, בספרות הקבלה וקרא בסתר את ספרות ההשכלה. מכאן הייתה הדרך קצרה לחשיפה לעיתונות העברית של אותם ימים ("הצפירה", "המליץ") ולרעיונות התנועה הציונית. כנער מתבגר ניסה הדוד חיים להשתחרר מעולו של סבו הקפדן,

חיים טשרנוביץ – 'רב צעיר' (1870–1949)

'חבורת אודסה', תחילת המאה העשרים. מימין לשמאל, יושבים: א"ל לוינסקי, מנדלי מוכר ספרים, אחד העם, י"ח רבניצקי, מ"ל ליליינבלום, ח' טשרנוביץ. עומדים: ח"נ ביאליק, י"א קלוזנר, א"מ ברכיהו

ובחשאי בא בדברים עם בית המדרש של עזריאל הילדסהיימר, מתנועת ההשכלה בברלין במטרה ללמוד שם. ניסיון זה נודע למשפחתו וסוכל על ידי הסב. רק עם נישואיו בשנת 1893 להדסה (לבית קיסין; 1875–1947), עבר להתגורר בבית חמיו, אבי אשתו, בעיירה דרויה, אף היא במחוז ויטבסק שבבלרוס. שם ניסו בני המשפחה לשלבו בעסקי המסחר המשפחתי, אך ניסיון זה לא צלח. בהתייעצות עם בני המשפחה, הוחלט להיענות לנטייתו הטבעית של הדוד חיים ללימודים – והוא יצא לקובנה שבליטא, ללמוד בישיבה 'הפרושים' של הרב יצחק אלחנן ספקטור (1817–1896), מגדולי הרבנים בדורו, אשר כיהן כרבה של קובנה במשך 32 שנים.

בקובנה התבלט הדוד חיים בלימודיו ובידיעותיו; שם גם נטה לראשונה לעסוק בהיבטים המשפטיים של תורת ישראל, תוך שהוא מרחיב את ידיעותיו גם לתחומי המשפט הרומי וללימודי המשפטים הכלליים. לימודים אלה היו יסוד למחקריו העתידיים ולספריו על תולדות ההלכה.

נוסף על כך קנה לו הדוד חיים שם של דרשן מיומן בבית המדרש – ועם פטירתו של הרב יצחק אלחנן, הוא נבחר להספיד אותו בשם תלמידיו. הספדו של הדוד חיים בהלווייתו של הרב יצחק אלחנן – שבו שרטט את דמות הרב המנוח – היכה גלים בקובנה והוא הוזמן לבתי כנסת נוספים בעיר להשמיע אותו. בכך יצא שמו של הדוד חיים: הוא החל לקבל הזמנות לשאת את ההספד גם מחוץ לעיר קובנה ואף לכהן כרב במקומות שונים.

אחת מהצעות אלה הייתה כהונת רב ראשי בעיר חרסון שבדרום אוקראינה, לחוף הים השחור, שם גם כיהן בשעתו סבו מצד אביו, רבי יצחק אייזיק איזראליטן, כמנהל תלמוד תורה. הדוד חיים קיבל את ההזמנה, אך בבואו לחרסון נקלע למחלוקת פנימית בקהילה והוצע לו לעבור לאודסה הסמוכה.

בשנת 1897 עבר הדוד חיים עם אשתו ובתו בת השנה מרים, לאודסה – והתמנה לראש הישיבה במקום קודמו, שהתפטר עקב מצבו הבריאותי. באודסה התוודע הדוד חיים אל ליליינבלום, מנדלי מוכר ספרים, אחד העם, ביאליק ואחרים מאנשי הרוח של הדור. משם גם פרסם מאמרים בעיתון "השילוח" בעריכת אחד העם תחת הכינוי 'רב צעיר' – שדבק בו מאז ולאורך כל חייו.

במסגרת תפקידו הרחיב הדוד חיים את הישיבה, ממוסד של כיתות גימנסיה – לישיבה גדולה ובית מדרש גבוה לחוכמת ישראל, המוסמך להעניק תואר של רב ברוסיה. הוא גייס חבר מורים מפורסמים ובהם חיים נחמן ביאליק, ד"ר יוסף קלוזנר ועוד.

בזיכרונותיו ציין כי "תקופת הישיבה הייתה גם תקופת הזוהר בחיי, תקופת עילית נשמתי. מוקף הייתי גדולי הרוח, סופרים וחכמים, שעמדו עמי במחיצתי ועזרו לי לבנות את הבית הגדול הזה" ('פרקי חיים', עמ' 193).

באותה תקופה כתב הדוד חיים את ספריו "התלמוד" ו"שיעורים בתלמוד", על בסיס הרצאותיו לפני התלמידים. לימים התמנה הדוד חיים גם כרב, תחילה כדיין ומורה צדק ואחר כך לאב בית דין. בסך הכול עמד הדוד חיים בראש הישיבה באודסה במשך 14 שנים, עד שנת 1911.

בשנה זו העביר הדוד חיים את משפחתו לארץ ישראל – והוא עצמו יצא ללימודים גבוהים בברלין, תוך שהוא מבקר את משפחתו מדי פעם בפעם. מטרתו הייתה להשלים את לימודיו האקדמיים, לחזור לרוסיה ולייסד שם בית מדרש לרבנים במתכונת מודרנית.

> וכך עזבתי את 'מלכותי' [...] והלכתי לשבת על ספסל התלמידים, לבקש תורת ישראל מפי הגויים. [...] חוץ מבלשנות מזרחית, היסטוריה קדומה ופילוסופיה עסקתי בייחוד בחכמת המשפטים העתיקים והחדשים, גם התחלתי בחיבורו של ספר גדול על תולדות המשפט העברי שפרקים ממנו נכנסו ב'תולדות ההלכה' (שם, עמ' 194).

לימים העביר לברלין את משפחתו, פרט לשני ילדיו הגדולים, מרים (גרנות) ועמנואל טשרנוביץ, שנשארו בארץ. עם תום לימודיו, עקרו הדוד חיים ומשפחתו לעיר לוזאן שבשוויץ, שם גרו כל תקופת מלחמת העולם הראשונה. בלוזאן עסק, בין השאר, בעריכת מילון עברי תלמודי של גברונסקי, בפירוש המשנה ובהדפסת "קיצור התלמוד".

בתום מלחמת העולם הראשונה עמד הדוד חיים בפני פרשת דרכים. תכניתו המקורית הייתה כאמור לשוב לרוסיה, לייסד בית מדרש לרבנים או לחזור לאודסה, למשרתו הקודמת כרב ראשי. על

הדסה טשרנוביץ לבית קיסין (1875–1947)

פי הצעת אוסישקין ואחד העם, ולאור ניצני המהפכה הבולשביקית שנראו באופק ברוסיה, שלל הדוד חיים אפשרות זו. באותה עת הוא קיבל גם הזמנה מד"ר סטפן וייז (רב רפורמי וממנהיגי יהדות אמריקה) לבוא לארצות הברית, להשתלב שם בעבודה אקדמית בבית המדרש לרבנים ולהוציא לאור את כתביו ומחקריו.

הצעה זו קסמה לו מאוד, אך קסמה לו יותר הצעה שלישית שבאה מאת אוסישקין עצמו: לבוא לארץ ישראל ולהשתלב באוניברסיטה העברית שעמדה לקום, בפקולטה ללימודי היהדות. לשם כך באו עמו בדברים נחום סוקולוב וד"ר חיים ויצמן, והציעו לו לעמוד בראש קתדרה לתלמוד ולמשפט עברי באוניברסיטה העברית. "הצעתי לפניו [לוויצמן] שורת הצעות ביסודי הלימודים בקשר עם המשפט העברי, שהיה ראוי להיעשות אחד מן הלימודים היסודיים באוניברסיטה" (שם, עמ' 196). לצורך כך הובטח לו גם מימון כספי מהעיזבון של ר' שלמה רפאל גוץ, אשר השאיר קרן של 50,000 ליש"ט לתכלית זו עצמה ומתוך כוונה מפורשת שהדוד חיים יעמוד בראש הקתדרה הזאת. כספי עיזבון גוץ היו מופקדים בקרן קיימת לישראל, שבראשה עמד אוסישקין, ואף נוסד קורטוריון משותף לנציגי קרן קיימת (אוסישקין ושטרוק) ולנציגי העיזבון – אחד העם והדוד חיים עצמו.

הוא בשוויץ, בניו בירושלים: מרדכי בן הלל הכהן על 'רב צעיר' / רמה זוטא

כ"ח סיון. [תרע"ח, 1918]

קיבלתי היום מכתב מאת הרב צרנוביץ משוויץ, הלא הוא החכם והסופר "רב צעיר", שהלך ונכנס לאוניברסיטה וקבל תואר ד"ר. שני בניו מתחנכים בירושלים עוד מקודם שפרצה המלחמה, והמה גרים אצל הסופר, חוקר קדמוניות ארץ ישראל, מר רפאלי. צרנוביץ פנה אלי בדבר ילדיו, והוא מוצא את חנוכם לקוי פה בזה, שאין המה לומדים כהוגן שפות זרות, שפות אירופיות. אגב נודע לי מפי מכתבו, שהוא היה חולה ועשו לו פעמים נתוח פנימי, וכי עוד נתוח שלישי עליו לעשות! ואני חשבתי אותו תמיד לאיש בריא, כי על כן הדרת פנים לאיש הנכבד הזה, שהוא כמעט בין הרבנים חד בדרא ועשה "מעשה רב", שאין כל רב עושה, בהחליטו להוסיף דעת על דעתו את התורה. מה מתאים היה איש כזה עתה לנו בארצנו, בחייו העתידים. לא אני ולא אחר, אך הרב צרנוביץ היה צריך למלא את התפקיד של יושב־ראש במשפט השלום העליון שלנו, ואותו אנו צריכים להשתדל להביאו לארצנו באפשרות הראשונה. אבל – הנה חולה האיש הנכבד הזה, כבר נעשו לו שני נתוחים ועודנו זקוק לנתוח פנימי שלישי... רבונו של עולם, איזה מזל רע לנו! מי יתן ושב לאיתנו, ומחלתו תעבור, והנתוח יעבור בשלום.

לבנו העלם, לגרשון, כשרונות ספרותיים, הזקוקים לחנוך ולטפוח, עודנו בוסר, אך יעשה פרי בעתו.

מרדכי בן הלל הכהן, "מלחמות העמים" (יומן), ירושלים תר"צ, ספר חמישי, עמ' 88. [הכותב, תעשיין ואיש ציבור ידוע בשעתו, היה אז מזכיר 'ועד הצירים', שניהל את ענייני ארץ ישראל לאחר הכיבוש הבריטי].

נראה היה שהדרך סלולה להגשמת הרעיון של ייסוד הקתדרה לתלמוד ומשפט עברי באוניברסיטה העברית בראשותו של הדוד חיים, אלא שהמציאות המרה טפחה על פניו: "אולם מפני שבינתיים הוזמנתי לאמריקה מטעם בית המדרש לרבנים מיסודו של ד"ר סטפן וייז, לכתחילה לזמן קצר, עשה מ' אוסישקין בעיזבון כאדם העושה בתוך שלו והליכתי לאוניברסיטה [העברית] נדחתה לזמן בלתי מוגבל", כך מעיד הדוד חיים בתסכול ובזעם לא מוסתר (שם, עמ' 197).

ואמנם, כספי עיזבון גוץ יועדו על ידי אוסישקין הכול יכול, בניגוד להוראות הצוואה והכוונה המקורית, למטרה אחרת – שאין לנו פרטים מוסמכים לגביה. במאמר מוסגר נציין כי מוקי צור סבור שכספי עיזבון גוץ יועדו להקמת קבוצת יבנה, וחיזוק לדבריו יש בספרו של החוקר יוסי כ"ץ לגבי פרשת הרכישה של אדמות קבוצת יבנה; אך כיוון שאין עדות מכריעה בשאלה זו, נשאיר אותה פתוחה.

מכל הפרשיה הזו נותרה בלבו של הדוד חיים טינה עזה לנגיד הראשון של האוניברסיטה העברית ד"ר י"ל מאגנס ואנשיו, והיא משתקפת גם במכתביו לימימה – אולם זו הייתה רק אחת מהתוצאות, ולא העיקרית, של הפרשיה. האירוע המתואר היה נקודת מפנה דרמטית בחייו של הדוד חיים. בשנת 1923, בן 53, מתוסכל וזועם, הוא הפנה עורף למפעל חייו עד אז באירופה – ויצא לארצות הברית, שם עשה חיל. הוא כיהן כפרופסור במכון ללימודי היהדות בניו יורק עד יומו האחרון בשנת 1949. מעניין לציין, שהאוטוביוגרפיה שלו עסקה אך ורק בתקופת חייו באירופה עד בואו לארצות הברית, בבחינת פרק חתום וסגור מן העבר.

בשנותיו בארצות הברית עסק הדוד חיים בהוראה, בכינוס כתביו הרבים ובפובליציסטיקה. בין כתביו הרבים: "תולדות הפוסקים" (תולדות פסיקת ההלכה מהמשנה ועד חתימת שולחן ערוך, שלושה חלקים, תש"ו-תש"ח); "תולדות ההלכה" (על התפתחות התורה שבעל־פה מראשיתה ועד חתימת התלמוד, ארבעה חלקים, תרצ"ה-תש"י). פרסום מונומנטלי זה היה, לפי עדותו של הדוד חיים עצמו, מפעל חייו. בכתביו הנוספים נציין את "שיעורים בתלמוד" (תרע"ג); סדרת "קיצור התלמוד" (תרע"ט-

תש"ו); "בשערי ציון" (קובץ מאמרים בענייני ארץ ישראל והציונות, תרצ"ז); "חבלי גאולה" (קובץ מאמרים על המאבק לתקומת מדינת ישראל, תש"ט); "פרקי חיים" (אוטוביוגרפיה, תשי"ד) ועוד רבים.

בשנת 1940 יסד הדוד חיים בניו יורק את הביטאון "ביצרון", ירחון למדע, לספרות ולבעיות הזמן, ועמד בראשו עד סוף ימיו. לאחר מותו המשיך בנו, משה טשרנוביץ, לעמוד בראש מערכת הביטאון.

על אף מפעלו המרשים וההוקרה שזכה לה בארצות הברית, המשיך לכרסם בדוד חיים הכעס הנורא והתסכול על דחיית הקריירה האקדמית שלו בארץ ישראל. במכתבו אל אחייניתו ימימה, בראש השנה 1935, הוא מציין שנפגעה בריאותו בשל כך: "כנראה הייתה זו יותר מחלת הנפש ממחלת הגוף". עם השנים הפך כאבו לזעם של ממש: כעשר שנים לאחר הפרשה של סיכול מינויו, בערב ראש השנה תרצ"ה, ובתשובה לשאלתה של ימימה מדוע אינו בא לביקור בארץ ישראל, ענה הדוד חיים מהמיית לבו:

> איני יכול, פשוט איני יכול. מה אלך לראות את מקומי נתון לאחר? אנשים אשר מאסתים לשית עם כלבי צאני הם עומדים בראש הר הצופים ואני צריך לכרוע לפני רגליהם! מי יכול לסבול צער ובושה כזו? אני הייתי צריך להיות על מקומו [של י"ל מאגנס, נשיא האוניברסיטה העברית דאז], זה בעל ברית השלום ודחוני בשתי ידיים על לא חמס בכפי מפני שרק עלה הרצון לפני הווייצמנים והאוסישקינים והקלויזנרים וכל הכנופיה ההיא! ובכן מה עלי ללכת ולראותם ואחר כך לשוב לאן? למי? מה לי פה ומי לי פה? [...] לא, איני יכול לראות את הארץ לשעה או שתגיע השעה שיהיה בידי להעלות ולהשתקע בארץ או שאמות בחו"ל מבלי לראותה. כך יהיה ואי אפשר אחרת.

היו אלה דברים קשים ביותר וחרון עמוק על התסכול שחווה ושלא בא על פתרונו. עם זאת התרצה הדוד חיים ובשנת 1938 ביקר בארץ, פגש בהתרגשות את הורינו וילדיהם – וחזר למקומו בניו יורק.

פינה חמה בלבו של הדוד חיים הייתה שמורה לאחיו הצעיר שמואל, הוא סבנו. על אף פער הגילים ביניהם (10 שנים), הוא התפעל מכישרונו של האח הצעיר, מזיכרונו המופלג, מעומק ידיעותיו בתורת ישראל ומכישרונו הספרותי.

ימימה והדוד חיים, ברלין, 1930

אף שסבנו שמואל סטה מן הדרך שבה הלך אחיו הבכור והתמסר לספרות ההשכלה ולרעיון הציוני, לא נפגעה אהבתו של הדוד חיים אליו; נדמה שבסתר לבו אף כיבד את סבא שלנו על דרך החיים שבה בחר ועל נטיותיו הציוניות המובהקות. פרק מיוחד באוטוביוגרפיה שלו הקדיש הדוד חיים לזכרו.

עם פטירתו הפתאומית של סבנו שמואל, בחודש יולי 1929, נרתם הדוד חיים – ממקום מושבו בארצות הברית – לעזרת ילדיו הצעירים, הורינו יעקב, ימימה ואלכס, שנותרו יתומים ללא משענת כלכלית. ימימה שמרה צרור מכתבים שלו אליה מהשנים 1929 עד 1935 והוא נמצא כיום בתיקיה שב'ארכיון גנזים'. ממכתבים אלה מצטיירת תמונה מרגשת של יחסו החם של הדוד חיים אל גורל

שלושת אחייניו; הוא הציב את עצמו כמבוגר אחראי עליהם, מבוגר הדואג ומתעניין מרחוק. הוא עמד בקשר מכתבים עם יעקב הבכור (עדות לכך עולה ממכתביו לימימה, אך הם עצמם לא נשמרו), וככל הנראה שלח לאחייניו סיוע כספי.

כך למשל, הוא מביע אכזבה מהחלטתו של אלכס להפסיק את לימודי הרפואה שלו בווינה. כשנודע לו שימימה יצאה ללימודים בברלין (בשנת 1929), הוא שלח לה מכתבים שהכילו עצות מועילות וצייד אותה בהפניות אל מכריו הרבים מימי מגוריו שלו בברלין. גם כסף שלח לה כעזרה לתקופת לימודיה בברלין והפציר בה "שתקבלי זה ממני באהבה ורצון כשם שהיית מקבלת זה מאבא ז"ל ובלי שום הכרת טובה".

בחודש אוקטובר 1930 ביקר הדוד חיים את ימימה בברלין וביקורו זה עודד מאוד את רוחה, כפי שהעידה ביומניה בזמן אמת: "ובא דודי אשר מעבר לים משכנו, ויושט לי את ידו הרכה, כאב ליטפני ויחממני בקרן אורו [...]. הרגשתי אדם קרוב דואג ומרגיש באיש שיבה זה [הוא היה אז כבן 60], בעל המצח הרחב ובעל נשמת הילד אשר לו. 'רב צעיר' יקראו לו, והוא כה צעיר" ("יומנים גנוזים", עמ' 159). ואכן, ממכתביו עולה יחסו החם במיוחד אל ימימה:

> אני קורא את מכתביך בעונג רב ואף על פי שאיני מכירך פנים אבל אני רואה ללבבך ונדמה לי כאילו אני יודע אותך מיום הולדתך. את כותבת שאין את יודעת למה את כותבת לי כל אשר בלבבך. אם אין את יודעת – אני יודע. מפני שלבך מרגיש שאני הוא האיש הקרוב אליך ביותר אחרי אביך ז"ל ואת לי כבת. ודעי לך שאני חושב תמיד אודותיך שאת נשארה גלמודה בתבל בלי אב ואם. אבל מה הם החיים אם לא זיכרונות? זכר אביך החביב מלווה אותך כצל ומחשבותיו מחשבותיך (5.1.1930).

ובמכתב אחר הוא כותב:

> אמרתי לך על ידי הטלפון קודם נסיעתי שתדעי שיש לך דוד באמריקה. זו טעות. לא באמריקה יש לך דוד אלא בכל מקום שאת נמצאת הוא על יד ימינך והוא הוגה בך יומם ולילה ורוצה שאת תהיי מאושרת.[...] וצהלה ושמחה כל ימי חייך (ללא תאריך).

כשהודיעה ימימה לדוד חיים על נישואיה המהירים ליוסף רוכל, בינואר 1932, הוא ממהר לברכה "במקום ברכת אביך ז"ל" אך גם שואל שאלות ענייניות ודאגניות; וכשנולדה רמה, הוא מתרפק במכתב על דמותה העולה מתמונה שנשלחה לו, ונביא מכתבים אלה כלשונם בהמשך הספר.

בצד מפעלו האקדמי האדיר בהוראה ובאיסוף והוצאה לאור של כתביו, עסק הדוד חיים גם בהבעת דעותיו הציבוריות בענייני פוליטיקה וציונות. מכתביו בתחום זה עולה שדבק בו החיידק הפוליטי, אף שהדגיש לא פעם שאין הוא שייך למפלגה מסוימת והצהיר על עצמו כמפלגה פוליטית של איש אחד.

מבחינת דעותיו הוא היה חסיד של רעיון ארץ ישראל השלמה בשתי גדות הירדן. הוא התנגד לרעיון החלוקה מבית מדרשה של ועדת החקירה של האו"ם ב־1947 וסבר, שיש להמתין עם הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל עד שיבשילו התנאים האופטימליים לכך ("חבלי גאולה", עמ' 284 ואילך).

עם זאת, הוא תקף בחריפות את מאגנס על התנגדותו לתכנית החלוקה, אך משעה שהוקמה המדינה, הוא מברך 'שהחיינו'. במאמרו האחרון בחייו, בספטמבר 1948 (הוא נפטר ב־15 במאי 1949), הספיק הדוד חיים להביע דעה נוקבת וברורה באשר ליחסי דת ומדינה במדינת ישראל (שם, עמ' 354). בעניין זה, למרות הרקע הרבני והתורני שלו, הוא צידד בהפרדת הדת מהמדינה וביצירת מדינה המושתתת על 'חוקים אזרחיים' – ולא מדינת הלכה:

> אין המדינה יכולה לקבל עליה את השגחת הדת ושמירתה, לא במישרין ולא בעקיפין, אלא משפט הדת לחוד ומשפטי המדינה לחוד. הראשונים נמצאים ברשות הרבנים כמקדם והאחרונים ברשות המלכות (שם, עמ' 361).

על אף תמיכתו בהפרדת הדת מהמדינה, תמך הדוד חיים באימוץ תחומים מסוימים מעולם ההלכה אל חוקי המדינה, כגון שמירת השבת ודיני המשפחה, בדומה למציאות בת ימינו.

כתיבתו של הדוד חיים משקפת ידע מקיף ועמוק בתורת ישראל, התלמוד והמשפט העברי והכללי. מחקרו על תולדות ההלכה הוא מונומנטלי וכאמור, לפי עדותו, היה זה מפעל חייו. מחקר זה

משקף שליטה רחבה ביותר במקורות ויכולת של איסוף, ניתוח ומיון רבי רושם. במאמריו הפובליציסטיים הוא נוקט בין השאר הנמקות משפטיות מובהקות והיגיון ושיקול דעת נוקבים. הוא אינו מהסס להתפלמס בחריפות עם בני הפלוגתא שלו ולהשמיע דעות ברורות על הנעשה בארץ ישראל ובעולם היהודי. כך למשל הוא מתפלמס בחריפות עם אחד ממנהיגי רבני אגודת ישראל בארצות הברית, המתנגד לציונות ולהקמת מדינה יהודית, עם ר׳ בנימין בעניין ׳ברית שלום׳ ועם מאגנס, התומך במדינה ערבית עם מיעוט יהודי בארץ ישראל.

הוא תמך ברעיון החלוקה של ׳ועדת פיל׳ (1937) כפתרון מעשי לשעתו, מתוך כוונה להרחיב בעתיד את הגבולות. ספרו האוטוביוגרפי, אשר פורסם בחלקים בימי חייו בכתב העת ״ביצרון״, ראה אור בשנת 1954, לאחר מותו. ספר זה כולל כאמור זיכרונות מתקופת חייו באירופה טרם בואו לארצות הברית; הוא כתוב בדרך אסוציאטיבית וכולל פרטים ביוגרפיים רבים המשולבים בקטעי זיכרונות והמתובלים בקורטוב של הומור דק, לעתים אירוני.

לדוד חיים ולאשתו הדסה (לבית קיסין, 1875–1947) נולדו שישה ילדים: הבת הבכורה, מרים (1896–1979), נישאה לד״ר אברהם גרנות (1892–1962), אגרונום, משפטן ויו״ר של הקרן הקיימת בשנות הארבעים והחמישים. ביתם בשכונת רחביה בירושלים היה פתוח לכל בני משפחתנו. בנם, יעקב גרנות (כינויו בפי כולם היה ׳יליק׳, 1921–2008), שהיה נכדו הבכור של הדוד חיים, נישא לצילה לבית פת (1923–2012), ולהם שלוש בנות: נירה פרבר (ילידת 1945), יעל זרובבל (ילידת 1949) וגליה ברלו (ילידת 1956). נעמי, בתם של אברהם ומרים גרנות (ילידת 1926), נישאה ליוסף פלדמן, ואף להם שלוש בנות – אורנה, דנה ורמי.

הבן השני של הדוד חיים, עמנואל טשרנוביץ, חי עם משפחתו בישראל. בנו נחום (נכדו של ׳הדוד׳) תושב רמת גן. כל שאר ילדיו של הדוד חיים גדלו והקימו משפחות בארצות הברית: שלמה (סול, מרצה ב׳ישיבה יוניברסיטי׳). בניו של שלמה הם שמואל (יליד 1936), איש יין, חי באי ג׳רזי; בנו הצעיר אלכסנדר הוא נגר אומן החי בהולנד (?). בתו של שמואל הנזכר, כלומר נינתו של הדוד

משפחת חיים והדסה טשרנוביץ, הבנות מרים ורחל, הבנים גרשון, שלמה, עמנואל, אודסה 1910!

חיים, היא מיכאלה הררי, רקדנית שעלתה לארץ בבגרותה וחיה בירושלים עם שני בניה.

בת נוספת של הדוד חיים היא רחל רוזנטל, החיה בארצות הברית. בנו גרשון היה קולונל בצבא האמריקאי במלחמת העולם השנייה ונפטר ב־7.11.1947, בחייו של הדוד חיים ואביו הקדיש לזכרו את ספרו ״חבלי גאולה״. צעיר בניו של הדוד חיים, משה טשרנוביץ, חי אף הוא בארצות הברית והוא המשיך את דרכו של אביו כעורך ראשי של הביטאון ״ביצרון״.

דמותו של הדוד חיים טשרנוביץ מרשימה ומורכבת. הוא החל את דרכו ככוכב עולה בשמי הרבנות של מזרח אירופה בסוף המאה

התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים והיה בני דורם ומכרם של דמויות מרכזיות בעולם הציוני והרוחני: אחד העם, ביאליק, מנדלי, ליליינבלום, ויצמן, קלוזנר ורבים אחרים. 'רב צעיר' היה איש אקדמיה, מורה וחוקר ואין ערוך למפעלו המחקרי בתחום התלמוד ותולדות ההלכה, כראשון ששילב את עולם ההלכה עם עולם המשפט המודרני. כפובליציסט בעל דעות עצמאיות, היה הדוד חיים איש פוליטי שהקפיד לא להזדהות עם מפלגה מסוימת או אישיה, ידען מופלג וסופר מהיר־עט, רגשן ודעתן ואף רגזן (כשצריך). לירביו לא שכח ולא סלח, אך ניכר בכתביו (במיוחד באוטוביוגרפיה) גם הומור טשרנוביצי אופייני. אכזבת חייו הייתה כאמור מניעת המשרה של ראש הקתדרה לתלמוד באוניברסיטה העברית והיא רדפה אותו ללא הרף כל ימיו, גם כאשר זכה להוקרה ולהערכה בארצות הברית על מפעל חייו.

במשפחתנו שמורה לדוד חיים פינה חמה על אהבתו האמיתית והבלתי מסויגת להורינו ותמיכתו בהם בתקופות חייהם הקשות, כשנותרו צעירים לימים ללא אב ואם. שמו הונצח על רחובות בירושלים ובתל אביב.

הדוד חיים מגיע מאמריקה ובידיו מתנות! / רמה זוטא

את ביקורו של הדוד חיים מאמריקה אני זוכרת כאגדה. לימים התברר לי כי היה זה בשנת 1938, כלומר הייתי בת חמש בלבד.

עלינו לירושלים בעצם ימי המאורעות, כמה חודשים אחרי שדליה בת דודי נפצעה קשה בשער הגיא מאבן של פורעים שחדרה לראשה. לא פחדתי כלל: אבא, שישב ליד ההגה, הסביר לי שיש לו אקדח כנגד 'הכנופים', כך כינה את אנשי הכנופיות הערביות. כשגדלתי, נהג לחזור ולספר שהייתי אסטרטג של ממש, כיוון שאמרתי לו להביט דרך החלון השמאלי, אני אבדוק את הדרך דרך החלון הימני, וכשערבי יזרוק עלינו אבן – הוא יירה בה כהרף עין והיא תחזור ותפגע בערבי הזורק...

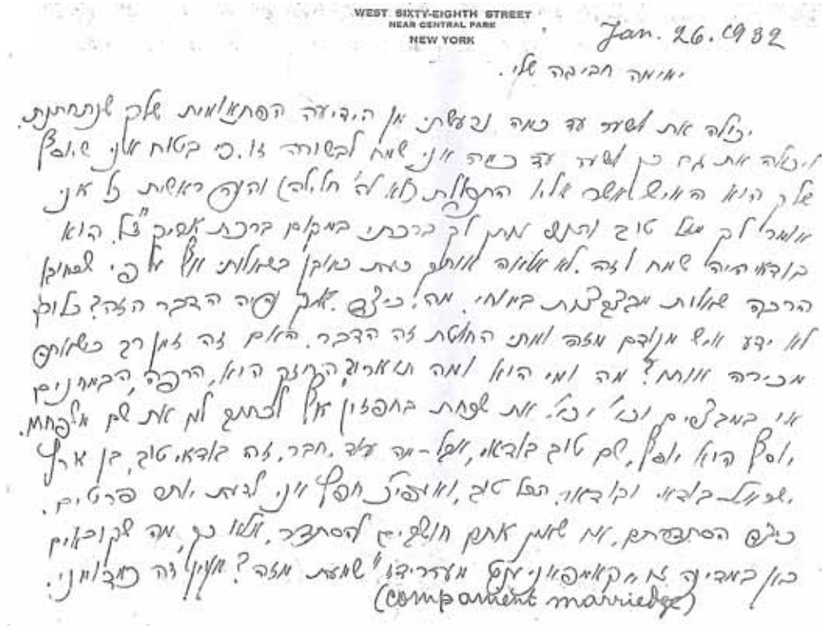
וכך הגענו בשלום לירושלים. ברחוב בן־מימון, בלב שכונת רחביה, התנשא ממש ארמון רב תפארת, מאבן מסותתת ולא כבתי תל אביב הבנויים לבנים. היה זה ביתם של אברשה ומרים גרנות, בתו של הדוד חיים. מדרגות רחבות הובילו אל הקומה העליונה שכללה מרפסת ('גזוזטרה' בלשון הירושלמית) עגולה, עטורת מעקה רחב ועליו עציצי ענק, שהצמיחו שיחים ירקרקים ופרחים בשלל צבעים. מעולם עד אותו יום לא ראיתי שטיחים יפים כאלה שפיארו את מרצפות הארמון הזה; בביתנו בתל אביב, דיונות סביבו, די היה במחצלת.

נכנסנו לסלון, אז 'החדר הגדול' בלשוננו, ומולי עמד ממש העתק של חיים ויצמן, שאת תמונתו ראיתי ב"דבר": אותו זקן מחודד, משקפים עגולים, מבט חודר, עברית מוזרה מעט. "זה הדוד חיים", אמרה אמא. "הוא בא מאמריקה והביא לכן מתנות!". הדוד חיים ניגש אליי ואל דליה והוציא מתוך תיק סגור שתי מתנות עטופות: ארנקים קטנים לבנים, עשויים חרוזי שנהב דקיק, ושרשרת על הארנק כדי לתלותו על היד, שרשרת של פילים קטנטנים, משנהב ממש, והארנק נסגר בקפיץ, ובתוכו היו אפילו כמה סוכריות מאמריקה, עטופות בנייר מרשרש!

מני אז, כל אימת שהייתה המשפחה מדברת נכבדות בדוד חיים, הלוא הוא 'רב צעיר', היינו – דליה ואני – חוזרות ומזכירות את הפלא: פילי שנהב מאמריקה!

חיים טשרנוביץ לבת־עמי קבק על העברית הקלוקלת

עשרה בטבת תרצ"ה
שלום לך בת עמי החביבה,
כמובן אני מסכים להיכנס עמך בחליפת מכתבים, כי כלום יש לך נחת גדולה מזו מלכתוב ולקבל מכתבים בעברית מבת אחותי? אתם הצעירים אינכם מרגישים לא בחבלי הלידה שהיו לנו לפני דור אחד ולא בהישג השמחה בניצחון העברית. נראה כאילו רק אתמול היה הדבר, כשבא אלי לוינסקי והתחיל לדבר עמי עברית ואני צחקתי בקרבי על מעשה ילדות זה, התחלתי לגמגם בעברית ולבסוף כשהגיע הדרש לידי ענין רציני, התחלנו שוב לדבר כ'בני אדם' באידית.
כעת מדברים כבני אדם בעברית וכל זה נעשה טבעי ואינם מרגישים שיש דוחק במילים, כי כשיש צורך יש לשלב בדוחק ו'מקלים במקל' וכדומה לזה. אני כבעל מליץ וזקן אמנם אינני כל כך שבע רצון מן העברית שלכם, כלומר מן הפשטות היתרה, מן העברית הנבובה שאין בה ממליצת כתבי הקודש ולא מן הלשון המדויקה של המשנה, לפעמים באמת אין אני מבין את שפת העיתונים שלכם שהיא חסרת כל עיקר אופייה של לשוננו, שהיא "מועט המחזיק את המרובה" ולשונם היא להיפך, היא בבחינת מרובה מחזיק את המועט. מדברים הרבה ואומרים מעט, ולפעמים אפילו מעט אינם אומרים.
אתם בני ארץ ישראל מיהרתם לדלג על כל הדורות [...], קפצתם מהלך אלפיים שנה ושכחתם מקרא מלא: לא יוולד גוי פעם אחת. אי אפשר לבנות כמו שבונים [את] תל אביב. הסגנון הוא העם. עם בלי לשון אינו עם ולשון בלי סגנון עם אינו לשון. אבותינו התפללו לקיבוץ גלויות ואני את חטאי אני מזכיר, אני חושש מפני קיבוץ גלויות שלא יהא זה
[...] כל הגלויות השונות שיש לנו בעולם, הגלויות הרוחניות [...], הדלות הרוחנית עם החומרית. [...] כשאני רואה ושומע את שנעשה כעת בארץ ישראל על ידי ריב המפלגות אני נזכר בדברי אחד העם בילדותי כשהוא צועק ככרוכיה: "תנו לנו את המובחרים שבעם, את בני משה, ילכו הם תחילה לפני השאר ויבראו שם מרכז רוחני. [...] כדי שיוכלו לעכל בקרבם לאט-לאט את הדורות הבאים [...] על יסודות לאומיים מוסריים". נבואתו לא נתקיימה. [...] מנהיגים רוחניים אינם על בני דורנו זה. וזוהי הגדולה שבצרות. אבל אנו עומדים לפני מאורעות שדוחקים את השעה [...] ואין לנו אלא להיות עדי ראייה לראות מה תעשה ההיסטוריה עמנו.
הייתי שולח לך את ספרי החדש "תולדות ההלכה" שהוא [...] סריה של ספרים בתולדות החוק והמשפט בישראל. יש בו [...] גם היסטוריה ישראלית, [...] ההיסטוריה של הרוח הלאומי והשתלשלות החיים הדתיים והכלכליים והתרבותיים של האומה.
אני מקווה שתקראי בשימת לב את ספרי וגם סגנוני לא יהיה לך מוזר כל כך.

WEST SIXTY-EIGHTH STREET
NEAR CENTRAL PARK
NEW YORK
Jan. 26. 1932

מהדוד חיים לימימה עם נישואיה ליוסף: "מה תוארו? החזק הוא, הרפה, הבמחניים או במבצרים?", 1932

הדוד חיים והמטרייה של שלום עליכם / מוקי צור

מרים, בתו של חיים טשרנוביץ (רעייתו של אברהם אברשה גרנות), הייתה נציגת משפחתו בארץ. קצר המצע כאן לספר במפורט את סיפור משפחתה. אני זוכר שהיא נחשבה למספרת סיפורים נפלאה אך כילדים לא זכינו לשמוע את רובם. עם זאת, אחד מסיפוריה נשאר חד בזיכרוני.
משפחת חיים טשרנוביץ התגוררה בשלב מסוים בחייה בשוויץ. במלון שהתאכסנה בו גר גם הסופר שלום עליכם. הילדה מרים הלכה לבקר אותו: הוא עמד בחדרו ליד 'סטנד' וכתב. היה זה נוהג מקובל בין סופרי התקופה, שסימן כנראה את התחושה ששעת כתיבה דומה היא לשעת תפילה, שבה אדם צריך לעמוד מול בוראו ולכתוב בהשראתו. הכתיבה בעמידה לא הפתיעה את הילדה; הפתיעה אותה העובדה, שהסופר החזיק מעליו מטרייה גדולה.
מדוע אתה מחזיק מטרייה? שאלה מרים את הסופר - הרי אתה בחדר מוגן וחמים!
החלון הזה מול האלפים עשוי להשכיח ממני את כתריאליבקה, על כן אני פותח מטרייה שתסתיר את קסם הנוף, כדי שלא אשכח את העיקר, את היהודים שאני צריך לכתוב עליהם.
משפחתי, משפחת טשרנוביץ, החזיקה תמיד מטרייה דומה – כדי להסתיר כל נוף המשכיח את ציון האמיתית. ציון זו, השונה כל כך אצל כל אחד, מגולמת באנשים, גורלות ובנופים, נוטה להסתתר בגלל הרעש והצבע שתמיד דוחפים את עצמם.

המשעול הרחב
הדודה והדוד קבק

רמה זוטא

השעה הייתה מוקדמת כשנטל אבא את "דבר" ונדהם למראה המודעה הגדולה:

אנו מודיעים ביגון קודר כי

א. א. קבק

אינו

ההלויה תצא מביתו שבבית הכרם היום, יום ג' בכסלו תש"ה, בשעה 2 אחה"צ בדיוק

ועד הקהלה ליהודי ירושלים — שכונת בית הכרם
אגודת הסופרים העבריים בארי — מוסד ביאליק ע"ה הסוכנות היהודית
מחלקת התנוך של הועד הלאומי — מרכז המתנדבות המורים
הסנגוריה העברית בירושלים

הוא גלגל את העיתון תחת זרועו, אמר לי להתארגן לבית הספר וחיכה לאמא המתעוררת לאטה. כלאחר יד, שאלה: "מה, עוד לא הגיע 'דבר'?" והוא מלמל משהו, הכין לה כוס תה, השיב אותה במטבח ולאט לאט אמר: "טוב, אנחנו עולים עכשיו לירושלים". "מה קרה?", שאלה בהפתעה. והוא, בשקט שלו שגויס תמיד למקרים קשים, אמר: "הדוד מת". "לא!" זעקה אמא, "אתה מתלוצץ!"

שרה־פייגה לבית טשרנוביץ ואהרן אברהם קבק, 1913

ידענו כולנו על הקשר המיוחד במינו שהיה לאמא עם 'הדוד' ו'הדודה', בה"א הידיעה ממש. הם שימשו לה ולאחיה, ובמובן מסוים גם לנו, המשך וכמו תחליף להוריהם שהלכו לעולמם כה צעירים. לא הכרנו את סבא וסבתא לבית טשרנוביץ, אבל אם נקיש מדמותה של 'הדודה' שרה־פייגה קבק, האחות היחידה של חמשת הבנים ששמואל כה מיטיב לתאר, לא היה בהם דופי: חכמים, נבונים, חדי לשון וקולמוס, חמים ואוהבי אדם, מלאי הומור.

אכן, מותו הפתאומי של הדוד, ב־19 בנובמבר 1944 והוא בן 61 ובשיא יצירתו הענפה, הנחית מכה נוראה על המשפחה כולה.

עם עלייתם ארצה נקלטו העולים החדשים שמואל ובלה טשרנוביץ, שלושת ילדיהם וה'באבע', על ידי הדוד והדודה: ביתם הראשון (1922) בירושלים, בזכרון משה – אז מרכז האינטליגנציה הירושלמית, משכנם של בן יהודה ויליין, בית הספרים ובית העם – היה סמוך לביתה דאז של משפחת קבק.

ימימה מספרת ביומניה בהתרגשות על הפגישה עם הדודה והדוד ובת־עמי הילדה, ש'מעיניה נוצצים אשי שובבות'; את הסדר הראשון בארץ ערכו שתי המשפחות יחדיו. השנים שחלפו מאז רק הידקו את הקשרים המשפחתיים והידידות בין ימימה לעמי, שראתה בה את אחותה, ובין עדנה לדליה, חיזקה את תחושת השבט. קבק שימש, מעבר לתפקודו כ'הדוד', גם מורה (ממש) ומאור לימימה בכתיבתה משחר נעוריה. את "לבדה", רומן מרגש (תושיה, ורשה 1906), שהיה בשעתו רב־מכר בקרב קוראי העברית בגולה ובארץ, קיבלה ימימה מאביה כספר ראשון מספרי הדוד והיא מציינת ביומניה: "ספר מעניין מאוד, זהו רומן אבל הבנתי את הכול".

זיכרון הדורות לא עשה חסד עם אהרון אברהם קבק (1883–1944), הסופר, המתרגם, המסאי והמורה המחונן, יליד סמורגון שבליטא; איש חבורת הסופרים העבריים בווילנה עוד בשנת 1905 (ובהם א"נ גנסין, זלמן שניאור, י"ד ברקוביץ, פרץ הירשביין וי"ז אנוכי), כמו נשתכח מלב. בנו של רב וסופר שאף תרגם משירי לרמונטוב לעברית היה קבק, שנטע בבנו אהבה לספרות. הוא קיבל חינוך מסורתי ב'חדר' ובישיבה ועבר בצעירותו לאודסה – שם פנה להשכלה ולרעיון הציוני.

ישיבת אודסה המפורסמת, שנשבו בה כבר רוחות המודרנה,

'הדודה' קבק עם בתה בת־עמי (גרינבוים) ונכדתה נורית, גן שמואל, 1940

הייתה אחראית לשידוך: שרה־פייגה הגיעה לשם לבקר את אחיה חיים ('רב צעיר') – ואז כבש את לבה הגבר המרשים, רעמת שיער משוכה לו לאחור, חתימת שפם תחת אפו, וכולו להט כתיבה – בעברית וביידיש, בכתבי עת כ"הזמן" ו"השילוח" – ובשנת 1911 נישאו.

זמן־מה ישבו באיסטנבול, בירת האימפריה העות'מאנית, וגם שם כתב ותרגם. עוד באותה שנה עלו הדוד והדודה ארצה והתיישבו בעיר העברית הצעירה בת השנתיים, וקבק לימד בגימנסיה הרצליה; אבל חיידק ההשכלה לא עזבו ובשנת 1914 יצא ללמוד באוניברסיטת ברלין. ערב המלחמה עבר הזוג ללוזאן שבשוויץ; שם נולדה בת־עמי (עמי) ושם הוכתר קבק כדוקטור לפילוסופיה. בתום המלחמה חזרו השלושה ארצה ('עלייה שנייה'...), השתקעו בירושלים והחלו לבנות את ביתם בשכונה החדשה, שכונת המורים והסופרים ('מופ"סים') בית הכרם.

באלול תרפ״ד (1924) נולדה לדוד ולדודה בתם הצעירה. כיאה לשכונה בעלת רוח אחריות ציבורית, התכנסו חברי 'האגודה ההדדית' בית הכרם כדי להחליט על שמה של הילדה; ב״יומנים גנוזים״ ימימה מספרת כי חלפו ימים עד שהבת־בלי־שם הוכרה לבסוף כעדנה. באותם ימים הוכפל אושרו של הדוד: ״הוא גמר עכשיו רומן בן שלושה חלקים, 'שלמה מולכו', בקרוב הוא ייצא לאור [..] מוזר כי הנני השנה תלמידתו והוא מורי״, היא כותבת. שנים הרבה לימד קבק ספרות עברית בגימנסיה העברית.

הכול זכרו את קבק כאיש נוח לבריות, קורן אור אנושי, חם ועניו ולבבי. חיי הזוג קבק נסובו סביב היצירה, יצירתו של קבק ויצירת חבריו הסופרים העבריים של הדור המופלא ההוא. דודנו יעקב, בספרו הנפלא ״שחרית של אתמול״, מספר על מיטב ימיו של קבק, שפרנסתו על ההוראה כאמור אך

> לבו נתון ליצירתו הספרותית. בבוקר השכם, טרם צאתו לבית הספר, היה יושב גחון על כתבי היד שלו [...] ומכסה את הדפים הלבנים בכתב ידו הזעיר והנאה. סיפוריו פשוטים היו ומושכים את הלב. מחונן היה באמנות הסיפור הקולח ולא פסק תלמודו אצל טובי המספרים הרוסים, הגרמנים והצרפתים. [...] איש שיחה היה, נמשך לפגישות עם ידידים [...] נוח לצחוק ולהתלוצץ.

שרה־פייגה והוא פתחו את ביתם בפני בני חוגים שונים, צעירים ומבוגרים; כשנכנס מאן דהוא היה מוצא את קבק ישוב בחדר עבודתו הצנוע שקירותיו מלאי ספרים, קורא ומעיין, בודק וחוקר ומסביר פנים – והדודה פורשת את לוח השחמט הענק ומזמינה כל עובר לנסות ולתת לה מט, ללא הצלחה. רבים היו מהלכים אחרי קבק בשיטוטיו בין בתי השכונה כדי לזכות ולהכיר מקרוב את קסם אישיותו, לשמוע מניסיונו ושיקול דעתו. הוא לא היסס לשנות את דעתו כשהגיע למסקנה כי טעה; כך למשל הפכה הערכתו לעגנון, שהייתה תחילה מסויגת, להערצה גלויה.

וגם אני הקטנה נזכרת בחוויה מן האגדות: ליל הסדר בבית קבק בבית הכרם. רהיטים כבדים, קירות עטורים מדפי ספרים גדולים וקטנים, בעברית וביידיש ובצרפתית ובגרמנית וברוסית ובוודאי בשפות נוספות, שמכולן היטיב קבק לתרגם. בין הסלעים בחצר

אהרון אברהם קבק, ירושלים, סוף שנות השלושים

התנשאו עצי אורן ומחטיהם שימשו כר נרחב לפטריות ולרקפות סביב. הדודה מתרוצצת בין המטבח לסלון שהתפקע מאורחים, והדוד מתנגן לו בנעימות מסורתיות של אחרי חד־גדיא. בחצות הליל החלו המסובים לחפש היכן ילונו, שהרי בית הכרם רחוקה, 'מחוץ לעיר'; ואז אבא מחליט כי נצא עתה לדרך, לעמק, שם נבלה את החג. וכך מושמת אחותי הקטנה בערסל קטון בפאתי המכונית, אמא מנמנמת, אבא נוהג ואנו חוצים את עמק דותן והוא כמו מצביע על הבור שאליו הושלך יוסף בידי אחיו ללא כתונת הפסים, ולפנינו שכם וג'נין המוארות בקרני שחר ראשונות.

ימי מלחמת העולם השנייה היו אלה. לפתע נקטף הדוד – והשבט פזור סביב הים התיכון: עדנה קבק באט״ס במצרים ויוצאת מיד ברכבת דרך מדבר סיני להלוויה; יעקב בשליחות בקהיר, אלכס

בבריגדה באיטליה. ימימה ויוסף, וירה ורוחמה תמכו בדודה ובעמי בעת ההלוויה רבת המשתתפים שעשתה את דרכה להר הזיתים. את הקדיש השמיע דוד שמעונוביץ ועיניים רבות דמעו, עיני תלמידים ומורים, סופרים ועורכים, ידידים משכבר הימים – כאלמנתו של ביאליק וכר׳ בנימין, שרק ערב קודם ישב עמו לשיחת חכמים. ובני השבט מעבר לים, כדרך המשפחה, נוטלים את העט ביד ובלב רועד ובדמעות על לחי, כותבים:

דודה יקרה, [קהיר], 17.12.1944

הנה עברו ימים ושבועות ולך לא כתבתי. [...] מה שהרגשתי מסרתי במכתבי הביתה [ראו המכתב הבא לדליה] ואליך – ידעתי – לא אוכל לכוון את המילים הנכונות. וכי יש מילים נכונות? זו הייתה מכה לכולנו, מכה אשר עד היום אינני יכול להתגבר עליה. [...] אבל החיים חזקים מכול. יעברו הימים ויקהה הכאב, ויישאר רק זכר חם, חביב, של דמות בהירה שהאירה את דרך כולנו – ביודעים ובלא יודעים. עדנה חזרה הביתה ולא ראיתיה לפני צאתה. [...] כולם מצטערים על העדרה. מעולם לא ידעתי שהייתה מוקפת אווירה כזו של חיבה כללית. [...] חוזק אופי גילתה בימי האסון. את תשתקעי בוודאי בעבודה – את צריכה לעשות זאת. תהי זאת עבודת אוסף הכתבים של הדוד, או עבודה ציבורית הקרובה ללבך. אני בטוח שתמצאי עניין להתמסר לו כולך, כשם שרק את יודעת. בזה תמצאי נחמה וסיפוק. [...] וירה הייתה מסורה לך בשבועות אלה, הזדהתה עם אסונך וניסתה לעמוד לימינך במעשה ולא בדיבור בלבד. [...] כשאחזור אשתדל גם אני לתת את חלקי במפעל המשותף לכולנו.

שלך, יעקב

ובמכתבו לדליה, אז בת 13:

דליה חביבתי,

הנה נתקלת בראשונה בחייך באסון הזה: מוות. את אינך זוכרת עולם שאין בו הדוד מבית־הכרם. ואני, שגדלתי תחת הדרכתו ושאהבתי אותו מאוד מאוד, עצוב לי כעת כל כך. ואני כאן לבדי. בעיר זרה [...] הייתי רוצה שתשמרי בלבך את דמות האדם היקר הזה, שהיה לאביך ולאמך כאב כשהיו צעירים ועשו את דרכם בחיים, שהיה לך כסבא אוהב – כי את סבא שלך לא הכרת. הרי קראת כבר את ספריו

מאלכס (מייג׳ור א. טשרנוביץ) לדודה קבק עם מות הדוד, הגדוד השני של הבריגדה היהודית, איטליה, נובמבר 1944

של הדוד ואת יכולה ללמוד מהם הרבה הרבה. [...] תראי כמה האיש שיצר את [גיבוריו...], אהב אותם, הם כולם סלחנים, משתדלים לראות רק את הטוב שבאדם. [...] בזכותם העולם קיים ואינו נהפך למאורת זאבים. והאיש שיצר את האנשים האלה גם הוא היה כמוהם: סלחן, אוהב אדם עד כדי תמימות. [...] ואולי גם אבא שלך שייך לתמימים האלה. [...] ותשגיחי על הדודה, תעזרי לה [...] תהיי חברה וידידה לעדנה [...] שקיבלה את האסון באומץ רוח.

במעטפה ועליה בול Palestine של המלך ג׳ורג׳ השישי מאשרת חותמת הצנזורה של הוד מלכותו את מכתבו של אלכס – מייג׳ור א. טשרנוביץ, הגדוד השני של הבריגדה היהודית, הרג׳ימנט של פלסטיין. לפי התאריך, הגדוד השני של הבריגדה כבר הגיע לאיטליה.

דודה יקרה, 30.11.1944

לפני יומיים פתחתי את העיתון בדרך מקרה ופתאום חשכו עיני – קשה פשוט להבין איך קרה הדבר. זה יומיים שמנסה אני לכתוב לך

ואינני יכול. [...] מאתנו נלקח שוב ראש המשפחה שאותו כה אהבנו וכיבדנו, לאחר אבא היה הוא בשבילי האיש הקרוב ביותר והנה בשעת מותו לא יכולתי להיות נוכח. [...] עומד הוא עתה לפני כחי בשעת ביקורנו האחרון אצלכם, בהתעניינותו בכל המתרחש, בתכניותיו לספריו העתידים לצאת לאור, והנה צריך עכשיו להשלים עם הרעיון שלא יהיה עוד אתנו, דווקא עכשיו, בשנותיו הפוריות ביותר. כן, נתייתמנו כולנו. [...] רוחמה כתבה לי שנושאת את את האסון בגבורה נפלאה. גאה אני בך מאוד, דודה יקרה ומקווה רק שאוכל לגדל את בני להיות ראוי לשמו ולשאת את המסורת המפוארת של סבו ושל הדוד. אני מצדי אעשה את כל האפשר. חזקי ואמצי. אם לא עם האיש, הרי נוכל תמיד לחיות ברוחו ובנפשו.

שלך, אלכס

וימימה מספרת עליו ועל הבית הנפלא בשידור ב׳פינת הנוער׳ עם פטירתו, וברשימה שהקדישה לו עשר שנים מאוחר יותר ב״דבר״:

עד היום הוא ניצב שם, אותו הברוש הזקוף, המניע אמירו לכל צד. הבית שרוי בצל חורשת האורנים, מוסתר מעין רואים [...] כאילו הסתתר משאון החיים סביבו [...] אז דלתותיו היו פתוחות לרווחה בפני סופרים וידידים שהיו שוחרים לפתחו של הסופר. [...] קשובים לשיחת רעים, וכוס תה הייתה מהבילה על השולחן. [...] מפתח הבית המוצנע והשקט היה הסופר יוצא מדי ערב לעבודתו, [...] צועד כשמקלו בידו לגבעה השוממה [...] שם יצר את גיבוריו, הפיח בהם נשמה. [...] וכשהוא חוזר מטיוליו הוא יושב ליד שולחן עבודתו ומעלה על הנייר את יריעות החיים, באותיות קטנות, במהירות רבה. [...] גיבורי סיפוריו הכתיבו לו את דרכם בחיים.

׳הברוש ואמירו׳, ״דבר״, 23.11.1954

אבל הקדמתי את המאוחר. בשנות היצירה הפוריות של ׳הדוד׳ הייתה שרה־פייגה, ׳הדודה׳, אבן הראשה לבית קבק. עסיסית וחדת לשון, בעלת הומור שופע ומושחז ולעולם תשובה מוכנה בפיה, הצטערה כל ימיה שנגזר עליה לחיות בד׳ אמות של משק הבית וגידול הבנות. יעקב דודנו מספר כי היא חזרה וטענה כי לו הייתה גבר, אזי הייתה מראה לגברים מה כוחה ומה יכולתה: הייתה

כותבת ספרים לרוב ומלמדת את הגברים לקח בענייני פוליטיקה, כי הגברים בטלנים הם.

היא לא הסתירה את דעותיה בכל התחומים ״ובסופו של ויכוח סוער הייתה מתרוממת מכיסאה באנחה ופונה למטבח להכין סעודה לאורחיה״. חריפה הייתה ונוחה לכעוס אך לא הייתה כמוה נאמנה לידידיה: כששמעה כי מי מהם נקלע למצוקה, הייתה חובשת את כובעה לראשה ויורדת העירה להתדפק על דלתות המוסדות. כשניסו להתלוצץ על שמה הכפול, הייתה משיבה מניה וביה: ׳מה יש? מארי־אנטואנט נאה לכם, ושרה־פייגה לא?׳. בשחמט כאמור ניצחה שוב ושוב את כל יריביה והייתה אחת הנשים המועטות שהגיעו במשחק זה למדרגת אמנות: שנה אחת אף זכתה להימנות עם אלופי ירושלים.

ממכתבים שנשמרו ב׳ארכיון גנזים׳ עולה מאבק מתמשך של משפחת קבק לנסות ולהתפרנס מהוצאת הספרים לאור, מאבק יומיומי שכילה את כוחותיה. קבק, היוצר הבלתי נדלה שהשפיע על קוראים רבים בארץ ובגולה, פנה להוראה ועליה הייתה פרנסתו – והדודה גייסה את כל קשריה ומרצה למאבק בחמדנותם של המו״לים. גיסיו של קבק ׳משני הצדדים׳ התגייסו במלוא מרצם לסייע להפצת ספריו.

כך למשל מצאנו מכתב לדודה משנת 1927 מברלין בכתב ידו של נח רובינשטיין, בעלה של ליבה אחותו של קבק, ובו חשבונאות מסובכת בליטראות ובמטבעות שונים, המבוססת על חשבונותיו של סבנו שמואל: האם עלות ההדפסה של הספרים, ב׳צנטרל׳ ובהוצאות אחרות בגולה והמכירות שלהם, יוכלו להספיק לכלכלת המשפחה? התשובה הייתה שלילית כמובן: חשבונותיו של סבנו שמואל לא היו מבוססים כלל, טען רובינשטיין, ולא יהיה ניתן לחיות על הרווחים הכספיים... לאחר זמן לא רב עלו ארצה גם נח וליבה רובינשטיין, הצטרפו לבנותיהם בקיבוץ משמר העמק – ואנו הרווחנו סניף מקסים של אחייני ׳הדוד׳: רחילקה ודשה בקיבוץ וטולק אחיהם (הוא נפתלי אבנון) בתל אביב, צלם מחונן שנודע בהומור המיוחד שלו ובעשיית קונצים לכולנו.

הגיס האחר, הלוא הוא דוד הורינו חיים (׳רב צעיר׳), שדמותו משורטטת לעיל, שינס גם הוא את מותניו בארצות הברית למצוא

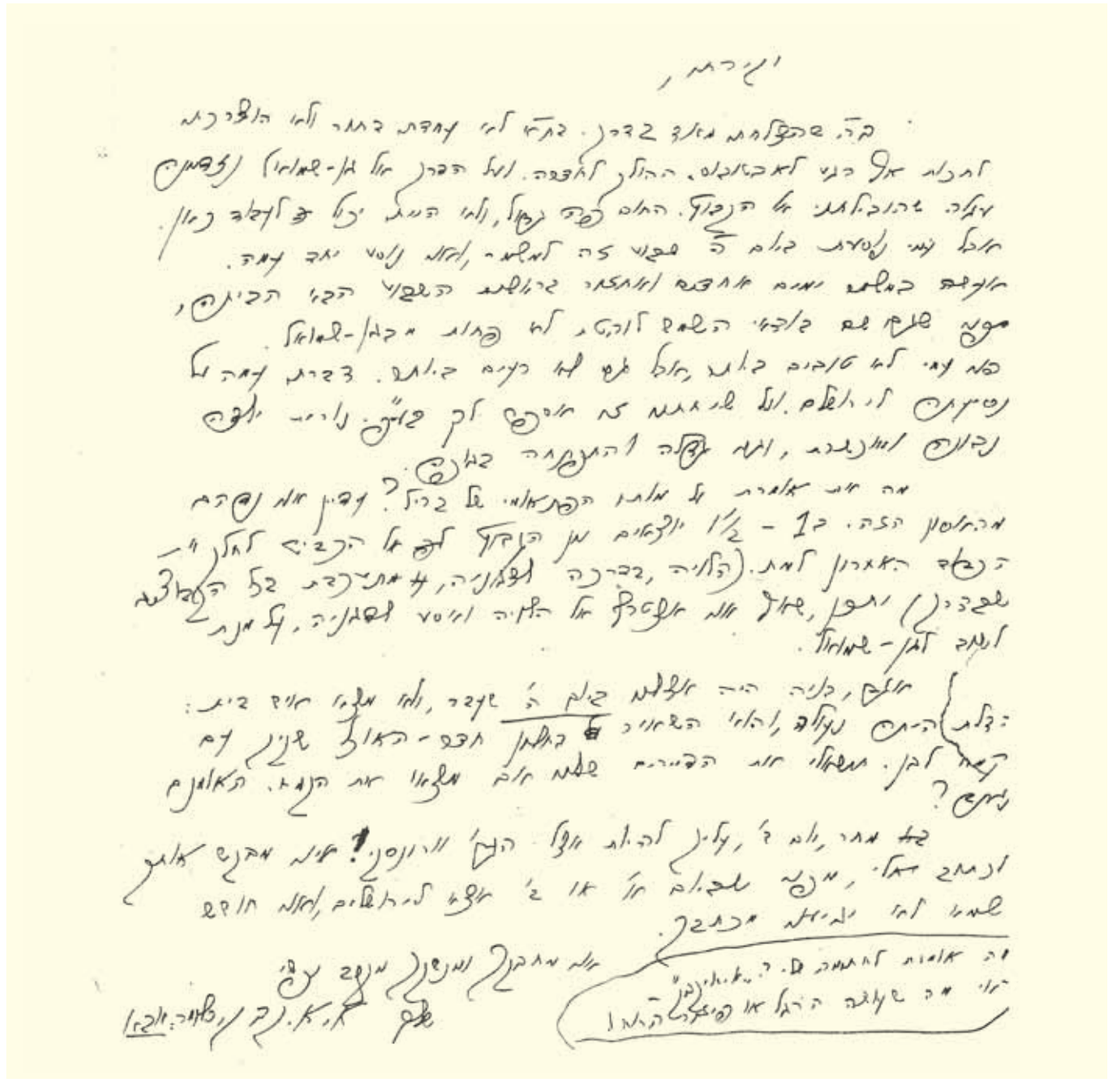
מתרגמים, מו"ל, מפיץ ושאר בני הכת הזו. מכתביו לאחותו שרה־פייגה מלאי חום וגעגוע, חלקם נכתבו ביידיש; אף הדודה, כשהייתה נרגשת – תכונה משפחתית ידועה – הייתה עוברת בלי משים ליידיש, שפה ששלטה בה על בוריה עד לרמת תרגום ספרותי. הקשר החזק בין האח והאחות משני עברי האוקינוס התבטא בין השאר במכתב מקסים, ששלח 'רב צעיר' מניו יורק לבת־עמי כששמע על נישואיה לבניה ('בִּנְיוּ' בפינו) גרינבוים, איש השומר הצעיר:

[כנראה 1935}

נו, מזל טוב לך. כך נאה וכך יאה לך. [...] חיפשת {בלוזאן} את החתן שלך, ביקשת ולא מצאת. [...] כעת אני מקווה שכבר נחה דעתך עליך. אומרים שהוא בחור כהלכה. ראשית הוא בר אבהן וחזקה על יצחק גרינבוים שיוציא מתחת ידו דבר מתוקן. אף שהוא מן השומר הצעיר איני מפחד. 'שומר' הוא כינוי נאה, הלא הקב"ה בכבודו ובעצמו קרא בשם שומר ישראל. וצעיר? מי לנו גדול מדודך המכונה בשם רב צעיר? וכלום הפועל הצעיר יותר טוב ומזרחי הצעיר וישראל הצעיר ועוד ועוד. אם הקב"ה ביחד עם רב צעיר ישמרוהו כבר יהיה הכל כשר וישר. [...] אני שמח שבת אחותי לא נעשתה חס ושלום לבתולה זקנה... אוהבך ומנשקך הדוד חיים

ספרים רבים כתב קבק, החל בשני סיפוריו הראשונים 'המאורע' ו'המעפיל' בכתב העת המוביל דאז "השילוח" (1902, 1904), דרך הרומנים ההיסטוריים "לבדה" (1905), "דניאל שפרנוב" (1912) או "שלמה מולכו" (1928) ועד ל"תולדות משפחה אחת". אך לא היה ספר שעורר פולמוס כה עז עם הופעתו כמו "במשעול הצר" בשנת 1937. על נסיבות לידתו סיפר קבק בהרצאה בגימנסיה העברית בשנת 1939:

לפני שנים אחדות הייתי חולה קשה. חודשים שכבתי על ערש דווי ובלבי כבר נפרדתי מן החיים ומן האנשים הקרובים לי. [...] והנה ערב אחד ואני שוכב יחידי בחדרי ומנגדי מבעד לחלון הפתוח רואה אני את אמיר הברוש מתנועע במתינות כל הזמן ובלי הפסק. ונתעוררו בי רחמים גדולים על ברושי: כל ימיו מתנועע כך אמירו גלמוד באווירו של עולם. [...] ואחר כך הרהרתי בי בעצמי, זכרתי את ימי חיי, את

מהדוד קבק לרעייתו, על נסיעתו באוטובוס ובעגלה לגן שמואל ולמשמר העמק, נדהם ממותו הפתאומי של ברל כצנלסון: "יוצאים מהקיבוץ אל הכביש לחלק את הכבוד האחרון למת [...] הלוויה, בדרכה לדגניה, מתעכבת בכל הקיבוצים שבדרך", אוגוסט 1944

נעורי הסוערים ואת נדודי המרובים וחשבתי: הלא לא הייתה שעה שלא הייתי גלמוד בין חברים וידידים כראש ברוש זה. ועכשיו [...] לבדי אצא מכאן כמו שלבדי באתי. ואימה גדולה נפלה עלי. ופתאום משהו או מישהו לחש לי באוזן: והוא? האסיר שבקרבי שתמיד הייתי משתיק את קולו, הוא אבינו שבשמים? ממנו באת ועמו עברת את שביל חייך ואליו אתה חוזר... בשביל הצר על שפת התהום פגשתי באלוהים. [...] ואז נדרתי נדר: אם יקימני אלוהי מחוליי, אכתוב ספר אשר בו אספר לאדם אומלל כמוני שאין הוא יתום ועזוב בעולמו של הקב״ה. וכך כתבתי את 'במשעול הצר'. ..

הניצחון במאבק עם מר המוות, הסבל והמכאוב, שינו את קבק תכלית שינוי והוא חזר לאמונת נעוריו, התחיל לקיים מצוות, להניח תפילין ולהתפלל לאותו אל שהצילו – ולא מעטים תמהו שדווקא אז כתב את ספרו זה על ישו הנוצרי, שרבים ראו בו את הגדול בספריו.

אולם סיפור חייו של ישוע מנצרת נכתב מנקודת מבט יהודית, סיפור על איש מיוסר שהחיים המרו לו ולמשפחתו והוא מתחבט בדרכו בין החטא לתשובה; בעט פיוטי מלא אמפתיה ברא קבק דמויות מורכבות והתמודד בדרך אחרת לגמרי עם הירושה הכבדה של יחס היהדות לנצרות. שרה־פייגה הדאגנית וחדת הלשון, שתמיד הייתה איפכא מסתברא ו'מתנגדת', כיבדה את החלטתו של הדוד וקיימה בשבילו בית מסורתי, מטבח כשר בתכלית, כשהיא רוטנת ומלגלגת קצת על הצדקנות שקפצה עליו לעת זקנה – והוא היה מחייך את חיוכו הטוב ומשיב בדבר הלצה.

מ־1943 החלו להופיע ספרי ״תולדות משפחה אחת״, טרילוגיה רחבת יריעה על משפחה מתקופת ההשכלה במזרח אירופה במשך מאה שנה ועד ההתיישבות החלוצית בארץ. קבק התכוון, ולא זכה, לסיים את הכרך האחרון בתיאור אחת הקבוצות של עליית הנוער בארץ; אולי לכן השכירה הדודה, לאחר מותו, את אחד מחדרי הבית למדריכי סמינר עליית הנוער...

על הכרך הראשון של טרילוגיה זו, כלומר ״בחלל הריק״ (שעליו זכה בפרס ביאליק בשנת תש״ג–1943), כתב הדוד בעט סופרים ממש הקדשה לימימה וליוסף בזו הלשון:

צר לי מאד, לא אוכל לחבר שיר־הקדשה כמו ימימה,
לשלב בחרוזים אמרי שפר וסתם מליצה יפה ונעימה
אף בעד ת״ק ות״ק טבין ותקילין, לא״י או זוזים
לא אוכל לצרף כהוגן שניים או שלושה חרוזים.
גם לפזר לא אוכל ביד נדיבה תהילות, תשבחות ועוד...
(רבים מחברי לעט מצליחים בזה מאד מאד).
פעם אמנם נסיתי באלה, וקרה מקרה לא טהור:
נתקלתי בעורך, רשע גמור או חמור,
ו... אבל, באמת, לא כדאי לספר... בקצור – תאונה!...
(מי זה המציא בעולם עורכים וצרות, לא עליכם?)
אבל, סוף סוף יקירי, איכה אבוא בחלל ריק לפניכם? –
רק אהבה יש לי, רק אהבה – והיא לכם נתונה.
א.א.קבק

כשש שנים חייתה הדודה לאחר מות הדוד. בעיות הפרנסה הכבידו על חייה ולכן גם השכירה כאמור את אחד החדרים בביתה ללשכה לעליית הנוער, שהתחשבנה אתה בחוזק יד:

'הריני ממציא בזה שיק על סך 23.665 לא״י עבור עודף השכר של חדר שהושכר לסמינריון למדריכי עליית הנוער. נא להחזיר את הקבלה החתומה בהקדם האפשרי'.

כשתכפו הקשיים לקבל תמלוגים שווי פרוטה מהוצאות הספרים, וכשנערמו והלכו הוויכוחים על מהדורות נוספות לספריו של אחד מגדולי הפרוזאיקנים שקמו לה לספרות העברית, הוקמה ועדה מצומצמת לטיפול בכתבי קבק בראשות ד״ר אברהם גרנובסקי (גרנות) – יו״ר הדירקטוריון של קק״ל ובעלה של מרים בת חיים טשרנוביץ.

מכתבו של חבר הוועדה, יעקב דודנו, בקיץ 1947 אל זלמן רובשוב (לימים הנשיא שז״ר) ב'עם עובד' מעיד כאלף עדים על השכחה וההתעלמות שגזרו הוצאות הספרים על ספריו של קבק. לא כובד החוזה שנחתם עם הוצאת 'עם עובד' להוציא לאור את כל כתביו במשך שנתיים־שלוש, שהראשון בהם יהיה ״שלמה מולכו״ (ליום השנה לפטירתו); גרנובסקי חיפש הלוואה באמריקה משום

שמצבה של ההוצאה היה בכי רע, ויעקב חותם:

לא ייתכן שכתבי קבק, נכסי צאן ברזל של הספרות, ייגנזו ויישכחו מפני שבית ההוצאה לא עמד בהתחייבויות מפורשות.

בשנת 1949 יצא הראשון משלושת האחים, יעקב צור, כציר מדינת ישראל הצעירה לדרום אמריקה. ממונטווידאו ומבואנוס איירס המשיכו יעקב ווירה לכתוב באופן סדיר לדודה בבית הכרם, להתעניין באפשרות תרגום ספריו של הדוד לספרדית ולשאול במפורט על חייה וחייהן של עמי ועדנה.

וירה מסכמת: 'בפרט מקנאה אני בצ'רנוביצים על קלות הכתיבה שלהם. לוקחים עט ומתחילים... ולפניהם מכתב המביע כל מה שחשבו ועמדו להגיד'. כך נשמר ממרחקים הקשר החם עם הדודה, שעם מותה בשנת 1950, והיא בת 68, הסתיימה תקופה רבת משמעות במשפחתנו.

בואו בהמוניכם! עמי להוריה / בת־עמי

המשפט הספרותי לא יתקיים. האם בכל זאת תבואו לבקר בראש השנה?
ובכן, במה אברככם? בשנת עושר? לא, כי עשירים לעולם לא תהיו, אבל שנת בריאות לכולכם זה כן. הלוואי תתקיים ברכתי וכן לא אטמין ברכתי בהצלחת תרגום ספרך, אבא – והעיקר להפצתו. [...] רואים אתם שנעשיתי בקיבוץ לגמרי מטריאליסטית אבל אין השד נורא כל כך. ובדבר בואכם, הרי באמת הייתי שמחה לקבלכם ואם אינכם חוששים לדרך בואו בהמוניכם (ז"א כוונתי מובן לכם ולעדנה), אבל דומני אבא שהמשפט לא יוכל להתקיים כי החברים נוסעים לבקר את הוריהם לחג. ואם לא יהיה משפט, האם לא תרצו לבא לבקרני?

דליה ומשפחת קבק / מוקי צור

קשר מיוחד היה לדליה אחותי עם הדוד והדודה קבק. שרה־פייגה הייתה בעלת פה מושחז, דאגנית, מעין 'סבתא תותבת' של המשפחה שלנו. לימים, כאשר בנותיי היו קוראות לדליה 'דודה', היא הייתה מתרגשת מאוד, נדמה לי שגם בגלל הקשרים המיוחדים הללו שהיו לה עם מי שנקראה 'הדודה'. שרה־פייגה ידעה לגלות רוך בייסורים. אחרי שנפטר 'הדוד', בעלה הסופר, נמצא במגירתו הנעולה פתק ועליו מספר החדר בבית החולים שאושפזה בו דליה הקטנה, שנפגעה קשה בעת המאורעות באבן של שנאה.

הבית בבית הכרם, ממלכת קסמים ואגדות / דנה אבידר

כילדה תל אביבית, שלא מורגלת בריח אורנים, היה לי ביתם של הדוד והדודה קבק בבית הכרם מעין ממלכת קסמים באגדות. שביל אבנים רעוע זרוע מחטי אורנים הוביל אל מרפסת רבועה נתמכת בעמודים מתקלפים. בית מוצל, מחופה אבן, ובפנים מדפים עמוסים ספרים כבדי משקל בכריכות שחורות, חלונות צרים וגבוהים עם אדנים רחבים, חדר יוצא אל חדר ומבואה קטנה ובה שולחן כבד כורע מעומס ספרים וניירות, מטבח ובו פתיליה רוחשת מתחת לקומקום אפור ענקי, ועליו תיון מתכת, מזומן לכל צמא.

אמא הייתה לוקחת אותי לבית בבית הכרם כמו היו אלה סבא וסבתא שצריך לבקר. מהדוד אהרון פחדתי, מהדודה לא. הייתה רחבת גוף, שטוב היה להיבלע בחיקה בחיבוק מחבב. תמיד היו אנשים בבית, לוח שחמט פרוש על שולחן נמוך ושרפרפי קש סביבו. אמרו עליה, על הדודה קבק, שאי־אפשר להביס אותה במשחק השחמט, וכי מכל קצווי ארץ נהרו נכבדים לנסות מזלם ולהפיל את המלך. היא לא ידעה לבשל, כך אמרו במשפחה, אולם זה לא הפריע לאורחים הרבים שנכנסו ויצאו דרך החורשה שסבבה את הבית. בקיץ 1950, יצאתי – חניכה טרייה בתנועה המאוחדת, לשבוע מחנאות ביערות חדרה. כנראה שלא שמתי לב, ובגרון ניחר לקחתי מימיה שהייתה לידי ולגמתי אותה עד תומה, אולם אבוי, שתיתי מימיה מלאה נפט! לקחו אותי ל'הדסה' בירושלים, רוקנו מקיבתי את הנפט ושלחו אותי אל הדודה קבק להחלמה של שבועיים.

הדוד כבר לא היה אז בין החיים אולם בחדרו, מול שולחנו עצום הממדים, התמקמתי על אדן החלון ושם קראתי את כל הסדרה "זיכרונות לבית דוד" ואת "קוו ואדיס" של הנריק סנקביץ'.

שנים רבות לאחר מכן, הגעתי עם שלושה מילדי לבית המרקחת הידוע של הגברת וינד ברחוב בית הכרם וראיתי מנוף ענקי הורס את ביתם של הקבקים, אבן אחר אבן. הוצאתי את הילדים מהמכונית, הושבתי אותם אל מול המנוף וסיפרתי להם מחוויות ילדותי בבית שלא קיים עוד.

על קבק וארוטיקה / רמה זוטא

בשנת 1935 היה א"א קבק אחד מעורכי ספר היובל לקלאוזנר, וטשרניחובסקי שלח לספר זה סיפור ריאליסטי למדיי, מימי נעוריו באודסה, כנראה מלא ארוטיקה. קבק דחה את פרסום הסיפור וטעמיו להלן (כל הדמויות הנזכרות היו יהודים מכובדים בשדה התרבות דאז, כולם שומרי אמונים), בלשון מושחזת: "אתה מבין שבין הרב סגל, הרב קליין, הרב אסף ועוד יהודים כשרים חסידים [...] אי אפשר להכניס יהודיות עם 'אחוריים שמנים' ושקצות שממעכים את שדיהן [...] איטליז ממש!"

פזורת האחים לבית טשרנוביץ

רמה זוטא

על שלושה מאחי סבנו שמואל אין לנו כאמור מידע רב, לא על גרשון, לא על קלמן ולא על יעקב טשרנוביץ (נקרא לו 'הגדול', להבדיל מאחיינו 'הקטן' יעקב צור, ששמו הקודם היה יעקב טשרנוביץ). אולם מקטעי דברים במקורות שונים מצטיירת תמונה השונה במקצת מדבריו של יעקב צור במאמרו המובא כאן על אביו: "שלושה מן האחים הלכו לעולמם ברוסיה והצעיר שבהם, משורר מחונן, לקה במחלת לב בצעירותו והתאבד במקום מרפא באיטליה, בהיוודע לו שאין למחלתו מרפא". ~~דברים אלה כתב יעקב צור בשנת 1969~~.

אחד ממקורות המידע על אח סבנו יעקב טשרנוביץ הוא ספרה של אסתר פלדמן (ברגר־ברזילי), אחות סבתנו בלה, "כלא בלי סוגר", שנכתב לאחר עלייתה ארצה ומתאר את שנות ענותה בברית המועצות וההישרדות המופלאה שלה, של בעלה יוסף (איזי) והבן יאשה (וראו ~~בספר זה את~~ רשימותיהם של גיורא צור על אסתר ויוסף ודברי שמואל צור ב"שושלת הדורות"). אוסיף כאן כמה פרטים מאותו מקור.

אמנם אסתר הייתה 'רק' גיסה של שמואל טשרנוביץ, אך שררו יחסים הדוקים בין שני ענפי המשפחה המרוחקים בגלות, ולדבריה

קלמן ויעקב טשרנוביץ, אחי סבנו שמואל, 1909

יעקב טשרנוביץ, אודסה, 1906

היה יעקב טשרנוביץ (׳הגדול׳) תלמיד חכם, ידע גמרא ושלט שליטה מלאה בשפה העברית, למד בישיבת אודסה שבראשה עמד אחיו, ׳רב צעיר׳, וניסה בכל כוחו לשמור הן על העברית הן על היידיש: עם בתו רוניה הרבה לדבר יידיש, לימד אותה עברית ותולדות עם ישראל והצטער מאוד שלא התקדמה במקצועות אלה. רוניה הצטיינה בהנדסת מכונות, הרצתה בתחום זה ואף כתבה בו חיבורים חשובים.

אסתר הביאה את סיפורו של יעקב ׳הגדול׳ כדוגמה בולטת לפחד ששרר ביהדות ברית המועצות מהלשנות: יעקב היה הולך מדי פעם בפעם לבית הכנסת הגדול במוסקבה, אך העלים זאת אפילו מבני ביתו. הוא לא אכל לחם בפסח, אך אשתו סטרנה לא הניחה לו לקנות מצות שמא ילשינו עליהם השכנים; בעלה של רוניה הבת היה חבר המפלגה וחותנו חשש ממנו.

התברר לאסתר באותה פגישה כי בכל זאת היו ליעקב קשרים עם הארץ, ~~ואחותו שרה־פייגה אף שלחה לו את יצירתו האחרונה של בעלה א״א קבק, עדיין בכתב־יד~~. בין ימי השמחה הקצרים על הקמת מדינת ישראל לבין מותו של סטלין, פשטה בקרב יהודי ברית המועצות אימת מוות וחרדת כליה; ~~אסתר מספרת כי בשל כך שרף יעקב טשרנוביץ את כתב־היד האמור~~. בית הכנסת הגדול במוסקבה שימש לבאיו גם מקור מידע, מפה לאוזן, על הנעשה במדינת ישראל הצעירה, ויעקב גילה בלחש לאסתר כי בן דודו, יעקב צור, התמנה לשגריר ראשון של ישראל באמריקה הדרומית. ידיעה זו מילאה את לבם אושר וגאווה אך הגיס ״גזר עלי בתכלית החומרה״ שלא לספר זאת לאיש. לאחר מספר שנים חלה יעקב טשרנוביץ בסרטן ונפטר, אכן בברית המועצות – אבל לאחר הקמת מדינת ישראל. אחרי מותו נותק הקשר של אסתר עם משפחתו.

אבל מן המכתבים שנשתמרו התגלו פרטים על שני האחים האחרים שנותרו ברוסיה, גרשון וקלמן, הסותרים את המצוטט לעיל מרשימתו של יעקב צור. במכתבו של חיים טשרנוביץ מניו יורק לאחותו שרה־פייגה – כנראה בשנות השלושים – הוא כותב: ״מאחינו יעקב [׳הגדול׳] אני מקבל מכתבים תכופים. אני שולח לו

לקצר 4–5 שורות מכל המאמר

כרגיל מדי חודש בחודשו חבילות של אוכל ע״י משלחות שונות״. ׳רב צעיר׳ מציין כי מאחיו קלמן הוא איננו מקבל מכתבים, ויעקב ׳הגדול׳ כתב לו שהוא נמצא שוב באודסה ורוצה לבוא ׳לכאן׳ (ארצות הברית).

בשנת 1950, בעת כהונתו כשגריר בבואנוס איירס, ביקר יעקב צור בניו יורק ופגש נציגים רבים של המשפחה משני ענפיה. הוא דיווח על כך במכתביו לדודה קבק וציין כי הנחמד מכולם, בני הדור השני והשלישי, הוא יצחק, בנו של קלמן; הוא אף מזכיר את הבן השני של קלמן, אברהם, פועל בניין. כנראה שבקשת הוויזה לארץ ישראל ששלח קלמן לקבק (להלן) לא נענתה, וסביר להניח שקלמן היגר גם הוא לארצות הברית. נזכרת בגלויה גם בת הקרויה לביאה ואישה בשם חיה.

האם נושאים צאצאי קלמן את השם טשרנוביץ?

הדוד קלמן טשרנוביץ באודסה מבקש מגיסו, א״א קבק, שישלח לו ויזה לארץ ישראל [גלויה, ללא תאריך]

אברהם יקירי,

כתבתי וחזרתי וכתבתי לשרה־פיגה ובקשתי ממנה לשלוח ויזה בשבילנו ואינני מקבל ממנה תשובה נכונה. פעם עוברת בשתיקה. ופעם מדיחה אותי, בקשתי וצעקתי ובקשתי אליה איננה נוגעת, כאילו אינני חשוב לה לגמרי. ולכן גמרתי הפעם לפנות אליך תשמע אתה שוועתי. בקשתי אליך שתשלח ויזה בשבילנו, ידעתי שיש בידך לעשות הדבר הזה לכשתרצה. ואם לא תוכל אתה בעצמך לשלוח בשביל שלושתנו, אז שלח בשבילי וזוגתי, ותשפיע על יעקב בן אחי שישלח הוא בשביל בתי לביאה. ~~נעלם ממני כתובתו ולכן כתבתי ביהוד אליך~~ [...] תמיכה חמרית לא נחוץ לגמרי ועוד כוחי במתניי והרי אני חושב שנמצא גם שם לחמי, והריני מבקש ממך שתמלאו בקשתי, הן אנשים זרים לגמרי עושים דברים כאלו למכריהם, ויותר אח ואחות.

ולא תעמדו על דם אחיכם הצועק אליכם.

ד״ש לשרה־פיגה ולחברה שלך, גם מאת חיה [כנראה אשתו] ולביאה [הבת] וכן תמסור ד״ש ליעקב ולזוגתו ממני ומזוגתי. כמה שיעלה הדבר במיטב כספי ואחזיר לך [...] יצחק מוכן בקרוב לנסיעתו לאמריקה לגמור את אשר החל וכמעט שכל התעודות לזה בידו.

ושלום לך ולביתך,

שלך באהבה, קלמן

לקצר 4–5 שורות מכל המאמר

משפחת סבתנו בלה לבית פלדמן
דב בן־גליל מגיע מארץ ישראל לשאת את
שולמית ולקחתה לגליל התחתון.
מימין לשמאל (עומדים): האח ברל, האחיות
מרים (מרצ'ה), בלה, פנינה, שולמית, אסתר;
(יושבים): ה'באבע' (שיינה־לאה), ימימה,
שמואל טשרנוביץ המחזיק את בנו יעקב,
דב בן־גליל, סופוצקין, 1910

סבתא חכמה ורחבת לב
בלה פלדמן

דנה אבידר

העיירה סופוצקין שכנה על גבול פולין, ליטא ובלרוס. יהודים חיו בה דורות רבים, בתי כנסת נבנו לצד כנסיות. בעיירה זו נולדה בלה, בתם הבכורה של שיינה־לאה ויעקב פלדמן, בשנת 1881. אחריה נולדו שולמית, מרים (מרצ׳ה), פנינה, אסתר והאח הצעיר ברל. בהיסטוריה ידועה התקופה הזאת כ״בום היהודי של מזרח אירופה״: ילדים רבים נולדו אז בכל משפחה יהודית.

בבית ההורים של סבתנו בלה דיברו יידיש, קראו ספרים רבים ברוסית, רכשו השכלה רחבה ושמרו את מועדי ישראל. הבית היה פתוח לצעירים שבאו מהעיר הגדולה כדי לגייס את הנוער לרעיונות הציוניים והסוציאליסטיים. צעירים אלה דיברו עברית רהוטה ושבו בלהט מעשיהם את לבן של בנות העיירה. שיינה־לאה, אמה של בלה, אלמנה זה שנים, שנקראה בפי כול ׳הבאָבע׳, דאגה להשכלתן וחינוכן של חמש הבנות והבן. היא גם זכתה להשיא שלוש מבנותיה ללא כל נדוניה, שהרי המחסור היה אורח קבוע במשפחת פלדמן.

סיפורנו מתחיל בשנת 1897, השנה שבה הגיע מקובנה לעיירה סופוצקין סבנו, שמואל טשרנוביץ הצעיר, כדי לארגן את הנוער

בלה טשרנוביץ לבית פלדמן (1881–1928)

לתנועה הציונית. עד מהרה ניצתה אהבה בין בלה ושמואל. השניים נישאו וחזרו לקובנה, שם התגורר באותה עת אחיו של שמואל, חיים טשרנוביץ. מקובנה עבר הזוג הצעיר להתגורר בווילנה, אולם כעבור זמן קצר (1903) נדדו השניים לוורשה, ובה ערך שמואל עיתון ילדים בשם "עולם קטן". בטרם הספיקו לסדר את ביתם, כבר נאלצו לחזור לווילנה, שם נולדה להם בת בכורה בשם מרים, שמתה בשנת חייה הראשונה. אחריה נולדו יעקב (1906) וימימה (1909). ב־1910 עוברת המשפחה שוב לוורשה. יעקב הבן הבכור מספר על הבית בספרו "שחרית של אתמול":

> מבעד למסך של זיכרונות ילדות ראשונים נשקף אי שם בית שקט, עליז ורגוע בוורשה של לפני המלחמה. חדר ילדים צחור וחם, אומנת לבושה שביס לבן [...] ילדים מטיילים בעיר, שולחן אלון כבד, צלחות מלאות כל טוב, דודות רוכנות סביב העריסות [...] ואמא שמפצירה בילדיה שיטעמו עוד ועוד מן הצלחת הגדולה [...] צעצועים וספרי ילדים פזורים על פני החדר [...] אמא מתעטפת במעיל בד כחול ומוציאה מן הארון את מגבעת הקש רחבת השוליים [...] וכך יוצאת המשפחה למעון קיץ.

באותה שנה נסעה כל המשפחה לסופוצקין לחתונה של שולמית עם דב בן־גליל – איש 'השומר' שהגיע מארץ ישראל למצוא לו כלה במחוזות נעוריו. ב־1914 נולד בוורשה אלכסנדר, בן הזקונים של בלה ושמואל.

הבית שוקק ושמח, אורחים נכנסים, אוכלים ושותים, מזרונים נפרשים להלין כל נצרך, שיחות אל תוך הלילה חובקות עקת העולם והעם, ארון הספרים היהודי שגור בפי היושבים סביב השולחן, ועתיד האומה מתלהט בפי הקהל הצעיר, לב לבה של האינטליגנציה היהודית האירופית, שוורשה משמשת לה אכסניה בימים ההם. על כל אלה מנצחת בלה בלבה הרחב, בתבונה, באהבת האדם והאופטימיות הטבועות בנפשה, בעין טובה ובוחנת, מאירה, מעודדת ובוטחת. בליל שפות שמעו כותלי הבית: יידיש, פולנית, רוסית וכמובן גם עברית, שבלה לא היטיבה לשלוט בָּרָזֶיה. בנה הבכור יעקב מספר כי מדי פעם היו הילדים מתקנים לאמם את השגיאות בשפתה.

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה, בקיץ 1914, שהתה המשפחה באחד מכפרי הנופש שבהם נהגה לנפוש. בלה היא שהבינה בחושיה כי סכנה מאיימת על יהודי פולין ופסקה שצריך לצאת מזרחה, לברוח ממוקדי האש. כל כך בחופזה מיהרו לעזוב, עד כי לראשונה בחייהם שכרו ההורים מכונית, מעשה שהיה שמור לעשירים בלבד, כי לא נמצאה להם עגלה להגיע העירה – לוורשה.

מספר יעקב: "מיום שעמדתי על דעתי מורגל הייתי לראות את המשפחה אורזת מזוודותיה, קושרת ומתירה סלי נצרים המזומנים בעליית גג, אוספת מטלטליה ונוסעת". חלק מה'אוצרות' – פמוטים, קדרות, כלי כסף – הוטמנו בשדה ליד העיירה, ואת הרהיטים הפקידה בלה במחסן ששכרה בוורשה.

היעד הראשון במסע הנדודים היה העיר פינסק, שם היו למשפחה ידידים רבים. סבא שמואל נסע למוסקבה לחפש עבודה, ובלה, מטופלת בשלושה ילדים, אמא קשישה, הלוא היא שיינה־לאה, ושתי אחיות צעירות, פנינה ואסתר, קובעת עובדה שהשפיעה על חיי כולנו עד עצם היום הזה. וכך מספר יעקב:

> לאחר שהקשיבה לצהלת הילדים וליידיש הפינסקאית שלהם אמרה: "החלטתי להנהיג את העברית כשפת דיבור בבית". [...] בעיניה של אמי עמד אותו ניצוץ של עקשנות שהיה פוקד אותה בשעה של החלטה: אין דבר, אלמד מהם [...] מי יודע לאן עוד נתגלגל במלחמה זו שאין לה קץ. טוב שתהיה לנו משענת של לשון משלנו.

כשמצא סבא שמואל עבודה במוסקבה, בשנת 1915, ארזה המשפחה שוב את המטלטלים ויצאה לעיר הגדולה בעקבותיו, אולם עד מהרה גורשה ממנה בשל העדר היתרי שהות בעיר ומצאה לה משכן כפרי בעיירה סמוכה – שם הורשו יהודים להתגורר.

בזמן שהותם במוסקבה נסעה בלה לסיביר לנסות להציל את אחיה ברל, שגויס לצבא הצאר. בדרך חלתה בדלקת ריאות, שלא הרפתה ממנה עד מותה, גרמה לה להשתעל תכופות והחלישה את גופה. לאחר הולדתו של אלכס היה לה קשה להתאושש. היא נחלשה ונזקקה לעזרה בניהול הבית. גיסתה הדסה, אשתו של חיים טשרנוביץ, הייתה באה לבשל ולחתל את העולל. על אף החולשה הייתה בלה חזקה ברוחה, הפגינה עוצמה וקרנה טוב ואהבה.

המלחמה הותירה את המשפחה בחוסר כול, ובעיקר בחוסר ביטחון מאין תגיע פת הלחם לשולחן, אך על אף המחסור והנדודים היו בלה ושמואל אנשים עליזים, בעלי חוש הומור בריא ומלאי תקווה כי יום המחר יהיה בהיר יותר. בלה השכילה להשרות בבית אווירה של שפע והקרינה בעיניה הטובות אור שהאפיל על המצוקות, הרעב והחרדות מהמחר.

בקיץ של 1915 יצאה המשפחה המורחבת לאומסק שבסיביר, שם מצא שמואל עבודה חדשה במסחר. החיים נוהלו ברווחה. בבית התגוררו גם שתי אחיותיה של בלה, פנינה ואסתר, ה׳באָבע׳ וגם מורה לעברית. בלה לא אהבה את אומסק, היא חשה בדידות. המרחק מהחיים הציבוריים היהודיים, מהסופרים והאמנים האפיל על מעט הרווחה החומרית שזכתה בה. בריאותה התדרדרה, והרופא אבחן בריאותיה סימנים של מחלת השחפת. אף על פי כן היא התעקשה להישאר בסיביר הרחוקה והקרה, שהרי ברחבי רוסיה השתוללה מלחמה, ובאומסק הייתה לסבא עבודה. היא לא רצתה לטלטל עוד פעם את המשפחה. משתעלת הייתה בלילות ומצהילה חיוכים בבקרים, עוסקת בהליכות הבית ובפיקוח על התקציב, שסוף־סוף זרם בשפע לקופת המשפחה, וגם יודעת כי לא לעולם חוסן.

שנתיים של ׳גלות מתרבות׳ בסיביר הסתיימו לפתע, כי שותפו של סבא לעסקים גנב ממנו את כל כספו. בלה פסקה ששמואל אכן אינו איש עסקים אלא סופר, עיתונאי ומסאי ועליו לשוב אל מרכז החיים היהודיים, אל הלא נודע. זאת לזכור כי בשנת 1917 טרם נסתיימה מלחמת העולם, הצבאות הגרמניים עדיין תקפו בגבולות, וחשוב מכול – באותה שנה כבר התחוללה המהפכה הבולשביקית ברוסיה, ובאוויר ריחפה "הבטחה לעולם טוב יותר וצודק יותר"...

יעקב בן 11, ימימה בת 8, אלכס בן 4, בלה, שמואל, ה׳באָבע׳ ואסתר האחות הצעירה, השתכנו בבית מרווח במרכז מוסקבה. שם חידשה סבתא את מסורת הדלת הפתוחה לכל המון הידידים, אנשי הרוח היהודים וגם צעירים חסרי כול שמחפשים מיטה חמה ללילה קר. יעקב מספר שאינו זוכר כי ישן במיטתו שבוע שלם רצוף, שכן מדי פעם בפעם נאלץ לפנות אותה לאורח נוטה ללון.

אולם המהפכה, המחסור ובעיקר ההרעה בבריאותה של בלה אילצו את המשפחה לנדוד שוב. בלה וימימה נסעו לקרים (1918)

שמואל, שרה־פייגה ובלה טשרנוביץ

כדי להימלט ממזג האוויר המוסקבאי, שמואל חיפש פרנסה בקייב, והבאָבע נשארה במוסקבה עם בתה אסתר ועם אלכס ויעקב. רק בחורף 1920, כשמצב בריאותה של בלה השתפר מעט, התאחדה המשפחה בקייב. החיים בקייב היו קשים מנשוא, ברחובות השתוללו כנופיות מהפכניות ומרצחים, ואוכל לא היה בנמצא. בקרב המשפחה גמלה החלטה: עולים לארץ ישראל. "אמא הייתה המחליטה כרגיל", כתב יעקב:

> היא שפסקה: צריך לנסוע. אותה שעה הייתה שכובה במיטתה, משתעלת ומכעכעת, כשהמחלה שחזרה אליה הורסת את ריאותיה. כולנו הצטופפנו בחדר אחד: אבא, אמא, סבתא הזקנה ואורחים שהיו מזדמנים ללינה בלילות אפלה, כשהסכנה ארבה בחוץ. חדר האורחים לשעבר הפך חדר מגורים, ובו ביקשנו מחסה מן הקור העז בחוץ, ליד תנור הברזל שלהט בפינה, כשהוא נוטף מין זפת חומה, ועשן עולה מסדק ארובותיו [...]. כולנו יודעים כי סופנו לנסוע, אבל החרדה למחלה של אמא מעכבת. אין איש יודע כיצד תעמוד במסע הארוך והמסוכן בעיצומו של חורף. היא כדרכה מאיצה בנו ומתחננת לבל נדאג לה. היא תתגבר על הכול, ובלבד שתדע כי תמה פרשת רוסיה. אין דבר קושר אותנו לארץ זו [..] לאבא דרוש עיתון עברי, חסרה לו חבורת הסופרים, האווירה הציונית אשר בה חי כל ימיו [...] מה לנו כאן.

במצב חיים ארעי זה לא זונחת בלה את הדאגה ללימודים של יעקב וימימה. מדי פעם היא מוצאת סטודנטים שתמורת פת קיבר מלמדים את הילדים (ימימה אף לומדת לנגן בכינור).

בערבים היא מכנסת קבוצת אנשים שעושים גם הם את דרכם לארץ ישראל, ויחד הם מתכננים את המסע. בשארית כוחותיה ובחיוך על שפתיה מנהלת בלה את ההכנות, את האריזות, את קביעת המסלול, הקצאות הכספים המעטים שנותרו לעגלונים ועגלות, למבריחים, לציוד ולמזון. וכשהגיעו העגלות באישון לילה, והמשפחה יצאה לדרך, "אמא נשמה בכבדות כשהכפור חודר לריאותיה. 'בשעה טובה', אמרה. קראה לילדים להתקרב אליה וליטפה בעצבות את ראשם".

יעקב בספר זיכרונותיו, וימימה ביומנה הותירו לנו את הסיפור המזעזע על תלאות המסע של סבינו והורינו, משפחת טשרנוביץ,

מקייב באוקראינה עד לבית־גן שבבקעת יבנאל. בלה, על אף מחלתה, הייתה הרוח החיה במסע הקשה הזה, בעגלות, בנהר שבו הקרח חישב להיבקע מתחת לפרסות הסוסים, במטחי יריות של שוטרי הגבולות, בשוד הכסף והמטלטלים, בגזלת הבגדים היחידים שנותרו על גופם הקופא של נוסעי השיירה – נשים, ילדים, סבתות וחלוצים.

שניהם מתארים את רגעי האימה כאשר הקוזקים הבריונים קשרו את סבא שמואל אל גזע עץ, לעיני כול, במטרה להורגו בירייה. ברגעים אלה מצאה בלה את הכוחות הנפשיים, את קור הרוח והתושייה להתייצב בין בעלה האזוק לבין הפורעים ולהתחנן על נפשו, "מדברת בלחש, מהר־מהר, והוא הודף אותה במגלב שבידו". בסופו של רגע מסויט זה הצליחו החלוצים לחלץ את שמואל, לחבוש לראשו מעטה ולהסתירו מעין הרוצחים, שהשלל עניין אותם יותר מדמו. כותבת ימימה, ילדה בת עשר:

> אנחנו נוסעים, מרגישים שהובילו אותנו לשחיטה, ולכן שקט סביב. [...] הביאו אותנו אל בית ספר והודיעו שאנו אסורים. כל היום ישבנו בחדר גדול על החפצים ולא אכלנו כלום. אבל המורה הרוסי שהיה שם היה איש טוב עד מאוד, והוא ריחם עלינו ושלח כיכר לחם אחד לשבעים אנשים [...]. ראינו דרך החלון איך אנשי הכפר שדדו את חפצינו, ראיתי איך הוציאו את שמלתי ונתנו אותה לילדה מילדי הכפר [...]. ביום השני העגלות היו ריקות ולא אכלנו מאומה והתעלפתי. אמא החזיקה את עצמה ודיברה על לבי שתמיד היהודים סובלים ונניח שאנו יוצאים ממצרים לארץ ישראל, ויבוא היום ונראה אחרי כל הצרות את ארצנו הקדושה. התחזקתי....

יעקב ממשיך ומתאר את הרגע שבו נראה הגבול הפולני:

> הפשרת השלגים החלה, והבוץ מפעפע ונדבק לנעליים. בגדינו נלקחו מאתנו והקור חודר לעצמות, אך הזיעה ניגרת מפני ההליכה המהירה, העייפות והחרדה. אמא נשימתה קצרה. אני מחזיק בידה ורואה כיצד היא מאמצת כוחותיה שלא לפגר, הולכת וכושלת ושוב מתחזקת והולכת. חושך מסביב [...] מאחורינו נשמע קול יריות [...]. 'עמדו, ולא אנחנו יורים!' בפולנית. אמי, היחידה בנו שמבינה את לשונם, מתקרבת אל המשמר: 'פליטים אנחנו, חוזרים לבתינו בפולין'.

כשהגיעה המשפחה לרובנו מיהרה בלה לסדר תעודות לכולם, לשכור חדר ולכנס סביבה וסביב סבא את אנשי הרוח היהודים שנותרו במקום. היא קמה מחוליה, ושמחת החיים שבה אליה יחד עם החלום על ארץ ישראל, על שמש המזרח שתביא לה מרפא. "אכלנו ושתינו מה שלבנו חפץ", כותבת ימימה, "מעט מעט תפרנו לנו בגדים וכבר התחלנו להיות אנשים". בלה אספה מעט מטלטלים והמשפחה יצאה לנאת קיץ ליד ורשה, "בית קורות קטן שבתוך היער", כדברי יעקב. שם האכילה בלה את הילדים, את שמואל והבאבע לחמניות, חמאה, שמנת וביצים.

והנה חלף הקיץ. המשפחה עברה לגור בבית מלון עלוב בתוככי העיר ורשה מפני שהישיבה בפולין התארכה, ובלה הייתה אורזת את החפצים לקראת הנסיעה לארץ ישראל ושוב מתירה את החבילות. את הילדים לא שלחה לבתי ספר.

הפיתוי להישאר בפולין היה רב, הן בשל המצוקות בארץ (1920–1921) וסגירת שעריה, והן מפני ששמואל החל לקבל תמלוגים מכתיבה בעיתונים יהודיים. אבל היא הייתה נחושה לצאת. ואכן, בתחילת נובמבר 1921 הגיעו היתרי העלייה והמשפחה יצאה לדרך: ראשית המסע הייתה במרכבות עם חבורת חלוצים, ששרה כל הדרך עד לווינה, אחר כך ברכבת לנמל טריאסט, ומשם באונייה לאלכסנדריה, לקנטרה ודרך תעלת סואץ לרכבת הארץ־ישראלית עד לחיפה. התאריך – חשוון תרפ"ב, אחד בדצמבר 1921.

בארץ ישראל חיכתה להם האחות שולמית, שבנתה לא מכבר את ביתה בבית־גן שליד יבנאל יחד עם בעלה, דב בן־גליל, איש 'השומר'. שתי האחיות האחרות, שעמן חלקה המשפחה את רוב הנדודים ברוסיה, נותרו מאחור – פנינה באומסק ואסתר בקייב. הרכבת הביאה את המשפחה על צרורותיה לתחנה בצמח. משם נסעו כולם לכינרת, השאירו את הבאָבע 'לעשות את השבת' עם מכרים, ואילו בלה, שמואל והילדים המשיכו בדרכם אל ביתם של שולמית ודב בבית־גן.

פגישת האחיות הייתה נרגשת ביותר. בלה סקרה בעיניה את הבית הקטן, הבנוי אבני בזלת שחורות, לא מסותתות, את רצפת הבוץ המהודק, ואת שני החדרים היוצאים ממבואה קטנה, וזכרה את אחותה הקטנה והמפונקת בהיותה סטודנטית בלודז' הגדולה,

בפתח בית המשפחה בבית־גן עם העולים החדשים לבית טשרנוביץ: מימין עומדת שולמית, משמאל בלה, יעקב, שמואל, דב בן־גליל; יושבת מימין ציונה, ימימה המחזיקה את אברמל'ה, אלכס בחולצת מלח וילדי המושבה, 1921

לעומת חייה כאן, בתנאים כל כך קשים, בחום הקיץ הלוהט. בלה יודעת שהשהות בבית־גן תהיה זמנית. היא שלחה את יעקב לירושלים לגימנסיה ואת ימימה ואלכס הכניסה לבית הספר המקומי ביבנאל. ימימה מציינת כי אמה לא מרגישה טוב, וכי האוכל, 'לחם עם שמן', אינו טוב לבריאותה. אולם בלה מעודדת את ימימה לכתוב אגדות ועוזרת לשולמית אחותה בעבודות הבית והמשק.

בפסח 1922 עולה המשפחה לירושלים. את ה'באבע' משאירים

לעת עתה בבית־גן. בעיר חיכו להם הדוד אהרון והדודה שרה־פייגה קבק, אחותו של שמואל, ובתם הקטנה בת עמי, ובביתם התארחו בשבועות הראשונים לבואם. שם גם חגגו את ליל הסדר הראשון בארץ.

והנה שוב אילצה מחלתה של בלה להפריד בין בני המשפחה לחודשים רבים. בקיץ הראשון בארץ נסעו האם והבת לכרמל. הבנים נשארו בירושלים, ושמואל נדד בין קהילות ישראל בגולה. לאחר חג הסוכות חזרו בלה וימימה לירושלים, לדירה אחרת מזו שעזבו. בירושלים של אותם ימים עוד לא זרמו מים בברזים, נשים ערביות היו עוברות עם פחים מלאים על ראשן ומוכרות את הנוזל היקר בחצי גרוש לפח. גם חשמל לא זרם בבתים, והרחובות הוארו מדי ערב בפנסי נפט. בלה חזרה לכוחותיה והחזירה לבית את שמחת החיים ואת מסורת הדלת הפתוחה לאורחים רבים.

הנדודים לא פסחו על המשפחה גם בשלוש השנים שבהן התגוררה בירושלים: תחילה התמקמו במוסררה, בדירת שרד של הוועד הלאומי, יחד עם המולת מכונות הכתיבה, הטלפון המצלצל האנשים הנכנסים והיוצאים, התיקים והניירות. מוסררה הייתה מרוחקת מבתי הספר – 'למל', שבו למדה ימימה, 'הגימנסיה העברית', שבה למד יעקב, ו'תחכמוני', שם למד אלכס. לכן עברה המשפחה להתגורר ב'שכונת אחווה'. כותב יעקב:

> הבית עצמו היה בן קומתיים, ודירתנו בקומה העליונה, מעל למדרגות אבן. שלושה חדרים בה, חדר לפנים חדר, והמטבח המקורה פחים ניצב בקצה המרפסת וזמזום הפרימוס עולה ממנו מאז השעות המוקדמות של הבוקר. עד מהרה ארגנה בלה את הדירה השכורה, לאחר שהצליחה להביא ארצה את רוב הרהיטים והספרים שהשאירה במשך למעלה משבע שנים במחסן בוורשה. ימימה מתלוננת על העבודה הקשה שנופלת עליה. היא קמה בבוקר, מגישה לאם כוס חלב ודואגת לשלומה. אמנם כעבור זמן מה נמצאה להם עוזרת, נערה תימנייה, אבל בלה המשיכה לנהל את הבית ולבשל על אף המחלה שהקשתה על נשימותיה.

ממשיך ומתאר יעקב:

אמא חזרה למסורת שנותיה הצעירות. עד מהרה נעשה הבית ב'שכונת

אחווה' אבן שואבת לכל מכר וידיד, לוותיקי ירושלים ולמבקרים מתל אביב, ובייחוד לצעירים וחדשים בארץ שלא מצאו להם עדיין מקום מנוחה [...] בחורים ובחורות באים לירושלים, משתכנים בביתנו, לנים לילה, יושבים שבוע, ויש שמאריכים שהותם ימים רבים [...] באו יחידים, זוגות ושלשות, ולכולם נמצא מקום, לקשישים שבהם במיטותיהם של הבנים, לצעירים על גבי מזרון שהונח על הארץ [...] איני זוכר שבוע תמים שישנתי במיטתי בלי שניתן משכבי לאורח [...] גם חבריי וחברותיי מן הגימנסיה היו אוהבים לבוא אלינו, ויותר משהתכוונו אליי היו נהנים מחברתה של אמא, שהייתה שומעת סיפוריהם, מכבדת בדברי מתיקה, מושיטה עצתה לנערות המתבגרות, שהיו מגלות לה סודות שלהן ונותנות לפיה דאגות של עלומים. גם כשהייתה רתוקה למיטתה, השיעול חונק אותה, והיא מנסה לשאוף אוויר אל ריאותיה שנצטמקו, הייתה מתגברת על כאביה מחייכת אל אורחיה הצעירים, מנחמת, מספרת, מהתלת ומשתפת עצמה בדאגותיהם. דומה היה שהמולת צעירים זו מביאה לה מרפא.

בלה, שסבלה מאוד מהליכה ברחובות העיר, מהעליות והמורדות וממרצפות האבן השקועות הייתה אומרת: "אילו אני ראש עיריית ירושלים הייתי מצווה לעקור את כל הגבעות ולהטילן לבקעות שיוכל אדם להתהלך בה". משהסתדרה המשפחה בדירה ב'אחווה' הביאו אליה מבית־גן גם את ה'באבע', שכבר הייתה עיוורת למחצה. ויעקב ממשיך ומספר:

> השכם בבוקר הייתה מופיעה מזל, הנערה הספרדית הקטנה שהייתה עוזרת לסבתא במלאכת הבית. משהעיפה מבט על המזרנים והשמיכות הפרושים על הרצפה הייתה מניעה ראשה בייאוש, תופסת לחייה בשתי ידיה, נאנחת ומפליטה בלשונה: 'אוטרו דולור' משמע 'הלוואי ולא היו לי צרות אחרות', מפשילה שמלתה ופותחת במבצע היומי של הספונג'ה.

כסף לא היה בנמצא. לפעמים הייתה בלה הולכת למכולת לקנות ירקות וחוזרת עם איזה חפץ לא נחוץ, רק מפני שאותו יכלה לקבל תמורת פתקים שניתנו לה במשרדי הוועד הלאומי. עם זאת ראה הבית ערבים שבהם רקדו ריקודים חסידיים יחד עם אורחים

מאירופה, שחשו לראות את הארץ נבנית על ידי העולים אליה. החזרה לירושלים מבילויי הקיץ של 1925 הייתה מלווה במשברים לא קלים. כולם חלו ואף אושפזו כשהם סובלים מחום גבוה. אולם בעוד שהילדים הבריאו מהר, בלה לא החלימה. רופאים באו והלכו, כוסות רוח הודבקו על גבה, אולם דלקת הריאות לא הרפתה. ימימה כותבת:

> אני רצה ממיטה למיטה, ושניהם נרגזים מאוד [..] אבל בבית המצב רע מאוד עכשיו, המחלה עלתה בהון רב [...]. ופה החורף ממשמש ובא, וכולנו יחפים וערומים [...] אין כסף לגמרי [...] ואין מה ללבוש. היום לא יכולתי לצאת מהבית מפני סיבה פשוטה מאוד. אין לי כובע ואין לי נעליים.

אחרי פסח של אותה שנה קיבלה המשפחה החלטה לעבור לתל אביב, אף ששנה קודם לכן נרכש מגרש בבית הכרם כדי לבנות עליו סוף־סוף את בית הקבע שלה. הסיבות למעבר היו בעיקר מחלתה של בלה אבל גם סגירתם של משרדי הוועד הלאומי בירושלים מחוסר תקציב; סבא המובטל קיבל עבודה במערכת עיתון "הארץ".

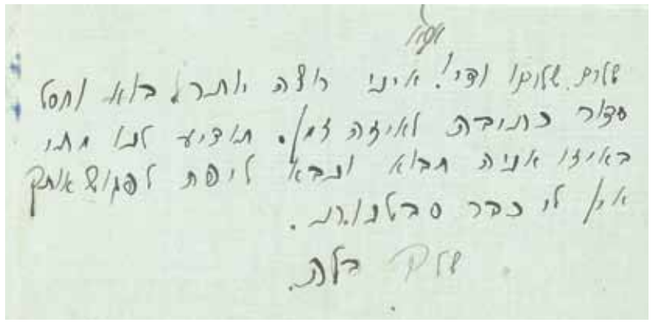
סבתא וה'באבע' נשארו בירושלים, סבא נסע לטייל בגליל ואילו ימימה ואלכס סידרו את כל החפצים בדירה החדשה בתל אביב. הבית ברחוב נחמני ידוע בשמו 'הבית הנופל' בשל האשליה שיוצרים חלונותיו הגבוהים והמתרחבים כלפי מעלה. חדריו היו מרווחים והמיקום המצוין, בלב העשייה התרבותית של תל אביב, העניקו לבלה שוב את החיוניות השמורה באופייה, לארח, לחיות את הלב הפועם של העיר הגדולה.

בשנה הראשונה למגורי המשפחה בתל אביב התרחשו מספר אירועים משמחים בחייה: יעקב עשה פסק זמן מלימודיו ונשאר בבית לעזור בפרנסה. אות חיים הגיע מהדוד ברל, שאבד בימי המלחמה בסיביר הרחוקה. הוא נמצא בריא ושלם והצטרף לאחותו מרצ'ה בארצות הברית, שם בילה את שארית ימיו. שמחה נוספת האירה את הבית כאשר הופיע יום אחד איש צעיר בשם יוסף ברזילי, הציג עצמו כבעלה של האחות הקטנה אסתר ובישר על בואם ארצה מרוסיה.

בתל אביב חגגה המשפחה את בר המצווה של אלכס עם המוני מוזמנים (ינואר 1927). סבתא הכינה במו ידיה את הכיבוד, מתעלמת לחלוטין ממצוות הרופאים למנוחה, ומשטה בכולם בהקרינה שמחה, מרץ ואור על סביבותיה. וכך היא כותבת ליעקב, שנסע ללמוד בפריז:

> השבוע אנו חוגגים את הבר מצווה של אלכסנדר. הזמנו הרבה אנשים ויהיה טרסק גדול. הלא הוא 'מוזיניק' [הקטן במשפחה]. את האמת אגיד לא היה לי סבלנות לזה, אבל אתה יודע, אבא אוהב חגיגות. לשבת יבואו הקבקים כולם, שולמית עם אברהם. [...] ביום חמישי שעבר חגגנו הנחת אבן היסוד לתיאטרון של התא"י. בערב [...] רקדו פוקסטרוט והיה משעמם עד אין סוף. בשבת חשבו שאבא נוסע כבר, היו הרבה אורחים. הרווחתי שבועיים מזה שנדחתה נסיעתו וגם זה לטובה! מה החבילה, קיבלת בסדר? אולי לשלוח עוד פעם מהבר מצווה. נו שלום, אין לי הפעם פנאי לכתוב. היה בריא! אמא שלך בלה.

ממכתבה זה אנחנו למדים כיצד הפך שמואל להיות אבא של צלליים בבית התוסס. הילדים גדלים, נשאבים לקצב התל אביבי, והוא לא שם. הרבה מכתבים רצים בינו לבין בלה, והוא כותב לילדים מתחנות רבות באירופה. בכל מכתביו הוא מביע געגועים, מצווה על ימימה לעזור לאמה החולה, אבל הוא לא נמצא בבית. מצאנו מכתב קצר של בלה לשמואל האומר הרבה על יחסיהם:

מבלה לשמואל

שלום שלום ודי! איני רוצה יותר. בוא וחסל סדור כתיבה לאיזה זמן. תודיע לנו מתי באיזו אנייה תבוא ונבא ליפו לפגוש אותך, אין לי כבר סבלנות,
שלך, בלה

ימימה השתלבה בחיי כיתתה בגימנסיה הרצליה בקלות רבה, ובחופשות הזמינה את חברותיה הירושלמיות להתארח ולבלות עם המשפחה בתל אביב. הבית המה מרוב צהלת הצעירים, כשעינה הפקוחה של בלה מנווטת, מייעצת ושופעת אהבה. היחסים בינה לבין בתה ימימה היו טובים. ימימה מציינת ביומנה: "יונתן כנראה מתחיל להתפקע אחריי, וזה רע מאוד. בבית אמא מדברת על לבי שאתאהב בו". בואה של אסתר שימח את כולם, יאשה בנה נולד (1925), ובלה דורשת ממנה לעבור לגור עם המשפחה כדי שהיא, חולה מאוד ככל שתהיה, תוכל לעזור לאחותה בגידול הילד.

"הייתה לה קצרת חמורה שגרמה לעוויתות חנק", מספרת אסתר. "ימים אחדים אחרי חגיגת בר המצווה של אלכסנדר, שעלתה לה בטרחה רבה, היא נפלה למשכב, וכך, מבלי שתוכל לקום העבירוה לצרפת. הבית התפורר, אמא (הבאבע) ואלכסנדר עברו לחדר אחד"...

ימימה מספרת על החגים הנחגגים, על ליל הסדר שסבתא עורכת בבית עם מוזמנים רבים, על טיולי המשפחה לגליל. בלה מטילה על בתה בת השש עשרה עונשים חמורים ואיסורים להימצא מחוץ לבית אחרי חצות. בתשרי של שנת תרפ"ז (1926) כותבת ימימה:

> אצלנו בבית מהפכה. אורחים, רעש, וקשה לי קצת להתרגל [...] נסע אבא, נשארנו משפחה קטנה בתוך הדירה הגדולה שלנו. אמא מרגישה עצמה רע מאוד, היא נשארה עכשיו יחידה לגמרי. [...] על אמא השפיעה הנסיעה הזו למאוד. היא כל כך אוהבת את אבא, וגם הוא אותה.

בליל הסדר של שנת 1927 כבר משתנה המצב בבית. בלה בסנטוריום ברחובות, יעקב בפריז, שמואל באירופה, וסביב השולחן מסובים רק הבאבע, ימימה ואלכס. "הבית ריק ונפשי ריקה. הכול כל כך אפור", כותבת ימימה. וכך, במאי של אותה שנה מחליטה בלה, בעצת רופאיה, לנסוע להרי הפירנאים להחלים שם באוויר הצח. ימימה, שמזה זמן הפכה להיות המטפלת הצמודה של אמה, מתלווה אליה: "בערבים כבימים תמיד אני קולטת אנחות ושיעול. אמא חסרת כוח, אבל לחיות היא רוצה, ורצון זה הוא הוא שמאפשר לה

בלה ובתה ימימה, תל אביב, 1926

להמשיך ולהילחם". הבית מפורק, הבאָבע ואלכס עוברים לפנסיון, אסתר מופקדת לשמור עליהם.

> אבא בוורשה [..]. כשקוראים את מכתביו לאמא נדמה כי אהוב כותב לאהובה, אהבה אין סוף. ואמא? קראתי מכתב אחד שלה לאבא ובכיתי הרבה. מלא אהבה, רצון לחיות בשבילו, רצון להשביעו נחת. כמה טוב כאשר במשפחה שורר שלום בית, המעדן כל כך את הרגשות.

השתיים יצאו לדרך כשבלה מרגישה רע מאוד. בפריז פגשה אותן וירה, שאז כבר הייתה מאורסת ליעקב, ומיד נקשרו הבנות לאהבה

זו בזו. וירה לקחה את בלה לרופא, אך התרופות שנתן לה רק הרעו את מצבה. הילדים ידעו שימיה של בלה אמם ספורים, המפגש בפריז ואחר כך הנסיעה המשותפת לאתר הנופש Cambo Les Bains בהרים הייתה בבחינת מסע פרידה לכולם. גם שמואל מצא רגע פנוי משליחויותיו והצטרף אל המשפחה, ששהתה בהרי הפירנאים, וחרדת המוות שורה עליה.

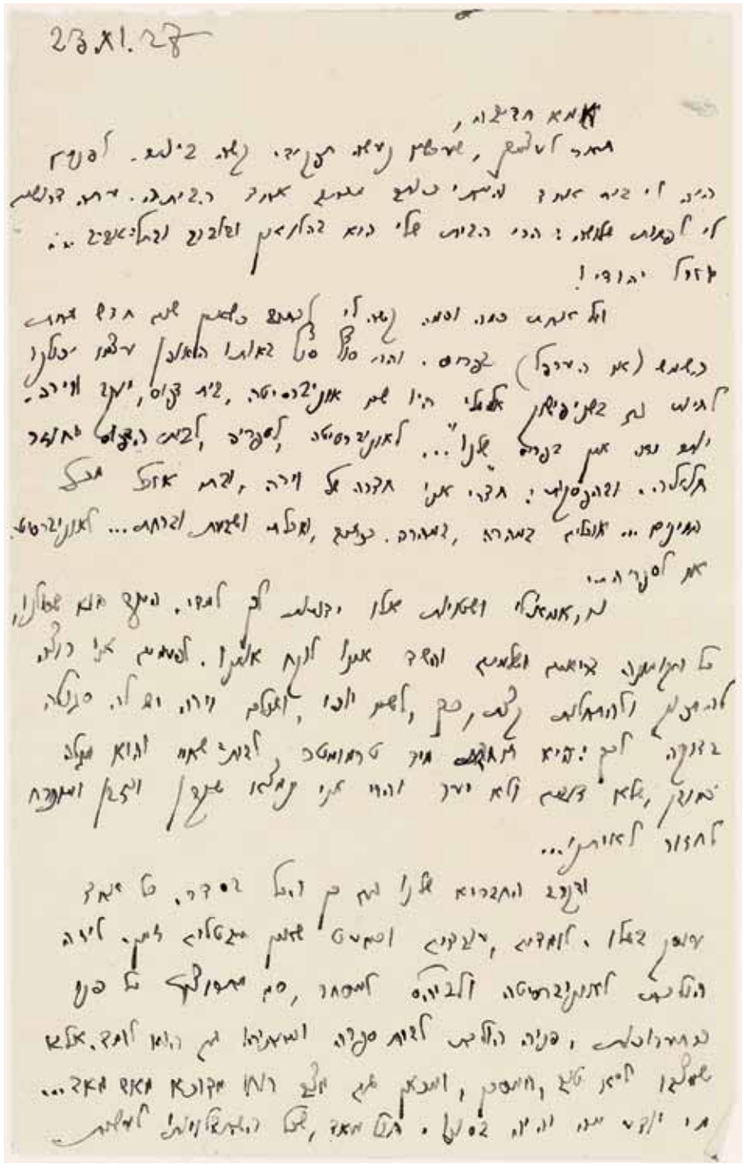
את חודש אוגוסט בילתה בלה במיטה, רחוקה מכל החיים אשר ידעה קודם לכן. היא אימצה את ידי בעלה לצאת למסע שליחות לאומית באמריקה, תכננה את הקמת הבית מחדש בתל אביב, כאילו לא נתנה למוות לחדור לרקמת חיי המשפחה. את יעקב, וירה ושמואל עודדה לחזור לעיסוקיהם ולחיים, ואת ימימה ללימודים בגימנסיה. בחגים עושות האם ובתה את דרכן מהרי הפירנאים דרך פריז לחילואן שבמצרים.

הבטתי על אמא, ראיתי בעיניה כל כך הרבה תודה ואהבה עד כי די היה לי בעד כל עמלי. אמא גיבורה, אדם הלוחם עם החיים כארי. יש אשר אחרי ליל סבל קשה היא קמה בבוקר עליזה ושמחה ומכניסה חיים סביבה. הן את האמת אמר לי רק הרופא [...] אמא ניצבת כגיבורה לפני החיים, רואה הכול ונלחמת, ואבא עוצם את העיניים. צריך להיות כמו אמא, תמיד להילחם.

ימימה המשיכה בדרכה לתל אביב (בלה נשארה בפנסיון קטן וטוב בחילואן). בינואר הורע מאוד מצבה של בלה, והיא קראה לימימה לבוא ולקחת אותה ממצרים הביתה, לתל אביב.

שני לילות נדודים ואנו חוזרות הביתה. אמא במצב רע מאוד, בכיסא מעבירים אותה ממקום למקום, וכואב הלב [...] רוגז תוקף למראה כל האנשים המתרוצצים סביב [...] זוכרת אני לילה אחד במצרים. ישבתי ליד אמא, מלאך המוות ריחף סביב ואמא נחנקה [...] כמה כואב הלב לראות אדם נאבק עם המוות. [...] אדם רוצה לחיות, סביבו אנשים חיים, אהובים.

סבתא בלה נפטרה ביום ראשון, י"ד בשבט תרפ"ח (5.2.1928). אנחנו, הנכדים, לא יודעים לאן הובאה סבתנו הגוססת, היכן סיימה את חייה, באיזה בית בתל אביב. הרי שמואל נדד בעולם, יעקב

מכתב מיעקב בפאריס לאמו בלה, נובמבר 1927

אמא חביבה, 23.11.27

תארי לעצמך, שעכשיו נעשה תפקידי קשה ביותר. לפנים היה לי בית אחד הייתי כותב מכתב אחד הביתה. עתה דרושים לי לפחות שלושה: הרי הבית שלי הוא בהלואן, ובלבוב ובתל אביב...

גורל יהודי!

ועל אחת כמה וכמה קשה לי לכתוב כשאין שום דבר חדש תחת השמש [...] והרי סוף סוף באותו האופן עצמו כולנו יכולנו להיות בשניפישוק אלמלי היו שם אוניברסיטה, בית דפוס, יעקב ווירה. יותר מזה אין בפריס 'שלנו' ... לאוניברסיטה, לספרייה, לבית הדפוס וחוזר חלילה...

ובהפסקות: חדרי אני, חדרה של וירה וחדרי אוכל מכל המינים... אוכלים במהרה, במהרה. ככתוב ואכלת ושבעת וברחת... לאוניברסיטה או לספרייה...

נו, אמאל'י ושטויות אלו ידועות לך למדי. העיקר הוא שכולנו, כל הקומונה בריאים ושלמים והשם אינו לוקח אותנו. לפעמים אני רוצה להתחלות קצת, כך לשם יופי, ואולם וירה יש לה סגולה בדוקה לכך: היא מכניסה מיד טרמומטר לבית השחי והוא מגלה כמובן, שלא דובים ולא יער והרי אני נמצא שקרן ומוכרח לחזור לאיתנו...

שהה עדיין בפריז ואלכס גר עם ה'באָבע' בפנסיון. נשארו בידינו רק קינותיהן של אסתר אחותה וימימה בתה. קינתה של ימימה קורעת את לבנו גם היום, תשעים שנה לאחר מות סבתנו בלה. הבית המה מנחמים. רק סבא שמואל ויעקב לא היו ביניהם: הם איחרו את המועד. שמואל הגיע אל ילדיו שלושה ימים לאחר ההלוויה, נשק להם וחזר לנדודיו. יעקב התאבל על אמו בפריז, ובתום ימי האבל נשא את וירה לאישה.

בכותבי שורות אלה על בלה סבתנו דומה כי רק עתה אני מבינה את עוצמת הריק שהותירה במותה, והיא רק בת ארבעים ושש שנים. אולי אסור לשגות ב'אילו'. אילו זכיתי לבלות אצלה את החגים, לטייל אתה על חוף הים ולשמוע ממנה דברי פיוס על ריב מקרי שהיה לי עם אמא, לחוות במלוא החושים את נוכחותה של סבתא שכזאת בילדותי! אילו...

ריקוד של סופרים עם חלוצים / מבלה ליעקב בנה

יעקב מחמדי! ג' טבת [1924]

אני כותבת לך היום כי רוצה מחר לשלוח לך את הטשק במכתבי זה באחריות. בתל אביב הייתי עד יום חמישי בבוקר. נסעתי משמה לדילב [קרית ענבים] לכינוס הסופרים. היו כמעט כל סופרי ישראל, אבל נאם דווקא אוסישקין ולא הסופרים, ונאום שכזה אף אחד לא שמע מפיו עדיין, נאום עמוק, פשוט ונלהב כזה. בילינו שמה כל היום. בסוף כשהגדולים נסעו, התקרבו אלינו אנשי דילב והתחילו לרקד עם החברה שלנו: אנוכי, זכאי, קצנלסון ועוד. באנו בערב הביתה. יכולה אני להגיד שמזמן לא הייתי כל כך שבעת רצון כמו ביום ההוא. השבוע בירושלים קור גדול עד שהמים קפאו. מובן שעלי זה משפיע רע. אבא רוצה שאסע למצרים, אבל אתה יודע שבכל שנה מדברים אודות זה ואין שום אפשרות ועוד השנה, שלא קיבלנו משכורת בעד ארבעה חודשים. אשתדל להיות לפחות כל החורף בירושלים יהיה מה. נסיק את התנור כל היום ונחמם את ירושלים. חביבי, מכתבך האחרון השפיע עלי באופן משונה: מצד אחד הייתי מאושרה שאתה מסוגל להתגעגע לשבת ולמנוחתו שהייתי תמיד נלחמת אתך בגללו, ומצד השני קשה בני לחיות בסנטימנטים, אבל בלעדם החיים משעממים. דעתנו מובן שתבקר את הסמינר. לא טוב יעקב שאתה מתאמץ ככה שכאב לך הראש. את הבריאות צריך ראשית כל לשמור. אתה צריך לדעת שעוד הרבה שנים עליך ללמוד ואם תתעייף בהתחלה לא תוכל להמשיך בטמפו כזה. אתה צריך גם לטייל, גם לבקר מכרים, תאטרונים ואפילו קצת סתם להתבטל.

[...] ואגיד לך שלום ממני ומהסבתא ומכל מכירי [...] שלום לך בני יקירי ! אמא שלך

ד"ר ירמנס מת השבוע.

אלכסנדר מתעצל לכתוב.

סעודת 'מלווה מלכה' לשלום עליכם / י"ד ברקוביץ על בית הטשרנוביצים

חבורתנו מצאה לה בקיץ ההוא גם בית ועד קבוע – שזה ביתו של שמואל טשרנוביץ, שהיה ידוע לקוראי "הזמן" בשמו העיתונאי 'ספוג'. אמנם טשרנוביץ עצמו לא היה שייך לחברת 'האמנים החפשים', ואולם גם הוא וגם אשתו היו חברים טובים ונלבבים ומכניסי אורחים גדולים. היינו נכנסים לביתם בלא צלצול בפעמון, ובעל הבית הצעיר היה מקדם את פני כל אחד מאתנו בגיחוך רחב ורק על שפתיו הרחבות והרכות: "אה, אתה הוא זה? באת בשעה יפה. אפשר רוצה אתה לאכול? שב אל השולחן – עוד מעט וישימו אוכל לכולנו".

[...] במוצאי שבתות אלו היינו רואים לעתים קרובות, בתוך שאר האורחים, גם את שלום עליכם. הוא היה בא בלווית בתו, שהתרועעה עד מהרה גם עם הטשרנוביצים, גם עם שאר בני החבורה. בפעם הראשונה הביע שלום עליכם את תמהונו על עניות הדמיון הליטאי בעריכת סעודה של מלווי מלכה; ואף על פי כן ישב אתנו אל השולחן כחבר ותיק, כאחד מן המשפחה, אכל את תפוחי האדמה הרותחים, הטה אוזנו והקשיב, כיצד השחקן היהודי מן הלהקה הרוסית הפרובינציאלית מציג לפני המסובים טיפוס של כומר רוסי שיכור, כשהוא מזכיר נשמות בבית היראה שלו, כיצד היהודי הקווקאזי בעל הפגיונות מזמר זמירות קווקאזיות של שבת, ונעשה מני אז ידיד ואוהב נאמן לבית טשרנוביץ. עניין זה בלבד, שעיתונאי יהודי צעיר, קבצן כפול שמונה, מרשה לעצמו להזמין את "כל וילנה" אל שולחנו לסעודת מלווי מלכה של תפוחי אדמה ודגים מלוחים, כבר מצא חן בעיניו. איש כזה הוא מאנשי שלומו, אשר אהב תמיד.

ואף על פי כן לא הניא הדבר את שלום עליכם מקרוא את שמו הספרותי של טשרנוביץ 'ספוג', לפי ההברה הספרדית: 'סאפוג' (מגף). מהלצה שנונה לא היה יכול לחסר את נפשו. ואפילו פגעה הלצה זו פגיעה עוקצת בטוב שבידידיו.

(מתוך "מן המיצר", כל כתבי י"ד ברקוביץ, עמ' מג)

ימימה, נְכְנַסְתְּ לתוך לבי / בלה מחילואן

יקיריי, חילואן [1927] .23.10.
אתמול בארבע קבלתי את מכתבך הראשון, ימימהל'ה. שמחתי יחד אתך כי באת סוף סוף הביתה, אבל הצטערתי מדברי הררי: אני בטוחה כי הכל יעבור בשלום ואת תהיי תלמידה יחד עם כולם. אני מאמינה בך, מאמינה בכשרונותיך ובכוח הרצון שלך. לי אל תדאגי, אני בין אנשים טובים ומתגברת על כל הקושי. אני מתלבשת במשך שעה. מתרחצת עם ספירט ובלי ספירט, אין לי לאן למהר: למדתי כבר להתאים את תנועותי לכוחותי. אני קוראת, יושבת על המרפסת, יושבת בחדר, כותבת מכתבים וחושבת. יש לפעמים שאני פונה אליך ומדברת אתך. רק עכשיו אני מרגישה עד כמה הכנסתי אותך לתוך מחשבותי, לתוך נשמתי ואם את חסרה לי, זה לא לעזרה הפיזית ורק רוחנית.
אבל די!... מה זה אִתְּךְ אלכסנדר כי רזית, זה לא טוב, תאכל יותר ופחות תרוץ. אני מקוה כי תסתדרו ותחיו בשלום. אתה בני, תשמע בקולה של ימימה, היא גדולה, ראתה איך חיים אנשים והרבה למדה בזמן הזה. אבא יבוא בחורף, שישבע נחת ממך. אל תצערו את הסבתא, תשמרו עליה ותדעו להעריך את אהבתה ואת מסירותה אליכם. איך השעון שלך אלכסנדר, יפה? מה עם אסתר? אני דואגת מאד לבריאותה. איך הבגד על הקטן? אוי כמה אני רוצה לראות אותו! יוסף [ברגר] בבית? מי מטפל באסתר, שתיקח עזרה [...] את 'הארץ' לא קיבלתי עדיין. [...] קראו לסבתא את מכתבי. [...] אני מרגישה את עצמי יותר טוב: אין לי התקפות ומשתעלת אני מעט מאד. רק ללכת אני לא יכולה כמו קודם. שלום לכם לכולכם, אני מנשקת אתכם באהבה. בלה

כואב הלב לראות אדם נאבק עם המוות

(ימימה, קטעים מספרה "יומנים גנוזים")

28.1.1928
כמה כואב הלב לראות אדם נאבק עם המוות. [...] על יד מיטת אמא מבלה אני את ימי. אמא חולה מאוד, גוססת, ובשעות הקשות תקרא: 'בתי, ימימהל'י', לראות את פני חפצה, להרגיש את ידי על ידה, וכשתראה דמעה בעיני, תתחנן: 'אל תצטערי בתי, אל יימר לך'. [...] כה קשה וכה מר. אמא מתחננת כי יניחו לה, אין לה כוח לסבול.

יום ראשון י"ד שבט, 5.2.1928
אמא איננה. לאן הלכה? לא אדע. ראיתיה מוטלת קרה והיא לא דיברה דבר. בחמש בבוקר היה הדבר. ישבתי על ידה ופתאום ישבה במיטה ונדמה היה לי כי בוכיה היא. פתאום הורד ראשה על הכר, העיניים נשארו פקוחות, הפה פעור והיא לא דיברה דבר. נפלתי אל זרועותיה, חיבקתיה, קראתי לה. לא ענתה דבר. האמנם לא שמעה? לבכות לא יכולתי, החזקתי בידיה הקרות והתחננתי, 'אמאל'י, אמאל'י'. היא שתקה ושתקתי גם אני. אז ניגש הרופא, סגר את הפה וזה הסוף.
אחר כך... אינני זוכרת מה היה, נדמה לי שבכו סביב,

הסבתא קוננה על בתה שהלכה לה בדמי ימיה, אסתר בכתה ואני החזקתי את אלכסנדר. ולא דיברתי דבר. ישבתי על יד אמא ונדמה היה לי שהיא נושמת, כי שומעת אני את אנחתה, לא יכולתי להבין כלום. אילו ידעתי לאן אמא הלכה היה קל לי יותר. אילו ידעתי מה היא מרגישה עכשיו, מה חושב שכלה הישר, היה טוב לי יותר. אבל אין עונים לי. כולם בוכים ולא יענו על שאלותי.
ישבתי על יד אמא העטופה בתכריכים. שקטה היתה כל־כך עכשיו. סביב דלקו נרות, אנשים באו ויצאו, עיני כולם זולגות דמעות, כולם אהבו אותה. ואני החזקתי בקצה הבד השחור ודיברתי עם אמא. חרש חרש דיברתי. היא ביקשתני לפני המוות כי אהיה אדם ישר ויהודיה טובה. הבטחתי לה למלא בקשתה זו, הבטחתי לה לבחור דרך בחיים שבה אוכל למלא את שתי הדרישות גם יחד. אבל כלום היא תראה זאת? וכי אפשרי הדבר שיותר אף פעם בחיים לא אראה את אמא, לא יהיה לי למי לפנות? אינני מאמינה. נדמה לי שאמא נסעה לאיזה מקום ותשוב כעבור זמן מה. היא מוכרחה לשוב, הן לא תשאיר אותנו כה גלמודים בעולם הזה. ואבא... המסכן עכשיו באנייה בדרכו הביתה. כמה הם אהבו זה את זה. הן אמא חינכה את אבא, עזרה לו כל החיים, שום צעד לא עשה בלי עזרתה, אף מאמר לא כתב בלי ביקורתה, תמיד היתה על ידו מעודדת, בשכלה הישר היתה מתווה את הדרך בחייהם. לפני מותה אמרה לי: 'מסרי לאבא שהוא היה כל הזמן על ידי ושכל חיי הייתי מאושרה על ידו ובצחוק על שפתיים אני מתה'. ליעקב מסרה שיהיה מאושר עם וירה, שיתחתנו במהרה ושישמרו את דבריה על האהבה והחיים.
שכבתי על הקבר הרענן והחזקתי את גרגירי החול בידי. ראיתי כיצד הוציאו את אמא מהארון והכניסוה

בלה במקום מרפא בחילואן שבמצרים, 1927

לאדמה הרטובה. קר לה שם לאמאל'י, הלילה ירד גשם והיא שוכבת שם יחידה, יחידה. [...] תמיד תמיד מסרה הכל לאחרים, תמיד ביתנו היה פתוח לכל איש, כל הסופרים הצעירים מצאו מקלטם בתוך ביתנו ואמא היתה להם לאם. תמיד נתנה עצה טובה, רק מתוך [...] בית הספר של החיים, שכל ישר היה לה, עין פקוחה וכך חיתה במשך 47 שנים. את כל חינוכנו קיבלנו מאמא.

לקצווי תבל – פזורת משפחת פלדמן
שולמית (לבית פלדמן) ודב בן־גליל

רמה זוטא
(בשיתוף שני הנכדים רינה סמיאט ועידו אלברט)

וכך התחיל הסיפור: ברל ביילודבורסקי, נער בן 18 בפולין (יליד 1889), נתקף בחיידק הציונות, כחבריו יצחק שימשילביץ מאוקראינה ודוד גרין מפלונסק שבפולין. הציונות דאז משמע עלייה לארץ ישראל, מחוז נידח באימפריה העות׳מאנית: בשנים 1906–1907 הגיעו ארצה חלוצי העלייה השנייה.

כקנאים לשפה העברית, החליפו רבים מהם את שמותיהם הגלותיים לשמות עבריים: שימשילביץ הפך לבן־צבי, גרין לבן־גוריון ואילו ברל ביילודבורסקי הפך לדב בן־גליל.

נתן אלתרמן, בשירו "אנשי עלייה שנייה", תיאר אותם כך:

הֵם הָיוּ עֲלָמִים צְעִירִים
הֵן הָיוּ עֲלָמוֹת צְעִירוֹת.
כְּעוֹלִים חֲדָשִׁים עִם צְרוֹרוֹת זְעִירִים,
הִתְהַלְּכוּ בִּיהוּדָה וּבְבִקְעַת כִּנְרוֹת.

אין אפשרות לשנות את העיצוב –
אפשר לשנות את מבנה הסיפור

שולמית לבית פלדמן ודב בן־גליל בסופוצקין, 1910

[...] וְכָל רוֹאֵיהֶם
אָמְרוּ עֲלֵיהֶם:
אֵיזֶה מִין בְּנֵי אָדָם מְשֻׁנִּים!

עוֹלִים אַרְצָה – אֶל אֶרֶץ בְּצוֹת וְשִׁמָּמוֹת,
בֶּאֱמֶת בְּנֵי אָדָם מְשֻׁנִּים מְאֹד.

הֵם אָמְרוּ: אֵין זֶה דַּי לְדַבֵּר
עַל צִיּוֹן וְעַל אֶרֶץ אָבוֹת,
כִּי צָרִיךְ לִסְקֹל וְלַחְפֹּר בָּאֲר,
וְלַחֲרֹשׁ, וְלִזְרֹעַ, צָרִיךְ לַעֲבֹד.

[...] מַפְלִיגִים בְּדִמְיוֹן וְחוֹלְמִים חֲלוֹמוֹת
בֶּאֱמֶת בְּנֵי אָדָם מְשֻׁנִּים מְאֹד!

העלמים והעלמות הללו נקרעו מעל חיק משפחתם: בתחנת הרכבת בלודז׳ התייפחה בדמעות אמו של דב וסירבה לתת לו לעלות על הרכבת; היא אחזה ברגלו בחוזקה אך דב ניער את אחיזתה, רץ לרכבת – ונעל אחת נשארה בידי האם. היה זה סימן לבאות: האיכרים בארץ התהלכו יחפים.

בסיוריו במושבות יהודה ושומרון, שנוסדו בידי אנשי העלייה הראשונה, התרשם דב כי לא זו הדרך להגשמת הציונות. הוא בחר להגיע אל הגליל התחתון ולהפוך לאיכר העובד את אדמתו. תחילה עבד בחוות סג׳רה, בקולקטיב שניהל מטעם יק״א האגרונום חיים מרגלית קלווריסקי להכשרת הפועלים והאיכרים קודם תהליך ה״התאכרות״ שלהם (שהיה למעשה שיטת אריסות). בין ראשוני המושבות שהקימה יק״א בגליל התחתון היו גֶּרים רוסים, שלימים התחתנו במשפחות היהודיות, שמות חלקם ידועים מאוד בתולדות הארץ כמו קורקין, יגורוב או דוברובין. קלווריסקי ראה בהם יודעי עבודת אדמה, חרוצים ואוהבי טבע.

בסג׳רה הוכשר כידוע גם הפועל דוד בן־גוריון, וכחבריו אנשי העלייה השנייה נאבק בשיטת האריסות ובהעסקת ה׳חראתים׳, פועלים ערבים ובדואים, במושבות בגליל התחתון: דב בן־גליל

היה בין אלה שנשאו את רעיון כיבוש העבודה ונאבקו להשלטת העבודה העברית, השמירה על המושבות מפני כנופיות ערבים והיו חברים בארגון ׳השומר׳, שהוקם לאחר פירוק הקולקטיב בסג׳רה. עד בוא הפועלים העברים היו האדמות מעובדות בידי בדואים ופלחים מיישובים שכנים בשיטות עיבוד פרימיטיביות, חריש שטחי בבהמות, זריעה וחריש בידיים. בבקעת יבנאל היו שישה יישובי בדואים, לעתים נטושים או הרוסים, מאהלים שחלקם היה משכנם של שודדים חמושים. השלטונות העות׳מאניים לא סיפקו הגנה וביטחון. הכפר הערבי לוביה היה הגדול ביותר באזור ובסוף המאה התשע עשרה מנה כ־2,730 נפש.

תחילה התיישב דב במושבה מצפה, שהוקמה בשנת 1908 ומנתה אז מספר מועט של איכרים. החיים במושבה היו קשים עד למאוד, עבודה בפלחה ביום ושמירה בלילות על גב הסוס, רובה על שכם. בן־גוריון הגדיר זאת כך: ״לא עשירה היא אחוזתו של האיכר הגלילי – אולם רטובה היא בזיעת אפו״.

בנובמבר 1903 יסדה יק״א את המושבה בית־גן, לאחר ארבע מושבות שהקימה במזרח הגליל התחתון: מסחה (כפר תבור), מלחמיה (מנחמיה), ימה (יבנאל, שהוקמה שנתיים קודם לכן) וסג׳רה (אילניה). שמה של בית־גן ניתן לה בעקבות שם הכפר הערבי בית ג׳אן. בהתיישבות האזורית הזו היו מעורבים במשך הזמן בני המושבות הראשונות כמו ראש פינה וזכרון יעקב, מגורשי ההתיישבות בגולן – ואליהם הצטרפו כאמור אנשי העלייה השנייה.

דב בן־גליל שאף להכות שורש בארץ האבות ולהקים בה משפחה. בשנת 1910 יצא למזרח אירופה והגיע לעיר סופוצקין, על גבול פולין-ביילורוסיה. באמצעות שידוך הכיר דב את שולמית לבית פלדמן, בתה של שיינה־לאה (ה׳באבע׳), אחות למרים (מרצ׳ה), בלה, אסתר, פנינה וברל. המשפחה הייתה מסורתית, משכילה ומלומדת ודוברת עברית.

חתונתם של דב ושולמית נערכה בסופוצקין והאירוע הונצח בשתי תמונות היסטוריות: תמונת כל המשפחה עם האיכר־השומר שהגיע מפלשתינה, ותמונת הזוג הטרי. כראוי לכלה אירופית, מונצחת שולמית כשכובע מהודר לראשה. לימים ישמש הכובע במושבת הגליל לאחסון דברים שאין בהם חפץ. בטבעת הנישואין

של שולמית, שצבעה זהב נחושתי, קידשו בשנים הבאות את הזוגות מקרב החלוצים שהתחתנו בבית־גן; היום עונדת אותה הנכדה רינה על אצבעה.

לא רבים יודעים כי בביקורו בארץ ישראל, בשנת 1909, הגיע חיים נחמן ביאליק גם לגליל. במכתבו ליעקב פיכמן לאחר מכן, סיכם במילות שיר את התרשמותו מיבנאל: מ"האויר העז כברזל ועם זה שקוי עדנה עמוקה", ומ"אור הדמדומים הכחלחל".

לא קל היה לה, לשולמית, המעבר מהעיר בפולין אל מצפה שבגליל. בכוח אישיותה וחוכמתה הצליחה לוותר על חיי הרווחה שהורגלה להם ולהתמודד עם המחסור במים, הבעיות הכלכליות, החום הבלתי נסבל בקיץ, ההצקות של הערבים והבדואים בסביבה ורמת החיים הנמוכה ששררה אז בהתיישבות הגלילית. כאישה דעתנית ומעשית, הצליחה להפוך את ביתה הקטן, קודם במצפה ומאז 1913 בבית־גן, לקן חם ואוהב שאירח תמיד את כל בני המשפחה הגדולה. היא הזדהתה לחלוטין עם שאיפת ההיאחזות באדמה, ואת שמלותיה התפורות לתלפיות החליפה בשמלה פשוטה וארוכה עד קצות הרגליים, מעליה סינר שבכיסיו היו תמיד זרעונים לאפרוחים. בימיהם הראשונים, כזוג במושבה מצפה, היו שולמית ודב ישנים על דלת הבית שדב היה מפרק: דב החלוץ, שהגיע ממשפחה אמידה בפולין, לא הרשה לעצמו לרכוש מיטה לביתו כאשר שכנו היה מחוסר אמצעים.

על דלת זו, במצפה, בעזרת מיילדת מוסמכת, נולדה בתם הבכורה של דב ושולמית, ציונה, ב־25 בדצמבר 1913. שלושה חודשים לאחר מכן עברה המשפחה למושבה בית־גן. הבית והאיכרות הועברו למשפחת בן־גליל מידי רבקה ויוסף לישנסקי, דמות ידועה בתולדות הזמן ההוא, מראשי ארגון נילי שפעל לטובת הבריטים בימי מלחמת העולם הראשונה, יריב של ארגון 'השומר', שנרדף ונתפס בידי הטורקים ונתלה על ידם בדמשק בשנת 1917.

אדמות בקעת יבנאל ברובן הן אבני בזלת; לכן נבנו בתים רבים בבית־גן, ובהם בית בן־גליל, מאבן זו, בעלת גוון אדמדם. המושבה כולה תוכננה בצורת T, או 'קמץ אדום', כלומר רחוב עליון ורחוב אורך; הבית של שולמית ודב שכן ברחוב העליון. לפני הבית

השומר דב בן־גליל על סוסו, חגור וחמוש, עם בנו אברמ'לה ובתו ציונה, בית־גן 1926

הייתה חצר גדולה, שם נהגו חברותיה של שולמית לשבת בצל עצי הזיתים והמנדרינות. בכניסה לחצר, מהמדרכה, היו שתי כותרות של עמודים בסגנון רומי שנמצאו באזור. לימים הן הוחרמו לרשות העתיקות, המציגה אותן במוזאון רוקפלר בירושלים.

האדמה המישורית של האזור התאימה לגידולי פלחה שונים, חיטה, שעורה ודורה; אולם "בחורף היה הרחוב הופך למדמנה ולא אחת נשארה נעל תקועה, לפעמים אפילו מגפיים", סיפר הסופר א' עבר הדני ("ההתיישבות בגליל התחתון: חמישים שנות קורותיה", רמת גן 1955). הרופא שהגיע למושבה בשנת 1907, ד"ר יעקב ברנשטיין־כהן, המליץ לבנות מדרכות בגלל הרפש והשלוליות – שהפיצו מלריה.

ב"יומנים גנוזים" העידה ימימה, בטבת תרפ"ב: "בדרך ליבנאל [לבית הספר] עכשיו רפש עד הראש, ממש אפשר לשוט בסירה". לימים הניחו אבני בזלת גדולות בשולי הרחוב ואת הרחוב מילאו באבנים קטנות. במרכז המושבה נבנה בית ועד ובו שכן גם בית הכנסת, אבל כל השירותים החיוניים היו ביבנאל (מיילדת, רוקח, בית הספר ואפילו ה'טאבון' המרכזי).

הבית של דב ושולמית היה קטן: שנים רבות הוא כלל רק מטבח ושני חדרים (כ־32 מ"ר), דלת כניסה ראשית, חמישה חלונות, דלת פנימית אחת ודלת יציאה אל החצר האחורית, שם היו השירותים בצריף עץ – בור ספיגה ומקלחת עם צינור מים, שדרכו הגיע קילוח דק של מים קרים.

אבל בשנים הראשונות בבית־גן, לא זכו דב ושולמית למים זורמים. חדרי הבית כלל לא היו מרוצפים אלא מרחו אותם, אחת לכמה ימים, בעפר או בטין וסיד. רק לאחר מלחמת העולם הראשונה החלו לרצף את החדרים במרצפות אדומות שיובאו מצרפת. גגות רעפים משופעים היו על כל בתי בית־גן ובין התקרה לגג היה מקום אחסון.

מאחורי הבית, בקצה החצר, היה קיר של אבנים מסותתות שהתחבר לקיר דומה אצל השכנים: זה היה קו ההגנה של הבתים. דרך הפשפש בקיר זה היו יוצאים אל ה'חֲכורה' (חצר המשק מאחורי הבית). בחצר האחורית היה המחסן, הלול, הרפת והמתבן, העגלה והפרדות, חביות המים ששאבו מן המעיינות בסביבה (רק ב־1933

התגלו מים בקידוח ונבנתה מערכת מים לבתים). בחצר היה כמובן ה'טאבון' – מבנה בצורת איגלו, חצי כדור, עשוי טיט, בוץ ותבן, שהוסק בגללים ושימש לאפייה. ב'חכורה' גידלו בעיקר ירקות, תפוחי אדמה ובצל לתצרוכת ביתית, וגם העופות מן הלול שימשו בעיקר לצורכי הבית.

האוכל בבתי האיכרים היה דל – לחם עם שמן זית, בצל ובורגול, ומאכלי גבינה. לאחר חליבת הפרות בידיים, העבירו את כדי החלב הגדולים על העגלות, רתומות לפרדות, למחלבה המרכזית ביבנאל. האיכרים שמרו על השבת ולא עבדו החל ביום שישי, ולכן שימש החלב לעשיית גבינה ושמנת בבית: שולמית הייתה מרכיבה את חלקי ה'ספרטור' ומפרידה בעזרתו את השמנת מהחלב, את החלב הרזה גיבנה לגבינה ומהחלב השמן הכינה חמאה ושמנת, מעדנים שאין כמותם.

סיוע יק"א – ולאחר מכן פיק"א – לבית־גן, כמו לשאר מושבות הגליל, התבטא ברכישת אדמות, הלוואות לגידול בקר, תשתית ובניית מבני ציבור, וכן טיפול רפואי, תרופות ואף מענק לידה. ממכתבי דב ושולמית לציונה בולט האבל שהם התאבלו על מותו של אדמונד דה־רוטשילד בשנת 1934, שראו בו את מיטיבם הגדול. למרות הסיוע האמור, היו חייו של האיכר ואשתו האיכרה קשים ביותר; את הבגדים העבירו מילד אחד לצעיר ממנו, לעתים לבשו הבנות בגדי בנים. הנשים עבדו בכל עבודה, בשדה ובבית. נוסף על עבודת האדמה, היה דב פעיל בענייני ביטחון וציבור.

ביתם של שולמית ודב בן־גליל היה התחנה הראשונה בארץ ישראל של משפחת בלה, אחותה של שולמית. בלה ושמואל טשרנוביץ הגיעו לבית־גן בדצמבר 1921 (חשוון תרפ"ב) עם ילדיהם – יעקב, ימימה ואלכס – וה'באבע', אמן של שולמית ובלה. מספרים שכל המושבה באה לראותם וכולם פצחו בשירה וריקודים במשך שעות רבות. וכך מתארת ימימה, בת 12, את הפגישה:

> משם [מכנרת] נסענו בעגלה לבית־גן, רק סבתא נשארה בכנרת כי היא לא חפצה לנסוע בשבת. [...] אי אפשר לתאר את שמחת שולמית וילדיה. לשולמית שלושה ילדים: ציונה הגדולה בת שמונה שנים, אחריה יעקב בן שש, ילד חכם, ואברהם בן שנתיים וחצי. לדודה בית

קטן אבל יפה. [...] בחצר יש פרות, פרדות ותרנגולות, ענבים ותפוחי זהב. ביום הראשון באה כל המושבה וילדים וילדות הביטו עלינו כמו על איזה פלא. [...] ביום ראשון באה הסבתא: כמה דמעות נשפכו בפגישת האם עם הבת אחרי 10 שנים. ("יומנים גנוזים", עמ' 41.)

ה'באבע' טיפלה באהבה רבה בילדי משפחת טשרנוביץ עם עלייתם, בירושלים ובתל אביב. לאחר פטירת בלה בשנת 1927, היא עברה לבית־גן לבתה שולמית, שם ניהלה 'משק פרטי' (בשל הכשרות?), כפי שעולה ממכתב של ימימה, באפריל 1928:

היא מנהלת משק פרטי שלה ואין לה שום קשר במובן זה עם כל הבית. המצב שם רע מאד. שנת בצורת הולכת וקרבה. התבואה מיקרוסקופית ממש ולא יהיה להם מה לאכול. והסבתא שומרת יפה על רכושה, על קניינה. דב שומר השדות השנה. מובן שללחם אין כסף עדיין.

במחצית 1928, זמן קצר אחרי מות בתה בלה, נפטרה ה'באבע' בבית־גן.

נוסף על קשיי החיים היומיומיים, קרה אסון נורא למשפחת בן־גליל: בשנת 1933, במהלך טיול סוכות של ילדי בית הספר, טבעו באפיק הירדן ליד דגניה חמישה נערים בני 11–15 ובהם אברהם בן־גליל. דב לא הצליח להתאושש מן המכה האיומה ובריאותו התדרדרה – עד שבשנת 1939 הוא נפטר בבית חולים בחיפה. קברו נכרה בבית הקברות הישן בחוף הכרמל: בגלל מאורעות תרצ"ט, לא היה אפשר להעבירו לקבורה בבית־גן. סבתא שולמית המשיכה לנהל את המשק יחד עם הבן יעקב. עד מחצית שנות הארבעים התגוררה אתה בבית־גן גם משפחתה של ציונה בתה, שנישאה למשה אלברט, ובניהם עדו ודובי (עד המעבר לטבריה).

כיום גרים בבית־גן-יבנאל נכדיהם של דב ושלומית, ילדיו של יעקב בן־גליל, דבל"ה וחנה'לה.

כשהיינו קטנות, דליה בת דודי ואני, נהגו ההורים לזווג אותנו לחופשות משותפות. המטרה החשובה ביותר של חופשה באותם ימים של מלחמת העולם השנייה, בשנות הארבעים, הייתה "להבריא": אני הייתי 'גרינע ז'בע', כלומר 'צפרדע ירוקה', מקלון ארוך ודק. דליה גם היא לא הייתה מאוד שופעת, אבל לימים טענה באוזניי שמלחמתה בקילוגרמים המיותרים החלה אחרי חופשות הקיץ בבית־גן: הדודה שולמית הייתה מאביסה אותנו בכל טוב המשק, חביתות של שלוש ביצים לפחות, שמנת טרייה שהייתה נשפכת מה'ספרטור' שבמטבח, פרוסות מלבניות של לחם שזה הרגע יצא מה'טאבון' שבחצר, מרוחות בחמאה שחבצנו ביד מהחלב שהופרד.

כדי שנחוש שאנחנו חלק מהמשפחה העובדת, היו מעלים אותנו על הגג, שם ישבנו בישיבה מזרחית על שקים גדולים ודפקנו באבן את הזיתים, שנמסקו יום קודם לכן ב'חפורה'.

חדר אחד קטן בבית היה תמיד סגור. שולמית שימרה בו את זכרו של אברמל'ה כפי שהיה ביום צאתו לטיול בר המצווה בשפך הירדן ליד הכנרת, שממנו לא שב: הילקוט, שולחן הכתיבה, המיטה המוצעת, הספרים. עד מה מאוד חרדתי לעבור לידו.

בתום יום העבודה נכנסנו להתקלח, על רצפת בטון סמוך למטבח. כיוון שהיה זה המקום המחומם ביותר בבית הבזלת, שימש חדר המקלחת גם כמדגרה, ועד היום אני נוצרת את מגע האפרוחים הקטנים המצפצפים ומתחככים ברגלי המסובנות... ובערב, כשלא היה יעקב כה יגע מעמל היום, היה רותם את הסוס לעגלה וכולנו נסענו עד... ליבנאל, לאכול גלידה מקומית!

פרשת חייהם של מרים (מרצ׳ה) לוין
ושל אחיה ברל פלדמן (פלמן)

רמה זוטא

״שנים על שנים איבדנו את הקשר עמכם. [...] אותו הדם זורם בעורקיי ובעורקי בנייך ובתך. [...] וכי יש קרובים יותר מאשר אחות אימא?״. כך, בשני מכתבים נרגשים ביותר ומלאי פאתוס, חידשה ימימה את הקשר, שאבד לדבריה למשך 38 שנים (!), עם הדודה מרים (מרצ׳ה), אחותה של סבתנו בלה, שהתגוררה באמריקה הרחוקה. המכתבים נכתבו ״בין הפצצה להפצצה״, ב־18 במאי 1948 (שלושה ימים לאחר הכרזת המדינה). ״גיוס של אלפים״, כתבה ימימה, ״מחכים אנו לאווירונים שלכם כדי שנוכל להשיב להם מלחמה שערה״ .

צרור המכתבים מהארץ נשמר בידיה של הדודה מרים במשך שנים רבות. לאחר מותה החזיקה בו כלתה קרול, אשת בנה ג׳וליאן, והיא שלחה את הצרור אלינו. מצאנו בו את מכתבו של יעקב (אז טשרנוביץ) למרים דודתו מ־10 בדצמבר 1947, והוא העדות הראשונה שבידינו על חידוש הקשר בין ענפי המשפחה משני עברי האוקיינוס.

לדבריו של יעקב במכתבו (ראו בהמשך), היה קשר מכתבים בין מרים לבין המשפחה בארץ בשנת 1929 או 1930, משמע

ברל (בוריס) פלדמן, חייל רוסי אי־שם בסיביר, קודם מלחמת העולם הראשונה

שמרים ידעה על מות אחותה בלה וגיסה שמואל. הנתק ארך אפוא 18 שנה – גם זו תקופה ממושכת למדי. הסיבות לניתוק רב השנים אינן ברורות. אנו יכולים רק לשער, כי מרים לא רצתה להכביד על שלושת ילדיה הצעירים של אחותה המנוחה בסיפור הקשה של חייה בארצות הברית באותה תקופה. לא רק סיבת הנתק עלומה; לא ברור לנו גם כיצד חודש הקשר. ניתן להניח כי מרים, שחרדה לגורל אחייניה בארץ הנתונה במלחמה על קיומה, מצאה את הדרך להיוודע עליהם, אולי באמצעות אמריקאים שהגיעו אז ארצה לסייע.

בעזרת התכתבות עם קרול הכלה ועם הנכדה בת', ננסה לשחזר את קורותיהם של מרים ושל ברל – הבן היחיד של ה'באָבע' ואחיהן של בלה, מרים, שולמית, פנינה ואסתר, שהתגלגל גם הוא בדרך פלא לארצות הברית, ועל כך בהמשך.

מרים לבית פלדמן (חלק מהמשפחה קיצר את השם לפלמן – כך גם נכתב על קברן של שולמית ושל ה'באבע' בבית־גן) הייתה אישה משכילה מאוד, ששלטה בחמש שפות (יידיש, פולנית, רוסית, עברית ואנגלית). היא עזבה את בית המשפחה בסופוצקין והיגרה לארצות הברית בשנת 1910.

עד מהרה נישאה (בשידוך?) למהגר יהודי, אף הוא מסופוצקין, ושמו יענקל לנסקי – שהפך שם ללאון לוין. לדברי צאצאיה של מרים, המשפחה לא ראתה את הזיווג בעין יפה, משום שלאון לא היה משכיל כמו מרים ובא ממשפחה ענייה; שוני גדול ביניהם בלט גם במזג: הוא היה עליז וסיפר בדיחות ללא הרף, ואילו היא הייתה רצינית ומעשית – אך כנראה שרתה האהבה בביתם.

הזוג לוין התמקם בעיר קטנה מאוד (וסט־רותלנד) שבוורמונט; רק משפחה יהודית אחת חייתה בעיר. רבים היו קשיי הפרנסה של מרים ולאון, ולא פעם חסרה הפרוטה בכיסם. הם הביאו לעולם חמישה ילדים: עמנואל (מני), אהרון (סני), שמואל (סם), ג'וליאן והבת ויוויאן. יחדיו הקימו שבט גדול ומצליח, עצום ורב, הפזור היום על פני ארצות הברית.

הקשיים הכלכליים התעצמו מאוד כאשר לאון נפטר ממחלת הסרטן (ג'וליאן היה אז בן 15). מרים נותרה לבדה עם חמישה יתומים, שהבכור בהם, עמנואל, סייע כנראה בפרנסת המשפחה.

בנחישות ובתבונה רבה הצליחה מרים לגדל את ילדיה מההכנסות הזעומות שקיבצה, סנט לסנט וניקל לניקל, בחנות הקטנה לדברי סדקית וביגוד אשר הקימה בכניסה לביתה.

יעקב (צור), שנפגש אתה בסוף שנת 1949 בניו יורק, כותב לאחר הפגישה במכתבו ארצה: "מרים נחמדה מאוד ודומה לאמא שלנו. עברו עליה שנים קשות מאוד, ובקושי גידלה את בניה". כל ילדיה סיימו, בעזרת מלגות, את אוניברסיטת ורמונט, שלושה מהם רופאים. "היא מדברת וקוראת עברית. הפרשה של חייה באמריקה איננה דומה לפרשה של 'מאַכן אַ לעבן' ['לעשות חיים'] שאנו רגילים בה. בניה מספרים באיזה צרות גידלה אותם אחרי מות בעלה, ברעב ובעבודה קשה".

לדברי כלתה קרול, היא התכתבה בעת המלחמה עם אחותה פנינה ברוסיה ועם בני דודים רחוקים בפולין, ששיוועו לעזרה – אך בשל מצבה לא הייתה יכולה לסייע, ולבה נשבר. כאשר הילדים בגרו וג'וליאן עבר לקולג' בברלינגטון, עברה מרים אליו, ולבסוף עברה לגור עם בנה סם בניו ג'רזי. היא נפטרה מהתקף לב בשנות השישים שלה.

בנה הבכור של מרים, מני, שירת כרופא בצבא ארצות הברית במלחמת העולם השנייה במשך ארבע שנים ונשלח לאיי האוקיינוס השקט. בשובו נשא אישה, לואיזה, ונולדו להם שני ילדים. הוא נהרג, צעיר לימים, בתאונת דרכים. נכדו דיוויד, כך מדווחת קרול, הוא מדען טילים בנאס"א וחבר בצוות ששיגר בהצלחה חללית למאדים.

הבן אהרון (סני) שירת בצי האמריקאי במלחמת העולם השנייה, הגיע לדרגת לייטננט־קומנדר, עשה קריירה בצי ופיקד על ספינות קרב סביב העולם; עם מותו, בשנות השישים שלו, הותיר אחריו אישה ובת.

הבן סם היה פסיכיאטר של ילדים; שני ילדיו הם פסיכולוגים. לג'וליאן ולקרול ארבעה ילדים ונכדים לרוב. חייה של הבת היחידה של מרים, ויוויאן, היו עגומים, והיא סבלה ממחלת נפש. שבט גדול של דודת הורינו פזור על פני ארצות הברית.

מסירותה של מרים למשפחה לא ידעה גבול, ונתעכב כאן על הפרשה המופלאה של נחישותה למצוא את האח ברל. ומעשה

ברל (בוריס) פלדמן במדי הצבא האדום

שהיה כך היה: ברל, בן יחיד בין חמש בנות, גויס לצבא הצאר במלחמת העולם הראשונה. לשם הצלתו מהשירות, נסעה בלה אחותו – סבתנו – למעמקי רוסיה, ושם חלתה במחלת ריאות קשה, שעתידה הייתה להעכיר את שארית ימיה הקצרים.

מאז 1916 לא שמעה המשפחה על ברל דבר; יעקב צור מספר בספרו "שחרית של אתמול" כי ה'באָבע' קוננה בחשאי על בנה היחיד, אך בה בעת התפללה לקב"ה שיעשה נס, והבן, שהצליח במסחרו בלודז' טרם גיוסו, יחזור ויופיע. רק לאחר זמן רב נענו תפילותיה. לימים התברר כי ברל התגלגל במהלך המלחמה מקרב לקרב, מ'הלבנים' לשבי הצבא האדום, משם ללחימה נגד הפולנים, ושוב למחנה הסגר סמוך לגרמניה – ולבסוף הצליח לברוח משביו. הוא עבד בעבודות מזדמנות בגרמניה במשך כשנתיים לאחר המלחמה, והקשר של המשפחה עמו ניתק. כל אותן שנים לא חדלה מרים, שהייתה כבר בעלת משפחה, לחפש בכל דרך את אחיה האובד. לבסוף פרסמה מודעות בעיתוני אירופה; באורח פלא ראה ברל את אחת המודעות הללו, התקשר עמה – והיא שלחה לו אשרת כניסה וכרטיס להפלגה באונייה לארצות הברית.

בבואו השתקע ברל ליד משפחת אחותו בעיר וסט־רותלנד שבוורמונט; שידכו לו צעירה, קרובת משפחה, והוא הפך לבוריס פלמן. למוד נדודים, התיישב ברל סוף־סוף ישיבת קבע בעיר הקטנה, פתח עסק זעיר לפרנסתו, ונולד לו בן. אך סאת ייסוריו לא תמה, ואסון אחר אסון רדף אותו: בנו נפטר בגיל שנתיים ממחלת ילדים, ולאחר מכן נספתה אשתו בשריפה שפרצה בביתם. קשר חזק ביותר שרר בינו לבין ג'וליאן, בנה של מרצ'ה, וקרול אשתו: הם כינוהו 'אנקל (הדוד) ביל', וכשהזדקן ולקה בהתקף לב הביאוהו מוורמונט אליהם, לסטנפורד שבקונטיקט, וטיפלו בו עד יום מותו, בשנת 1958.

יעקב צור, בביקורו בניו יורק (מבואנוס איירס) בשנת 1950, סיפר במכתב ל'דודה' (קבק) ולבתה עדנה על פגישתו עם מרים וברל, שהגיעו במיוחד מוורמונט לראותו. הוא מתאר אותו כ"אדם פשוט אך מחזיק את עצמו יפה, מלא הומור; איך הוא יושב שם לבדו בעיירתו – אינני יודע. אין כמעט יהודים בכל הסביבה". ב"שחרית של אתמול" יעקב מוסיף ומתפייט: "נקצצו כנפיו

ימימה ויעקב, שנות ה־40

של הגיבור בעל כורחו" (עמ' 161). ימימה, שאף היא פגשה בו, בביקורה (ממוסקבה) בניו יורק באמצע שנות החמישים, תיארה אותו כ"דמות יפה, מלאת חיים ושמחת חיים וחוש הומור" למרות האסונות שפקדו אותו.

נחזור לנתק, שסיבתו מעורפלת, בין המשפחה בארץ לבין הענף

בארצות הברית. לפי ההתכתבויות שבידינו, היה למרים במשך כל השנים הללו קשר עם שתי אחיותיה בברית המועצות, פנינה ואסתר, ולכן תמוהה עד מאוד היעלמות הקשרים עם הענף הארץ־ישראלי. המכתב הראשון שבידינו, מן המכתבים של יעקב וימימה ששימרה משפחתה של מרים ונשלחו אלינו, הוא מכתבו של יעקב הנושא את התאריך 10 בדצמבר 1947. פתיחתו מעידה על הנתק, אך אינה מספרת כיצד הקשר חודש. והנה, בלשונו של יעקב:

יעקב טשרנוביץ
רחוב אבן עזרא 3/5
רחביה
ירושלים Jerusalem

מרים יקרה,
אני כותב אליך עברית, כי הכתיבה העברית קלה עליי, כמובן, יותר, ועדיין זכור לי מכתבך העברי הנאה מלפני שנים רבות. ההיה זה בשנת 1929 או 1930? על כל פנים היה הדבר לפני זמן רב מאוד. וזוכר אני כי השבתי למכתב זה, אך לא קיבלתי תשובה על מכתבי. ומכיוון שהיינו עדיין צעירים מאוד בשנים ההן, וחושש הייתי שמא אראה כמבקש קרבתה של 'דודה מאמריקה', לא המשכתי לכתוב, וגם את שתקת. עכשיו, משקראתי את מכתבך, הבינותי את סיבת שתיקתך.
אך מה שהיה היה. בינתיים עברו שנים וטוב שנזכרת בנו לדרוש לשלומנו. חשבתי להשיב לך על מכתבך מיד עם קבלתו, אך בינתיים עברו עלינו ימים גדולים כל־כך – ימי הכרזת המדינה והמאורעות שמעסיקים את כולנו, מגדול עד קטן – והעבודה מרובה. [...] איני יודע במה מתחילים וכיצד מספרים לך במכתב אחד – אפילו אם כתוב הוא באותיות קטנות – פרשת משפחה שלמה במשך דור שלם כמעט.
[...] התרגשנו מאוד – אשתי ואני, ימימה ופראדה בת דודתך – כשקראנו את מכתבך. תמונה רבת־סבל נגולה לפנינו, תמונה של אם יהודייה העומדת בגבורה בייסורי הזמן של אמריקה אחרת, זו שאין מדברים עליה. יותר קל לי לכתוב אלייך אחרי שקראתי את המכתב הזה, כי מתוכו נשקף "אדם משלנו".

בהמשך מדווח יעקב בקצרה על כל בני המשפחה בארץ, כתובותיהם ומעשיהם: על שולמית, החיה בבית־גן (״לא בעושר אך גם לא בדוחק. היא התאוננה לפנינו שאין את כותבת לה״) ומשפחתה; על שרה־פייגה קבק (״היא נתונה כולה בהוצאת ספריו. [...] אנו קשורים מאוד״) ובנותיה; על אסתר ופנינה (״אין לנו קשר אתן, אף כי ידוע לנו שהן חיות ובריאות ונמצאות במוסקבה. ייתכן כי עם שינוי הפוליטיקה הסובייטית כלפי ארץ ישראל יעלה בידיהן להתקשר איתנו מעכשיו״).

על ימימה אין הוא צריך לכתוב, כך הוא אומר, שהרי היא ״כתבא רבא״ וחרוצה מאוד בענייני מכתבים, ״נתפרסמה בארץ וקנתה לה שם בספרי ילדים ובכתיבה לרדיו״ – היא תכתוב בעצמה; יעקב מוסיף כי בעלה ״בחור חשוב מאד״ ו״חברה׳מאן״, ולהם ״שתי ילדות נחמדות״. אלכסנדר (״כבן 33 היום״) ״יש לו מאחוריו קריירה עשירה״. הוא מספר על תפקידיו בבריגדה, על

משמאל: אסתר (פלדמן) ויוסף ברגר־ברזילי מארחים את ג׳וליאן, הבן של מרצ׳ה, הכלה קרול והנכדה, בביקורם בארץ, רמת אביב, סוף שנות השישים

נישואיו בימי המלחמה עם נערה צעירה, וכי ״להם בן נחמד מאוד בן 4 הנקרא, כמו בני, על שם אבא – שמואל״.

יעקב מרחיב על עבודתו שלו במוסדות היישוב, הן בזמן המלחמה הן לאחריה, מעיד על דליה שבגימנסיה כי היא ״אחראית ופעילה״, על מוקי (״בננו שמואל, כבן 10, לומד בגימנסיה העברית, ילד שחור ורזה, אוהב להתרוצץ ברחובות ואוהב לקרוא בתנ״ך... מומחה לכל תסבוכות הפוליטיקה העולמית״).

יעקב עושה כאן, לדבריו, ״חשבון נפש במכתב ראשון לאחר 18 שנה״, ומגיע למסקנה, גם לנוכח השנים הקשות שעברו על מרים ומשפחתה באמריקה, כי ״כל השנים האלה לא חסר לנו דבר, אף כי מעולם לא חיינו ברחבות, ותמיד הייתה הפרוטה ספורה. כנראה שזהו הגורל המשפחתי: ׳גבירים׳ אינם בנמצא אצלנו. [...] גם עלינו עברו ימים קשים, אך היו אלה ייסורים של כלל יותר מאשר ייסורים של פרט״. הוא כותב לדודתו על הימים הגדולים

שעוד נכונו לנו עם ייסוד המדינה היהודית (כך!, אוקטובר 1947!), מציין כי קיבל גם מכתב מברל, ומקווה שיחודש הקשר עם מרים ועם ילדיה.

מכתביה הראשונים של ימימה למרים נכתבו בימי מלחמת העצמאות, והם משובצים בתיאורי השכול והתרוממות הרוח גם יחד ("יום יום נופלים בנים יקרים, שרק אתמול ראית אותם צומחים על אדמת המולדת, חסונים, דור יפה וזקוף גו במולדתו"). היא חרדה למול הבאות: "הן לא נוכל, קומץ קטן זה של היישוב, לעמוד נגד בריטניה האדירה, נגד כל העולם הערבי ובגידת אמריקה. [...] אך אנו נקים את מדינתנו".

באותם ימים, ועם ההתרגשויות העצומות, קרס גופה של ימימה, והיא מספרת לדודתה על מחלת "האסתמה שהורישה לי אמא", מנסה להיוועץ עם שלושת בניה הרופאים של מרים. במכתביה הראשונים אחרי חידוש הקשר, היא מדווחת על ספריה ושידוריה ברדיו ("הלכתי בדרכי אבא"), על נישואיה ליוסף, "בחור רוסי, יפה וטוב"; על בנותיה השתיים ("יפות וחמודות") ועל ביתה בתל אביב, "הומה מאנשים, הדומה בהרבה לבית אמא-אבא בווילנה", על כי היא ויוסף "נושאים בעול הכבד של בניין המדינה העברית".

במקביל ליעקב היא מפרטת את קורות אחיה אלכסנדר, תולדות שולמית ועוד. כל שנות מלחמת העולם השנייה, כותבת ימימה, לא שמעה המשפחה בארץ מאומה מפנינה ואסתר, אך נודע להם שהן חיות במוסקבה, וכי השמועות על מותו של ברגר־ברזילי אינן נכונות; "אולי עכשיו, לאחר עזרת רוסיה לענייננו, נוכל להתקשר אתן". ימימה מתעניינת בדוד ברל ומזמינה את מרים לבוא לנוח אצלה: "אני מבינה כי חיים לא קלים היו לך ומגיע לך לנוח קצת".

מרים לא הגיעה מעולם ארצה, אך כמה מילדיה, נכדיה וניניה ביקרו כאן בשנות השישים והשבעים ופגשו את דור הורינו: ימימה ויוסף, יעקב ווירה, אלכס ורוחמה, ציונה בן־גליל ועוד – ופגישה נרגשת, שתועדה בתצלום, הייתה לג'וליאן וקרול עם אסתר ויוסף ברגר־ברזילי בביתם בתל אביב. לרגע התאחדו הקצוות, בין מרחבי סיביר לצפון ארצות הברית.

מימימה לציונה על מות ברל

מוסקבה, 13 באפריל 1956

ציונה יקרה,
כותבת אני לך ולא לשולמית כי עליך להחליט אם תגלי לאמא ואם לאו: השבוע קיבלתי מכתב מג'וליאן , בנה של מרצ'ה, ובמכתב הוא מבשר לי על מותו של ברל. הוא כותב שמיד לאחר נסיעתי הורע מצבו והסוף לא איחר לבוא. המוות היה קל ללא ייסורים וזה, במצבו, היה חשוב. הוא כותב שחי עד יומו האחרון בביקורי; תמונתי ניצבה על שולחנו וטוב שהספקתי לראותו לפני המוות. כאילו הגורל שמר עליו עד לפגישתנו – ולאחר מכן לקחו מאתנו. עתה, לאחר שהכרתיו אישית, צר לי מותו שבעתיים. דמות יפה, מלאת חיים ושמחת חיים וחבל מאוד שכך הסתדרו כל חייו. לא היה לו מזל, למסכן, והוכה קשות: מות כל משפחתו, הבדידות והמחלה – ולמרות כל זאת, לא איבד את חוש ההומור ושמחת החיים. יהיה זכרו שמור בקרב משפחתנו!
מפנינה אני מקבלת מכתבים לעתים קרובות. חשבה שתבוא אלינו אך ברגע האחרון שינתה את דעתה. שלחתי לה גם כמה מתנות. כתבתי לה על מותו של ברל.
שלך באהבה
ימימה

אסתר ממוסקבה למרצ'ה באמריקה

(כנראה 1933, לפי גילו של יאשה; תרגום מיידיש לאנגלית וממנה לעברית; שלחה אלינו קרול, כלתה של מרצ'ה מארצות הברית)

יקירתי,
שמחתי מאוד לקבל את מכתבך לאחר שזמן רב לא שמעתי ממך דבר והייתי מודאגת מאוד. נוסף על ההנאה שבעצם קבלת המכתב, הוא העניק לי חוויה אסתטית: את כותבת נהדר, הן מבחינת התוכן והן בניסוח הספרותי: קראתי את התיאורים המפורטים של ילדיך בעניין רב.
מכתבך עורר ויכוח ביני לבין איזי [כינויו של יוסף] האם טוב יותר לגדל ילד אחד, כפי שיש לנו, או גדוד שלם – כמו שיש לך. נראה לי שמכל בחינה עדיפים כמה ילדים על בן יחיד, אבל איזי לא מסכים אתי. יאשה שלנו יהיה בקרוב בן שבע, חכם, פיקח, נאה אבל שובב גדול. קשה לי מאוד לגדל אותו. הוא הולך לגן אבל שם הוא אפילו עצבני יותר. שנינו עובדים קשה ואין לנו די זמן בשבילו. מכל הבחינות, חיינו טובים. יש לנו חדר רחב ויפה במרכז העיר ברחוב טברסקי (ברל יודע) ובו כל הנוחיות: רדיו, טלפון, מטבח עם גז וכו' וכו'. אין בעיות להשיג אוכל. לילד יש הכול. אנחנו הולכים לתיאטרון לעתים קרובות ומארחים חברים בערבים הפנויים. [...] פנינה תכתוב לך בנפרד על עצמה. היא מצליחה מאוד, נראית טוב ומאושרת.
יקיריי, במכתב הבא אני מצפה שברל יכתוב פרטים על בנו, על אשתו, שישלח תצלומים. דרישת שלום חמה מאיזי ומיאשה, היו בטוב, אני מצרפת ציור שצייר יאשה.
שלכם,
אסתר

תל אביב, מוסקבה, סיביר
אסתר פלדמן ויוסף ברגר־ברזילי

גיורא צור

לאחר שמשפחת טשרנוביץ – הורינו הצעירים, סבא שמואל וסבתא בלה – עלתה ארצה, נותרו בברית המועצות שתי האחיות הצעירות של סבתנו, אסתר במוסקבה ופנינה באומסק. זהו סיפורם המופלא של אסתר ובן זוגה יוסף.

ב־31 בדצמבר 1924 הזמין חבר את אסתר, אז בת 24, להתלוות אליו להתכנסות לכבוד השנה החדשה. אסתר, שהייתה חברה פעילה ב'פועלי ציון' במוסקבה, היססה, אך החבר אמר לה שישתתף בהתכנסות גם שליח מארץ ישראל, נציג הקומינטרן (האיגוד הבין־לאומי של המפלגות הקומוניסטיות) וחבר המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית. סקרנותה של אסתר התעוררה והיא הגיעה למפגש. החדר היה מלא עד אפס מקום בחורים ובחורות וגם אנשים בגיל העמידה; היא שמה לב לבחור הארץ־ישראלי, "צעיר מאוד, אך במראהו ניכרת הייתה איזו חשיבות שלא לפי גילו. ערב זה של השנה החדשה היה המאורע המכריע בחיי. החבר הארצישראלי ברזילי ואני התחברנו לכל החיים". ציטוט זה נלקח מספרה של אסתר "כלא בלי סוגר", המתאר את קורותיהם של בני הזוג – מסמך היסטורי ואישי מרתק.

אסתר פלדמן (ברגר־ברזילי) בנעוריה

יוסף ברגר־ברזילי נולד בקרקוב בשנת 1904 בשם יוסף ז׳לזניאק. ב־1914, כאשר כוחות רוסיים החזיקו בגליציה ואיימו לכבוש את קרקוב, ברחה המשפחה לווינה וב־1916 שבה לקרקוב. יוסף גדל כיהודי דתי וציוני; בן חמש עשרה, כמנהיג קבוצה של עולים בעלייה השלישית, הגיע לארץ ישראל. תחילה עבד בסלילת כבישים וכמתרגם בחברת הנדסה. בשנותיו הראשונות בארץ השתנתה השקפת עולמו: הוא הפך לקומוניסט. בשנת 1922 נמנה עם מייסדי המפלגה הקומוניסטית הארץ־ישראלית (פק״פ) והיה למזכירה. כשהצטרפה המפלגה לקומינטרן, בשנת 1924, נסע יוסף למוסקבה, ובחודשי שהותו שם פגש כאמור את אסתר.

אסתר הביעה בפני יוסף את כמיהתה לארץ ישראל, מולדתם של כל היהודים, ואילו הוא ניסה לשכנעה כי מחשבות ציוניות אינן ראויות לחבר המפלגה הקומוניסטית. במארס 1925 שב יוסף לפלשתינה. לפני שנסע הזהיר את אסתר כי כבולשביק הוא לא נועד לחיי משפחה שלווים, שכן הוא מהפכן מקצועי, ובדעתו להקדיש את כל חייו למהפכה העולמית. עם זאת הם קבעו להיפגש בארץ.

למרות הצהרתו שמר יוסף קשר מכתבים עם אסתר ואף נפגש בתל אביב עם משפחתה – אחותה בלה ובעלה שמואל טשרנוביץ ושלושת ילדיהם, יעקב, ימימה ואלכסנדר, שהגיעו לארץ עוד בסוף שנת 1921.

באוגוסט 1925 קיבלה אסתר רישיון עלייה ועלתה על ספינה שהביאה אותה לארץ ישראל. היא גרה עם משפחתה, ויוסף גר בשכונה הגרמנית ׳שרונה׳. כעבור זמן שכרו יחד דירה ליד ׳הבימה׳ של היום. יעקב (צור), בנה של בלה, ליווה את אסתר לסיור בירושלים, והם הגיעו גם לכותל. כן ביקרו בקיבוצים ונסעו לפגוש את אחותה של אסתר, שולמית בן־גליל, בבית־גן.

בתחילת 1926 נסע יוסף לשליחות בחו״ל והותיר את אסתר בהיריון בתל אביב. באוגוסט אותה שנה, כשניסה לשוב לארץ, באו להודיע לאסתר כי השלטונות לא נותנים לו לרדת לחוף בגלל ״התנגדותו לאימפריאליזם״ – ואז אחזו בה צירי הלידה. בלילה, בבית החולים שבשדרות רוטשילד, נולד בנם יעקב (יאשה). רק חודש וחצי לאחר לידתו יכול היה יוסף לרדת לחוף ולפגוש את בנו. יוסף, על פי השקפת עולמו, לא חלק עם אסתר את הרגש

החדש ההורי שמילא את לבה, והדבר ציער אותה מאוד. בין איזי, כפי שאסתר קראה ליוסף, לבין בלה אחותה היו פורצים ויכוחים סוערים על נושאים פוליטיים. בלה אהבה את הארץ אהבה עזה; יוסף, כקומוניסט, היה אנטי־ציוני. הוא אימץ את האידאולוגיה המפלגתית שגרסה כי אדם המסור למשפחתו או לילדיו – הוא בורגני, שאינו ראוי להיות חבר בהנהגת המפלגה. הסתירה הזאת בין אהבתו לאסתר ולבנו לבין השקפתו האידאולוגית ליוותה אותו כל ימי חייו.

יוסף היה עסוק בפעילותו הפוליטית והרבה בנסיעות. הוא עזר להקים מפלגות קומוניסטיות במצרים, בסוריה ובעבר הירדן, ובה בעת המשיך את עבודתו כמזכיר המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל. כל כך היה עסוק בפעילותו הפוליטית עד שלא נותר לו זמן לתמוך באסתר, שאיבדה בתוך זמן קצר את אחותה בלה ואת אמה (ה׳באבע׳), שהלכה לעולמה אצל בתה שולמית בבית־גן.

פעילותו הקומוניסטית של יוסף עוררה תגובות נזעמות ביישוב: במפלגה הקומוניסטית (פק״פ) היה רוב ערבי והיא חברה ללאומנים הערבים בפרעות שנות העשרים; ביישוב העברי ראו ביהודים, ששיתפו עמם פעולה, אויבים ובוגדים. אסתר מספרת על נסיעה לירושלים עם יצחק אלתרמן (אביו של המשורר נתן), שהיה לה בעבר ידיד ומורה, שהתעלם מקיומה כל הדרך. בגלל העוינות עברו יוסף ואסתר לגור בבית צפאפה, ליד ירושלים. מותו של שמואל גיסה, אלמן אחותה בלה – כשנה לאחר מות רעייתו – שהותיר שלושה יתומים מאב ומאם, החזיר את בני הזוג לתל אביב.

יוסף, המזכיר הצעיר של המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל, זומן למוסקבה כמה פעמים, שם אף זכה, במארס 1929, לפגישה אישית בת חמש שעות עם סטלין, שבה דן עמו על עתיד פלשתינה. בעקבות מאורעות תרפ״ט ארגן הקומינטרן מחדש את הוועדה המרכזית של המפלגה, ונקבע כי יהיה בה רוב ערבי. אך ברגר, על פי הנחיה ממוסקבה, נשאר המזכיר הכללי של המפלגה בארץ.

ב־1931 החליטה המפלגה שעל המשפחה לצאת מן הארץ. יוסף נקרא למוסקבה, ומשם נשלח לברלין כמזכיר הליגה האנטי־אימפריאליסטית, שנוסדה בשנת 1927 בבריסל. אסתר התארחה עמו אצל משפחתו בווינה, שם גם פגשה את הוריו ונחרדה מיחסו הקר אליהם – היחס הראוי, לדעתו, לחבר המפלגה.

ב־1932 נקרא יוסף ברזילי למוסקבה ומונה לאחראי על המחלקה המזרח־תיכונית של הקומינטרן. לפני היציאה ברכבת למוסקבה הביאו הוריו של יוסף סל גדול ובו פירות, פרחים ודברי מתיקה לילד. הייתה זו פגישתם האחרונה עם בנם. תנאי החיים במוסקבה לא היו קלים. המשפחה גרה בחדר אחד והצטרפו אליהם גם פנינה, אחות אסתר וילדתה הקטנה זמירה, שהגיעו מאומסק. הקשר בין שתי האחיות היה הדוק וחם. אסתר מצאה עבודה בתחום החינוך. שם גם פגשה באלמנתו של לנין, אשר הרצתה במכון שעבדה בו. בספרה תיארה אותה אסתר כאישה שזכתה לאהדה גדולה מהציבור.

יוסף ניהל קשר הדוק עם מנהיגי הקומינטרן, ביניהם נציגם במערב אירופה דימיטרוב, ופגש נציגים בולטים של הליגה ובהם נהרו, בעתיד ראש ממשלת הודו. במשך תקופה מסוימת גם ערך את עיתון הליגה בשיתוף פעולה עם העיתונאי והעורך האנגלי ממוצא הודי, קלמנס דאט. במהלך תקופה זו אף בילה כמה חודשים בבתי הכלא שפנדאו ומואביט בברלין בשל פעילותו הפוליטית. עם חזרתו למוסקבה השתפר מצב המשפחה, וכעובד בכיר של הקומינטרן היא שוכנה במעון המפואר של העובדים הבכירים, מלון 'לוקס'. בכל קיץ היו אסתר ויוסף יוצאים עם הילד לדאצ'ה (בית קיץ), לא הרחק ממוסקבה.

ב־1933 הוענקה ליוסף אזרחות סובייטית וניתן לו השם יוסף ברגר; אך אז החלו מנשבות רוחות חדשות בשלטון הסטליניסטי. בסתיו של אותה שנה החלו הטיהורים במפלגה, וגם שעתו של יוסף הגיעה. כבר ב־1934 ביטא ברגר ספקות לגבי היבטים מסוימים של השלטון, אף שנותר קומוניסט נאמן. הוא זומן להופיע בפני ועדת הטיהור באולם התאטרון המחוזי, שהיה מלא עד אפס מקום. בדבריו התכחש להוריו ה"בורגנים" – למגינת לבה של אסתר, שידעה עד כמה הוא אוהב אותם – וניסה להגן על דעותיו במיטב כישרונו, אך לשווא. כעבור ימים אחדים פוטר מהקומינטרן ונדרש לעזוב את חדרו במלון.

במשך כמה חודשים עבד בבית דפוס, וחש את עצמו הופך ל"פועל אמיתי". ב־27 בינואר 1935, בשתיים בלילה, נשמע צלצול חד בדלת: "האזרח ברגר גר כאן?" – באו לאסור את יוסף. איש במדי נ.ק.וו.ד. ואחריו חיילים חמושים הציגו צו ל"מאסר וחיפוש".

אסתר פלדמן (ברגר־ברזילי) ובנה יעקב (יאשה), תל אביב, 1927

כל החדר נהפך על פיו, חפצים עפו מהארון וספרים מעל המדף. יאשה, בן שמונה, עקב ממיטתו אחרי כל תנועה, ראה שבאו לקחת את אביו לבית הסוהר, ופרץ בבכי. יוסף הצטווה להתלבש ונפרד מיאשה ומאסתר בפרוזדור. "זה בכל זאת מעשה עוול", אמר, והדלת נסגרה מאחוריו. אסתר התעלפה ולא זכרה כיצד השכיבו אותה השכנות במיטה והעירו אותה.

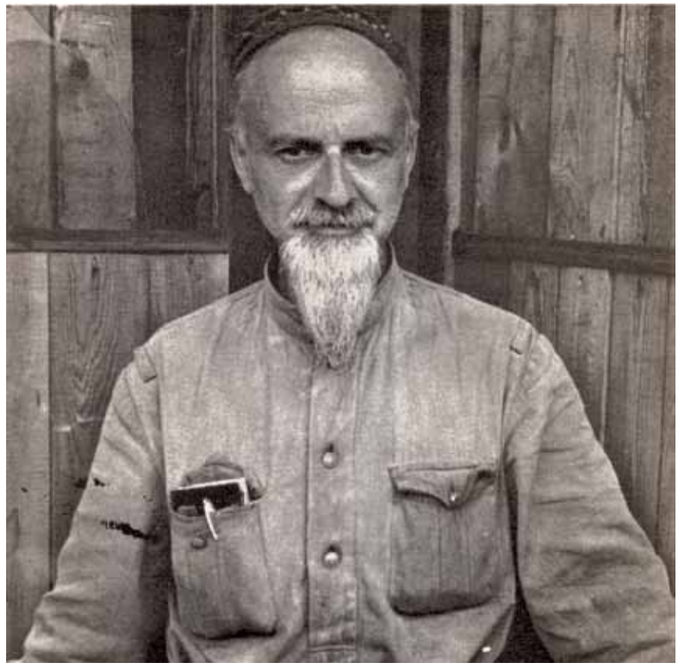
יוסף נלקח לכלא בוטריקי. אסתר עשתה כל מאמץ לערער על מעצרו – ללא תועלת. היא הייתה מביאה לו חבילות לכלא אך לא הורשתה לראותו. באחת הפעמים החזירו לה את החבילה משום שיוסף הכריז על שביתת רעב ודרש להתראות עם אשתו ובנו. אסתר נותרה לבדה עם יאשה וגם היא גורשה מהמפלגה באשמת "ערנות לקויה בחייה עם אויב העם", וחיה בפחד יומיומי שתיאסר.

עשרה ימים אחרי מאסרו זומן יוסף לחקירה: כמה הערות מזלזלות שהעיר על סטלין דווחו על ידי פרופסור רוסי. יוסף הואשם כמסית טרוצקיסטי, האשמה חמורה מאוד ברוסיה הסטליניסטית: החקירה נמשכה כחודשיים, שבמהלכם הוחזק בכלא בוטריקי, לעתים בבידוד ולעתים עם אסירים אחרים.

על יוסף הופעל לחץ פסיכולוגי, אך לא פיזי (עינויים פיזיים עדיין לא הופעלו כמעט באותה תקופה). כיוון שסירב להתוודות, תויג ברגר כ"אויב אידאולוגי המסרב להודות", ונשפט שלא בפניו על ידי ועדה מיוחדת של ה־נ.ק.וו.ד. לחמש שנים במחנה עבודה, בעוון פעילות טרוצקיסטית אנטי־מהפכנית.

אסתר נותרה לבדה וחייה היו קשים. עבודתה הופסקה, וכדי לשרוד – מכרה כל דבר ערך שנמצא בבית. חודשים ארוכים חיפשה עבודה, אך מאחר שבטופסי הבקשה לעבודה רשמה שבעלה נאסר בשל "פעילות טרוצקיסטית קונטר־רבולוציונית", קיבלה סירוב אחר סירוב. כל ידידי העבר של יוסף התרחקו ממנה כמו ממגפה, כפי שתיארה בספרה. רק אחותה פנינה הייתה שולחת לה מדי פעם בפעם מעט כסף – הקשר ביניהן היה תומך וחזק מתמיד.

בסופו של דבר הבינה אסתר כי עליה להסתיר את הסיבות למאסר, ובעזרת בולשביק ותיק והגון קיבלה, באפריל 1936, עבודה במכון המוסקבאי לייצור מכונות, כמזכירה לוועדת הקבלה של המכון. את בדידותה בחיי היומיום הייתה מפרה רק אחותה פנינה,

שהייתה מגיעה מדי פעם בפעם לביקורים מסמולנסק, שם התגוררה, וכן יצאה לעתים עם יאשה לבקר את משפחת דודתה מאניה.

יוסף התגלגל בין מחנות שונים בסיביר הרחוקה, בצפון ובקרבת הגבול המונגולי, ועבד בהקמת מסילת ברזל. הסבל התמשך משום שמעצרו הוארך שוב ושוב. באפריל ומאי 1936 הובא יוסף למוסקבה לכלא בוטריקי כעד אפשרי במשפטו של היהודי גריגורי זינובייב, ממקימי המפלגה הקומוניסטית. הוצאתו של זינובייב להורג בירייה, באוגוסט של אותה שנה, הייתה אות פתיחה לטיהורים הגדולים של סטלין לאחר מכן. הניסיונות להשתמש בברגר במשפט זינובייב נזנחו אך עניינו הפרטי נחקר שוב, ופסק הדין הוחמר: מחמש שנים במחנה עבודה – לשמונה שנים בכלא.

גם בתנאים הקשים של מאסרו ידע יוסף לעמוד על שלו. לפני העברתו שוב לסיביר, ביולי 1936, סירב לעזוב את מוסקבה ללא מפגש עם אסתר, ולאחר 44 ימים של שביתת רעב – קיבל את מבוקשו. "נטלנו על עצמנו להחדיר ללב איזי את האמונה שאנו חיים בתקווה לשחרורו, לעודד אותו, להוכיח לו שאינו בודד, שיש לו אנשים הקרובים ומסורים לו", כתבה אסתר בזיכרונותיה. הפגישה הייתה קצרה. רשת פלדה ארוכה, שמאחוריה הצטופפו האסירים, הפרידה ביניהם, וברעש האיום שמסביב ניסו לדבר על כל אשר הצטבר בלב. "לא יכולנו לדעת ששנים כה רבות תחלופנה עד פגישתנו הבאה", כתבה אסתר.

שמחתה היחידה של אסתר במהלך השנים היו המכתבים מיוסף, שעליהם הייתה משיבה בו ביום, כותבת שיבוא יום והפרידה תהיה מאחוריהם, "ונחיה יחד באורה של אותה שמש". בקביעות הייתה שולחת לו חבילות, שנקנו לעתים בפרוטותיה האחרונות. יום אחד קיבלה מברק: "שוחררתי, שלחי 500 רובל להוצאות הדרך על פי כתובת פלוני בשביל ברגר". בקושי רב אספה אסתר את הכסף ושלחה. לאחר חודש הגיע מכתב מיוסף כי העבירו אותו למחנה אחר בקצה סיביר. אף מילה על שחרור. אסתר נפלה קורבן לרמאים.

בינתיים המשיך יוסף לעבור בין בתי כלא שונים ברחבי סיביר. בסופו של דבר הגיע למחנה בנורילסק בצפון סיביר (קו רוחב 69), עיר שהוקמה שנתיים קודם לכן והייתה מרכז לתעשיית המתכת של ברית המועצות. למעלה מתשע שנים עבד במפעל התעשייה שם. נחמתה היחידה של אסתר הייתה אחותה פנינה. פנינה באה לביקורים במוסקבה עם בתה זמירה, שהשתעשעה ושיחקה עם יאשה. אף שזמירה הייתה בוגרת מיאשה בשלוש שנים, בת שש עשרה, מצאו השניים שפה משותפת. "לאושרי הייתי רואה בת צחוק מרחפת על פני הנער שלי, זה שהיה תמיד רציני מכפי גילו", כתבה אסתר.

עם פלישת הגרמנים לרוסיה, ביוני 1941, השתררה במוסקבה בהלה. האזרחים מיהרו לאגור מזון, ואיש לא ידע בבירור מה מתרחש. כשהחלו הפצצות ממטוסים על מוסקבה, שלחה אסתר את יאשה למחנה מיוחד ליד ריאזן, במרחק 200 ק"מ מהעיר. אחותה פנינה ברחה עם בתה לאומסק והאיצה באסתר לברוח ממוסקבה. המכון שבו עבדה אסתר התכוון לעבור לסברדלובסק שבהרי

אוראל, והיא האמינה בתמימותה כי מעבר זה יקרב אותה אל איזי שלה, וכי עם פרוץ המלחמה הוקל מצבו.

לא כך היה. ביולי 1941 נאסר יוסף שוב במחנה. הוא הואשם בארגון מרד אסירים ונשפט למוות (עם שחרורו ב־1956 התברר לו כי נשפט למוות עוד בשנת 1937, אך פסק הדין הומתק לאחר התערבות של בכיר שהכיר אותו). ברגר סירב לחתום על פסק דין המוות, כפי שדרשו הנהלים, ופתח שוב בשביתת רעב, שהפעם ארכה 56 ימים. מוסקבה סירבה לאשר את פסק הדין בגלל הנוהל. מתברר שהמשטר הקומוניסטי הנוקשה שמר על כללי המשחק הביורוקרטי.

תלאותיה של אסתר לא תמו. היא נסעה להביא את יאשה מהמחנה, השיבה אותו למוסקבה, והם יצאו ברכבת מזרחה לסברדלובסק. בדרך אסתר כמעט איבדה את יאשה: באחת התחנות הוא ירד להביא מים רותחים ושב ברגע האחרון, כשהרכבת החלה לנסוע. הנוסעים עזרו לו לקפוץ על הקרון הנוסע.

לאחר שבועיים הגיעו ליעדם ופגשו את אליושה, בעלה לשעבר של פנינה, שעבד שם כמהנדס. בעזרתו יצאו מקץ שלושה ימים לכיוון אומסק, אל פנינה, שהתגוררה אצל אמו של אליושה. באומסק חשו בטינה הקשה של תושבי סיביר כלפי הפליטים ממוסקבה, רבים מהם יהודים, טינה שמקורה גם באנטישמיות.

אסתר מצאה עבודה כמחנכת במוסד לעבריינים צעירים, מרחק ארבעה ק"מ מאומסק. גם שם נתקלה בעוינות אנטישמית, שגלשה כמעט לאלימות. מדי יום ראשון היה יאשה צועד מהעיר לבקר את אמו. הוא היה מגיע רעב ועייף, ואסתר הייתה דואגת להאכילו.

באביב פוטרה אסתר מעבודתה ועברה תקופת אימים של רעב ממש. בסופו של דבר הצליחה למצוא עבודה חדשה, שהעניקה לה זכות לכרטיס לחם. בשנה השלישית למלחמה חלמה "להגיע לימים הטובים כשאוכל שוב להאכיל לשובע את יאשינקה שלי". כל אותן שנים לא שמעה דבר מאיזי. באביב 1943 זומנה אסתר לחקירה, שבה החוקר היה מודע למהלך חייה. שאלתו הראשונה הייתה: "היודעת את שבעלך י' ברגר הוא אויב העם?" לאחר מכן התברר לה שהחקירה נועדה לאסוף חומר למשפט חדש נגד יוסף בעיר נורילנסק. במשפט זה הומר עונשו לעשר שנות מאסר, החל ב־1941.

לאחר תבוסת הנאצים ברוסיה החלו החיים לשוב בהדרגה

למסלולם הרגיל. אסתר נשלחה לעבוד בבית ילדים באחד הכפרים ליד אומסק, שם חיו יתומים מלנינגרד. כשיאשה עבר למוסקבה להמשך לימודיו, עברה אסתר לעבוד בגן ילדים באומסק, שם גם הצליחה למצוא מזון, שעזר לה לשרוד.

חגיגות הניצחון במאי 1945 עוררו תקווה לחנינה של כל האסירים. לאסתר הגיעה שמועה שאיזי חי וכבר התכוננה להיפגש עמו. אך תקוות האסירים ובני משפחותיהם התפוגגה; כמה חודשים לאחר תום החגיגות, חזר המצב לקדמותו ומאומה לא השתנה. כל אותן שנים לא איבדה אסתר את התקווה שיום אחד תסתיים התקופה הרעה – והמשפחה הקטנה תשוב ותתאחד.

הוריו של יוסף שרדו את המלחמה וביקרו את אסתר באומסק, לראשונה מאז פגישתם בווינה עשור קודם לכן. הם קיוו לנס – לפגוש את בנם יחידם שנותר בסיביר. לאחר שלושה ימים המשיכו בדרכם מערבה במטרה לשוב לפולין. אסתר לא פגשה בהם עוד, גם לא בנם.

באוגוסט 1945, לאחר פרידה של שנה מיאשה, שבה אסתר למוסקבה. היא התגוררה עם בנה כמה שבועות במעונות הסטודנטים, עד שמצאה עבודה בגן ילדים בעיר באבושקין, לא הרחק מהבירה. יאשה החל לימודי רפואה במוסקבה.

לאחר הפסקה של כמה שנים, התחדשה חליפת המכתבים של אסתר עם יוסף. הוא הסתדר איכשהו במחנה נורילסק, וקיבל שם עבודה מקצועית: מורה לאנגלית למנהלים של מפעלי הבנייה הגדולים בסיביר. לעתים היה שולח לאסתר סכומי כסף קטנים, שכר עבודתו.

בשנת 1947 שלחה אסתר מכתב לסטלין, ובו ביקשה חנינה ליוסף. התשובה לא איחרה לבוא: "בעלך נדון כהלכה. עניינו אינו טעון בדיקה". בפסח של אותה שנה פגשה אסתר את יעקב, אחיו של גיסה שמואל טשרנוביץ. יעקב לא אכל לחם בפסח, אך אשתו לא הניחה לו לקנות מצות מפחד הלשנה. יעקב סיפר כי ממורא השלטונות שרף את יצירתו האחרונה של א"א קבק, ששלחה לו שרה־פייגה, אשתו של קבק.

לאחר הקמת מדינת ישראל, ב־1948, גילה יעקב בלחש לאסתר כי בנו של שמואל, יעקב צור, מונה לשגריר ישראל בארגנטינה.

ידיעה זו מילאה את לבם גאווה ואולי אף תקווה לעתיד טוב יותר, אך יעקב השביע את אסתר שלא לספר זאת לאיש.

בינתיים המשיך יוסף בנדודיו ברחבי סיביר כאסיר פוליטי מסוכן בעיני השלטונות. עתה החלו מכתביו להגיע לאסתר במוסקבה. אל מכתביה אליו הייתה מצרפת כסף, לעתים גם חבילות. לא תמיד הגיע אליו הכסף; תשוש מהעבודה הפיזית המפרכת, שרד יוסף בזכות החבילות. את זמנו הפנוי השקיע בעבודה רוחנית – תרגום צ'כוב לגרמנית. השפות הרבות שידע, כישרונותיו וזיכרונו המדהים עזרו לו לשמור על שפיותו ועל צלילות דעתו בתופת הגולאגים של סיביר.

בתקופה זו חזר ברגר למקורות: גברה אצלו האמונה היהודית, שאותה נטש בשנותיו הראשונות כקומוניסט; הוא זכר את פרקי התנ"ך שלמד בילדותו וידע את שירי אבן גבירול על פה. בספריו סיפר על תלאותיו, על הייסורים, על שביתות הרעב, על מותם של טובי בניה של רוסיה – יהודים ורוסים – וצייר תמונה מוחשית של מעשי הרשע כפי שהם נראו מבפנים.

במכתב ללא בול, שקיבלה אסתר בשנת 1951, כתב יוסף כי לאחר שש וחצי שנות מאסר הוא סיים את עונשו, אך נשפט שוב – שלא בפניו – להגליה לכל ימי חייו לסיביר, ועתה הוא נמצא בכפר קטן, כ־200 ק"מ מקראסנויארסק, במורד הנהר הגדול יניסיי, וכי הוא מצפה להתראות עם אסתר ויאשה. "עלינו לנסוע מיד!" קבע יאשה.

במאמצים רבים הצליחה אסתר לגייס את דמי הנסיעה, ואחרי כמה שבועות יצאו השניים לדרך. באומסק נפגשו שוב עם פנינה, שהביאה לרכבת סלים מלאי מזון והצטרפה אליהם עד לתחנה הבאה, שם גרה ועבדה בתה הרופאה זמירה.

בתחנת הרכבת בקראסנויארסק לא בא איש לפגשם. עם שחר, לאחר ליל נדודים, יצאו אסתר ובנה לחפש דרך להגיע לכפר שבו נמצא יוסף. תמורת סכום כסף לא קטן הצליחו לסדר לעצמם נסיעה בארגז של משאית. לאחר טלטולי דרך קשים, במשך יום שלם, הגיעו השניים לכפר המיוחל. זאטוטי הכפר הדריכו אותם לביתו של "היהודי". בספרה מתארת אסתר את פגישתם:

נכנסנו בפשפש, ובמדרגות ירד אלינו סב ישיש, בעל זקן שיבה ארוך, לבוש סחבות, אשר היו קשורות למותניו ברצועת עור. הדם קפא

בעורקיי: האמנם זה הוא איזי שלנו, זה שמלאו לו אז ארבעים ושש שנים? אך לאחר שש עשרה שנות מאסר, מחנות, דין מוות – היכול להיראות אחרת? לא עבר רגע ונפלנו איש לזרועות רעותו. זמן רב חיבקנו זה את זה. ירח הדבש שלי עם איזי לא היה כה מאושר כתקופה זו בבקתה הסיבירית הדלה. היו אלו ימים מלאי רומנטיקה, שכמותה לא ידעתי מימי. הנה יושבים אנו שלושתנו על הספסל ליד הבית, מסביב עומדת, כחומה תלולה, הטאייגה האדירה, מבהיקה בכל צבעי הקשת.

לאחר שבועיים שבו אסתר ויאשה למוסקבה. ב־1952 סיים יאשה את לימודי הרפואה ונשלח לעבוד באזור מרוחק ברוסיה האסייתית. ב־1953 נשא לאשה את תמרה, רופאה ארמנית שהכיר במהלך לימודיו, ובמאי 1954 נולד בנם ז׳ניה. זמן קצר אחר כך עבר לעבוד ליד מוסקבה כמנהל של מעונות לתינוקות.

לאחר מות סטלין, ב־1953, המשיכה אסתר במאמציה למען שחרורו של יוסף. בפברואר 1956, שלוש שנים לאחר מות סטלין, הוא טוהר; שובו למוסקבה התעכב בגלל הרעלת מזון, שגרמה לו עיוורון זמני. בספרה מספרת אסתר על נבחרת ישראל בכדורגל שהגיעה למוסקבה: לראשונה ראו את דגל ישראל. למשחק בין נבחרות ישראל וברית המועצות אף השיגו כרטיסים; אסתר מזכירה בהקשר זה את השגריר ״שלנו״ (של ישראל) ואת בתו, נערה ישראלית נאה; אולם לא הזכירה את העובדה שהשגריר היה יוסף אבידר, בעלה של אחייניתה ימימה, ובתם הנערה היא דנה...

לא ברור מדוע בחרה אסתר שלא לספר בספרה על הפגישה עם ימימה ודנה במוסקבה. היא התראתה עמם יותר מפעם אחת. אולי מפני שבשנת 1964, כאשר יצא ספרה של אסתר לאור בתל אביב לאחר עלייתה, היא חששה שמא הסיפור על הפגישה במוסקבה יזיק לפנינה – שעדיין הייתה ״שבויה״ במלתעות השלטון הסובייטי. אין היום מי שיאשש סברה זו. ואנו נשארנו עם התעלומה: האם ידעה אסתר, כשראתה את דנה קוראת את הברכה בעברית על מגרש הכדורגל, שזו הבת של ימימה?

ונחזור לקורות אסתר ויאשה. אסתר ובנה, כקרוביו של אסיר פוליטי, וכמובן יוסף עצמו, רצו לעזוב בהקדם את ברית המועצות. הדבר התאפשר כאשר הותר לפולנים לחדש את אזרחותם הקודמת

ולשוב למשפחותיהם בפולין – וכך יצאה משפחת ברגר־ברזלי לוורשה. בבירת פולין פגשה אסתר את ימימה, שהגיעה לשם להרצות על הספרות בישראל. וירה ויעקב צור – שכיהן אז כשגריר בפריז – הגיעו גם הם להיפגש עם בני הזוג, לאחר שלא התראו שלושים שנה. לדברי יעקב, הודיע להם יוסף ברגר שהוא אינו רוצה לעלות משום ש״בן־גוריון יכלא אותי״.

יאשה עלה ראשון לישראל עם אשתו תמרה ובנם ז׳ניה (בארץ נקרא בשם יגאל). כילד קטן אני זוכר אותם מגיעים לביתנו ברחוב הגפן בתל אביב. בארץ זנח יאשה את מקצוע הרפואה והפך לאנטי־סובייטי מובהק. הטראומות שעברו עליו כבן של ״אויב העם״ היו כל כך מושרשות בו, עד שבחיים בישראל לא היה די לו כדי לבטא את שנאתו התהומית לברית המועצות. דווקא תמרה אשתו הסתגלה לארץ היטב, ומצאה עבודה – בעזרת הוריי, אלכס ורוחמה – כרופאה בבית החולים ׳תל השומר׳. בסופו של דבר עזבה המשפחה את הארץ לברלין, וממנה שידר יאשה שידורי תעמולה אנטי־סובייטית לגוש המזרחי. אחר כך עברו לארצות הברית, שם לימד ספרות רוסית.

לאחר כשנה בוורשה, שם עבד יוסף במוסד הפולני לענייני חוץ, הגיעו הוא ואסתר לישראל. בדרך עוד ביקרו את יעקב וירה בפריז. באותה תקופה נערך ״ספר ההגנה״ ויוסף ברגר נפגש במקרה עם שאול אביגור, מעורכי הספר. הם שוחחו על מאורעות 1929, שבהם פעל ברגר כאמור מבית צפאפה בצד הערבי. הוא סיפר לאביגור פרטי פרטים על התקופה ההיא ועל פעילות הפק״פ, ואביגור ביקש ממנו להישאר בארץ כעד חיוני ל״ספר ההגנה״; יעקב צור סבר כי משום כך הוא נשאר בארץ, אך בספר זיכרונותיו של ברגר (באנגלית) הוא מספר כי הוא ואסתר החליטו להפוך לישראלים.

כך או כך, יוסף ואסתר השתכנו ברמת אביב. את פרנסתו הוא מצא בהרצאות באוניברסיטת בר־אילן, כתיבה בעיתון ״מעריב״ וחיבור מספר ספרים על ברית המועצות. במשך שלוש עשרה שנים כתב את זיכרונותיו. ביוני 1970 סיכם בספרו כי הפשעים הנוראים של ברית המועצות מסכנים את עתיד האנושות. אסתר כתבה את ספר זיכרונותיה המרגש ״כלא בלי סוגר״, שהתפרסם כאמור בשנת 1964.

עשרים ושתיים שנים כמעט עברו על יוסף ברגר־ברזילי בגולאגים של ברית המועצות. הוא נחשב לפעיל הקומוניסטי הבכיר היחיד ששרד את מחנות העבודה והכלא הסובייטי ועבר למערב. עד יום מותו, כשהיה כבר שומר מצוות, נשאר מאמין במרקסיזם ובלנין, וטען שסטלין הוא שעיוות את האידאולוגיה הקומוניסטית.

רמה זוכרת כי בערב פסח אחד, כשהגיע עם מאכליו הכשרים לבית במבוא יורם וצם כל היום עד הסדר, ישב על המרפסת ונאם על חשיבותו של הלניניזם ועיוותיו של הסטליניזם, כשהוא מסדר את הכיפה השחורה על ראשו. שלמה גזית, ראש אמ"ן לשעבר, סיפר בספרו "בצמתים מרכזיים" כי כמה ימים לפני פרוץ מלחמת ששת הימים, התייעץ עם יוסף על תגובה אפשרית של ברית המועצות לתקיפת הכוחות המצריים בסיני. "ברגר ברזילי החוויר ונבהל: חלילה מישראל ליזום צעד כזה. ברית המועצות לא תוכל להשלים עם האפשרות שצבא ערבי שטיפחה יובס בידי ישראל. למנוולים במוסקבה לא היה כל קושי להחליט אפילו על השמדת ישראל". על גזית עברו כמה לילות של נדודי שינה, אך דברי יוסף לא שינו את הערכות אמ"ן שברית המועצות לא תתערב. גזית תלה את ההערכה הקיצונית והשגויה של יוסף בטראומות שעבר בגולאגים של סיביר.

בריאיון שקיים מוקי צור עם מאיר יערי על זיקתו ליהדות, אמר יערי: "אני לא יוסף ברגר, אני לא חוזר בתשובה כמוהו", בלא שידע על קרבת המשפחה. על פגישותיו עם יוסף מעיד מוקי: "תמיד הוא נראה כאיש שכמו קומוניסט נאמן יודע את האמת היחידה, כתערובת של מאמין גדול וציניקן מופלג".

כילד אני זוכר את ביתם הצנוע והחמים של אסתר ויוסף, את הכיפה הגדולה שעל ראשו ואת העברית הרהוטה והאיטית שלו, המדגישה כל מילה במבטא כבד. מוקי מספר כי תמיד שמר לחם מתחת למיטתו לעת צרה, וכי עד סוף ימיו האמין בלנין. הוא נפטר בגיל 74 בשנת 1978, שש שנים אחרי אסתר, ושניהם קבורים בבית הקברות בקרית שאול.

למקרא ספרה של אסתר וספריו של יוסף ברגר־ברזילי, המתארים את שנות הרדיפות והגולאגים, קשה לתפוש כיצד הצליח יוסף לשרוד וכיצד הצליחה אסתר לשמור לו אמונים במהלך עשרות שנים, כששלהבת התקווה לשובו בוערת בתוכה גם ברגעים הקשים של נידוי והחרמה. אכן, זהו סיפור על אמונה בלתי מסויגת ואהבה ללא גבולות, שעמדה בפירוד של עשרות שנים, עם סוף משמח של איחוד בארץ האבות.

צריך לקצר לפחות 5 שורות

פגישה עם אסתר במוסקבה, 1955 / דנה אבידר

קיץ במוסקבה, חם, לח, מהביל. בקרנות הרחובות רובצות מכליות על עגלות ובזנבן ברז חלוד שזורם ממנו קוואס, עיניים מצועפות משכרות של ליל אמש והם לוגמים את הקוואס הזה תמורת הקופיקה האחרונה שמצויה בכיסם.

אמא ואני צועדות בארבאט, רחוב נאה במושגים מקומיים, בתי קפה, חנויות, קרוב לשגרירות. עיניה משוטטות סביב, "אני בטוחה שאסתר מסתובבת בקרבת מקום, אני יודעת שהיא ראתה ביומני הקולנוע את יוסף מגיש את כתב האמנה לנשיא והיא מחפשת אותנו", אומרת אמא בביטחון מלא. הכרתי את אסתר, הדודה של אמא, רק מתמונות באלבום המשפחה. היא כל כך דומה לסבתא בלה שהייתי בטוחה שכשאפגוש בה אזהה אותה מיד. נדבקתי באופטימיות הזו של אמא, מכל המיליונים הגודשים את העיר הגדולה – ברור היה לה כי רק כך ייווצר הקשר עם אסתר שעזבה את הארץ לפני למעלה מעשרים שנה – בטרם נולדתי.

והנה בוקר אחד, בעודנו צועדות לכיוון בית הקפה החביב על אמא, קרה הלא יאמן. אסתר ויאשה בנה צועדים לעברנו ועיניה ממוקדות באמא כאילו אכן נדברו ביניהן. אמא, שידועה הייתה כאישה נרגשת ובעלת לב חם, לא עצרה ולא נפלה על צוואר דודתה בבכי ודמעות; היא המשיכה ללכת כאילו סיימה זה עתה קורס של סוכני ריגול, וסיננה בשקט לעבר אסתר המופתעת: "מחר בעשר בבוקר בקפה ארבאט". כך חלפנו שתינו על פני הדודה ובנה, לא נותנות לאנשי המשטרה החשאית הסובייטית, ההולכים אחרינו כצל כל הזמן, כל עילה להיטפל לאסתר. רק כשחלפו על פנינו, ראיתי את אמא בוכה. "ידעתי", אמרה – וצדקה. למחרת בבית הקפה נפלו השתיים זו על כתפי רעותה, בכו וצחקו. יאשה ואני עמדנו נבוכים לידן.

בעברית רהוטה סיפרה לנו אסתר קומץ ממה שעבר עליה בשנים הקשות, שבהן ליוותה את יוסף שלה בגולאגים של סיביר.

שאול אביגור מבקש מיוסף ברגר להישאר בארץ כעד / מוקי צור

יוסף ברגר־ברזילי לא רצה לבוא ארצה. הוא חשש מבן־גוריון. הוא חשש שיאסרו אותו כקומוניסט. אך בנו יאשה הגיע עם משפחתו. הוא בער בשנאתו למשטר הסובייטי. הוא דיבר בשקט גם בארץ, חשש להרים את קולו. יוסף ברגר־ברזילי הגיע לארץ עם אסתר לביקור. הוא פגש את שאול אביגור כשזה היה נתון בכתיבת "ספר ההגנה". יוסף היה כבר עם כיפה על הראש, צם יומיים בשבוע אך עדיין האמין שלנין צדק. שאול אביגור ויוסף החלו להיזכר במאורעות 1929, כשהם היו משני צדי המתרס. ליוסף היה זיכרון פנומנלי והוא הוא זכר פרטים מדויקים על אותם ימים. שאול ביקש ממנו להישאר בארץ כעד.

פרשת חייה של פנינה פלדמן (איצקוביץ)
1966-1897

דנה אבידר

ארבע אחיות ואח היו לה לסבתא בלה פלדמן. באלבומים של כולנו מודבקת תמונה משנת 1910, כאשר הגיע דב בן־גליל מארץ ישראל לשאת לאישה את אחת האחיות, את שולמית. אני מתבוננת בתמונה ומזהה את הצעירה והיפה מכולן, את פנינה, פניה עטורות בצמות, פנים של ספק ילדה ספק נערה, ובעיניה תמיהה: מה צופה לה העתיד?

כמנהג הבנות הקטנות נשארה פנינה עם אמה שיינה־לאה בסופוצקין. ב־1914, כאשר החלו רוחות המלחמה לנשב על פני רוסיה, וסבתי בלה נסה עם משפחתה מזרחה, היא הביאה אליה לפינסק את האם – שיינה־לאה ואת שתי האחיות הקטנות שעדיין התגוררו בבית, את אסתר ואת פנינה.

שנה קשה עברה על המשפחה המורחבת בפינסק, במוסקבה ובעיירה סמוכה, שאליה גורשו מהעיר הגדולה. בשנה זו נולד בוורשה לבלה ולשמואל בנם השלישי אלכס. שמואל פרנס בדוחק את הפיות הרבים שהצטופפו בבית, וכאשר נפלה לידו הזדמנות לפרנסה טובה יותר באומסק שבסיביר – יצא כל השבט מזרחה: שמואל , בלה ושלושת הילדים, שיינה־לאה – האם הקשישה, שתי

למעלה: (מימין), פנינה פלדמן, יוסף ואסתר ברגר־ברזילי; עומדת: זמירה איצקוביץ בתה של פנינה, ברית המועצות, 1956
למטה: פנינה ונכדתה ליזה (סמירנוב), בת זמירה, ברית המועצות, 1954

האחיות אסתר ופנינה, ומורה לעברית, שהרי בלה קיבלה החלטה כי העברית היא שפת הדיבור בבית. בנות פלדמן היו משכילות, ידעו שפות רבות, גדלו בבית קורא ספרים ועיתונים ומאמין ברוח הציונית. אמנם עם האם דיברו יידיש, וייתכן שגם האחיות ביניהן התלחשו בשפה זו – אך את הזאטוטים גידלו בעברית.

פנינה למדה באומסק בסמינר למורים וייתכן כי לכן לא חזרה עם כל המשפחה למוסקבה מיד עם תום המלחמה. ב־1923 התחתנה פנינה עם איליה איצקוביץ (יליד סברדלובסק), ועד מהרה נולדה להם בת ושם נתנו לה – זמירה. הזוג הצעיר עבר לסמולנסק, שם סיימה פנינה את לימודיה והחלה לעבוד במקצועה כמורה. היא הקפידה ללמד את זמירה עברית, אף שבברית המועצות של אותן שנים כבר נשבה רוח קומוניסטית – וסממני לאום, בעיקר אלה היהודיים, לא היו מקובלים על החברה הסובייטית; על אף המהפכה לא פסו מקרבה גילויי אנטישמיות, בעיקר בערים קטנות ומרוחקות. יש לשער שפנינה החביאה את יהדותה ככל האפשר, את ידע השפה העברית ואת נוהגי המסורת והחגים, בשל היחס העוין של הסביבה.

ב־1941, עם התקרב האיום הנאצי לגבולות ברית המועצות, חזרה פנינה לאומסק לאחר שהתגרשה מאיליה. היא מצאה עבודה במכללה להוראה, התקדמה יפה במקצועה ועד מהרה הגיעה לדרגת פיקוח במערכת החינוך המקומית. במשך כל אותה תקופה שמרה פנינה על קשר מכתבים עם אחותה אסתר, היחידה מבני המשפחה שנשארה בברית המועצות, וחייה היו רצופים סבל וצער.

פנינה חיה באומסק בחדר אחד עם זמירה בתה. ב־1949 הצטרף אליהן יעקב כוגן, שנשא את זמירה לאישה. יעקב היה מהנדס, שהסב את מקצועו להוראת ספרות במכללה לרפואה. זמירה סיימה בהצלחה את לימודי הרפואה ועבדה כרופאת משפחה .

ליזה, בתם של זמירה ויעקב, נולדה ב־1950. פנינה, סבתא בת 53, נחלצה לגדל את הילדה כדי לאפשר לזמירה לעבוד ולפרנס את המשפחה. כשליזה הייתה בת שלוש נולדה אחותה סוויטה ועד מהרה נתגלו בה סימני מחלה (סוג מסוים של סכיזופרניה). התפתחותה עוכבה והטיפול בה גזל את מיטב הכוחות של פנינה וזמירה.

זמירה (איצקוביץ), בתה של פנינה, ובעלה יעקב כוגן, אומסק, 1950

החיים היו קשים, הצפיפות בחדר היחיד, הילדה שלא תתפתח לעולם, המטבח והשירותים המשותפים עם השכנים, הגעגועים למשפחה בארץ ובאמריקה, כל אלה האפילו על חייהן של פנינה, זמירה וליזה. בחדר הצפוף עמדו כוננויות עמוסות ספרים וביניהם לא מעט ספרות בעברית, שהגיעה אליהן בדרך לא דרך מישראל. הן דיברו ביניהן ברוסית אף שפנינה וזמירה ידעו עברית, מדי פעם בפעם הייתה פנינה שרה לבנות שירים ביידיש ובעברית. "קולה היה יפה כל כך", מספרת ליזה, ומוסיפה כי סבתה חזרה ואמרה לה כי היא יהודייה, שיש לנו חג פסח ובו אוכלים מצות; אבל בבית כנסת היא מעולם לא ביקרה. פנינה הרבתה לקחת את ליזה לתיאטרון והקפידה ללמד אותה לדבר בשפה מנומסת ונקייה. לעתים הייתה משוחחת עם השכנים שלה על ישראל, וכשהם היו

מתקיפים את הציונות כ׳אגרסיבית ותוקפנית׳, הייתה פנינה יוצאת להגנת ישראל, כאישה חכמה ואינטליגנטית, כדברי נכדתה.

כיום אנו יודעים שפנינה, זמירה וליזה הגיעו למוסקבה כדי לבקר את אסתר ברגר־ברזילי, אחותה של פנינה, ואף התגוררו בחדרה תקופת־מה. הקשר בין האחיות היה חזק ורצוף.

כשימימה ויוסף הגיעו בשנת 1955 לשגרירות במוסקבה, נמנעה פנינה מליצור עמם קשר. יש להניח כי היא פחדה, כמרבית יהודי ברית המועצות, מאימת השלטון, מהגירושים לסיביר, ממשפטי הראווה שזה עתה בוצעו כנגד הסופרים והרופאים היהודים ומהרדיפות של אלה ששמרו על קשר כלשהו עם הציונות והקרובים בארץ. היו אלה ׳שנים שחורות׳ (1949–1953), תקופת שלטונו האחרונה של סטלין. ימימה המשיכה לכתוב לפנינה כל השנים וליזה מספרת כי הרבה מכתבים ותמונות היו בבית, אולם סוויטה החולה קרעה את כולם.

פנינה נפטרה בשנת 1966 ממחלת הסרטן. בתחילת שנות השבעים התחתנה ליזה עם אלכסנדר סמירנוב, מהנדס במקצועו. היא סיימה בהצלחה את לימודי המשפטים ועבדה כעורכת דין פלילית באומסק. בשנת 1971 נולדה להם בת, מרינה, וב־1981 נולד בנם מיכאל. זמירה נפטרה מסרטן אף היא ב־1994. כל עול הטיפול והאחריות על סוויטה החולה נפלו על ליזה.

עוד בחייה של פנינה ניסתה המשפחה לקבל רישיון הגירה, פעם לבולגריה ופעם לישראל, ללא הצלחה. פנינה סומנה על ידי השלטונות באומסק כאישיות ׳מסוכנת׳ משום שיצאה לא פעם להגן על מדינת ישראל ולא חששה להשמיע דעתה. בתוך מסכת החיים העצובים האלה, ידעו בני המשפחה כי מחכה להם ענף מפואר בארץ; התמונות שלא נקרעו נשמרו תוך כמיהה כי יבוא יום שבו תסגור ההיסטוריה את מעגלה ותביא את המשפחה המנותקת אלינו.

ומעשה שהיה כך היה: למיכאל, הנין הצעיר של פנינה, מלאו 16 שנים. הייתה זו שנת 1996, ברית המועצות כבר התפרקה ולרחבי רוסיה הגיעו שליחי העם היהודי וגייסו צעירים למפעל הציוני ׳תגלית׳. מיכאל נשבה בקסם המפעל וביקש לצאת עם חבריו לישראל. ליזה נדרכה: כיצד תיפרד מבנה יחידה והוא כל

כך מוכשר, זה עתה קיבל מלגות ללימודי מתימטיקה משלוש אוניברסיטאות – והוא מעדיף לנסוע לארץ ׳אגרסיבית׳, כדברי התעמולה הרוסית. אך כשהנער התעקש ויצא לדרך, אמרה לו אמו: "יש לך משפחה בישראל – שאל על סופרת ילדים בשם ימימה". מיכאל הגיע לכפר סבא ב־1997 והיה בידו מספר הטלפון של ימימה. הוא חייג אולם ענתה לו רוז, העובדת הפיליפינית של ימימה; היא לא הבינה מה רוצה הנער שדיבר עמה רוסית. ימימה נפטרה זמן קצר לאחר מכן ומיכאל שכח.

ואז עלתה ארצה מרינה אחותו, עם בעלה סרגיי סלוטקין ובתה טניה. בארץ נולד להם אלי. היא החלה לַלמד מדעים בבית הספר האזורי במעגן מיכאל והכינה את הקרקע לבואם של הוריה, ליזה ואלכס, מאומסק לחיפה. ליזה נאלצה להשאיר את אחותה החולה במוסד מתאים באומסק ולשם כך מכרה את ביתם – והגיעה גם היא ארצה. מרגע שנחתה בארץ, אמרה לבתה מרינה: "חפשי את ימימה". מרינה שאלה את מנהל בית הספר שבו עבדה אם הוא מכיר סופרת ילדים בשם ימימה; וכך הגיע יום אחד צלצול טלפון אל ביתנו. מעברו השני של הקו נשמע קולה של ליזה, נכדתה של פנינה פלדמן, אחותה של סבתנו בלה.

"לא ידענו עד כמה היה לנו רע עד אשר הגענו ארצה", אמרה לנו ליזה בביקורנו בחיפה – עשרים שנה לאחר עלייתם ארצה.

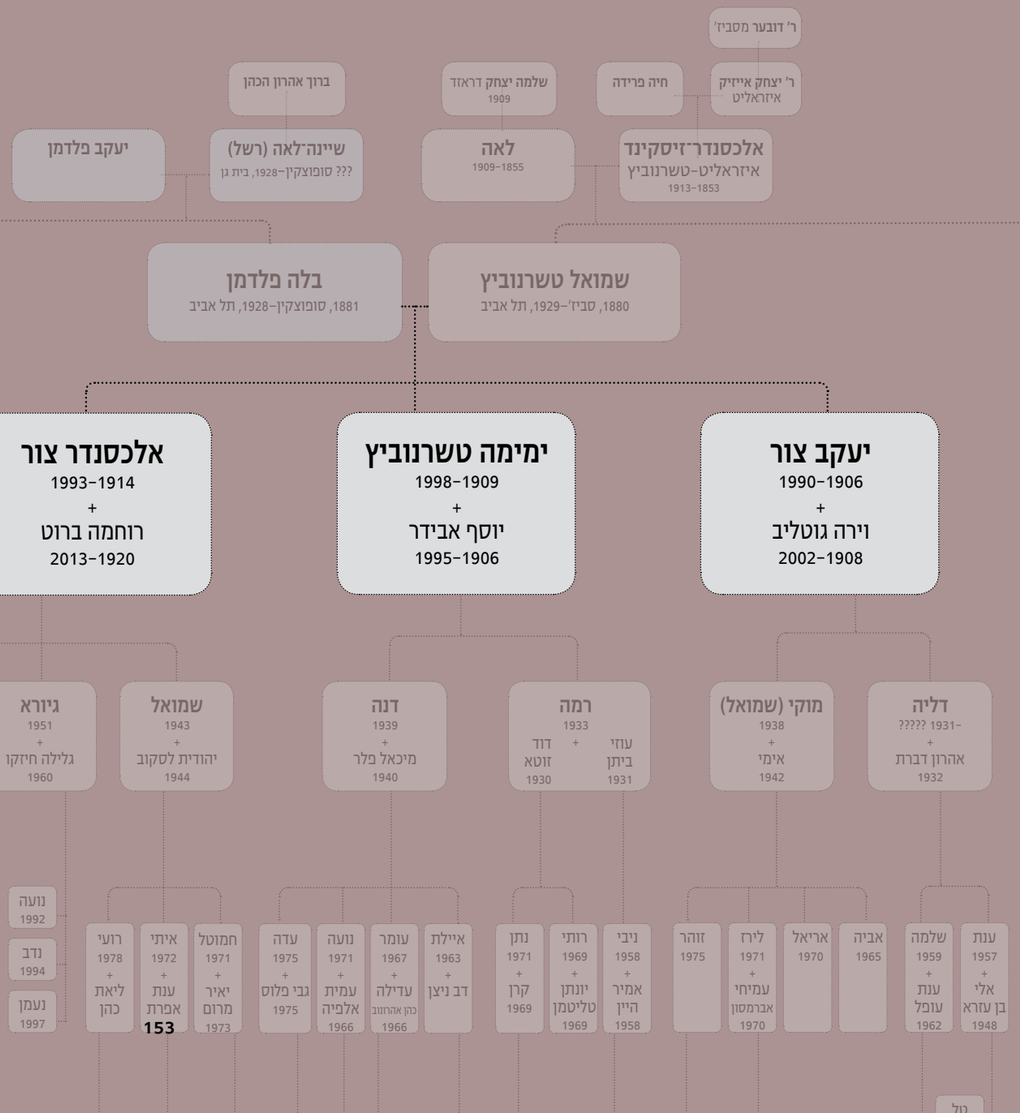
אמא צריכה להיות עם ילדיה / פנינה במוסקבה למרצ׳ה באמריקה

(כנראה 1933, תורגם מיידיש לאנגלית וממנה לעברית, הגיע מקרול לוין, כלתה של מרצ׳ה)

שמחנו מאוד לקבל את מכתבכם. אצלנו קשה מאוד. לא קיבלנו שום ידיעה על ברל, מה שלום בנו ומה שמו? תודה לך מרצ׳ה על שאת כותבת על ילדיך. אני עדיין לומדת ומלמדת במכון ויש לי עוד שנתיים לסיים. זמירה רחוקה ממני, אבא שלה לא עוזר לה ומצבי לא מאפשר לי לשלוח לה כסף למחיה. בשנה הבאה אביא אותה אלי, היא תהיה בת עשר, מאוד מתגעגעת אלי ואני כבר לא יכולה להמשיך בלעדיה. היא ילדה גדולה וטובה. למה כולכם חושבים שהפירוד ביני לבינה טוב לנו? אמא צריכה להיות עם ילדיה. כולם מנסים לשכנע אותי שטוב לנו ככה אולם כל כך קשה לי כך. מצבי קשה ומצב הרוח נורא, הנחמה היחידה שלי היא אסתר שנמצאת כאן אתי. אילולא היא הייתי משתגעת מבדידות.

אוהבת מאוד, פנינה

דור הורינו

ר' דובער מסביז'
ר' יצחק אייזיק
איזראליט
חיה פרידה
שלמה יצחק דראזד
1909
ברוך אהרון הכהן
אלכסנדר־זיסקינד
איזראליט־טשרנוביץ
1913–1853
לאה
1909–1855
שיינה־לאה (רשל)
??? סופוצקין–1928, בית גן
יעקב פלדמן
שמואל טשרנוביץ
1880, סביז'–1929, תל אביב
בלה פלדמן
1881, סופוצקין–1928, תל אביב
יעקב צור
1990–1906
+
וירה גוטליב
2002–1908
ימימה טשרנוביץ
1998–1909
+
יוסף אבידר
1995–1906
אלכסנדר צור
1993–1914
+
רוחמה ברוט
2013–1920
דליה
????? 1931–
+
אהרון דברת
1932
מוקי (שמואל)
1938
+
אימי
1942
רמה
1933
עוזי
ביתן
1931
+
דוד
זוטא
1930
דנה
1939
+
מיכאל פלר
1940
שמואל
1943
+
יהודית לסקוב
1944
גיורא
1951
+
גלילה חיזקו
1960
יואב
1956
+
ציונה יהודה
1956
ענת
1957
+
אלי
בן עזרא
1948
שלמה
1959
+
ענת
עופל
1962
אביה
1965
אריאל
1970
לירז
1971
+
עמיחי
אברמסון
1970
זוהר
1975
ניבי
1958
+
אמיר
היין
1958
רותי
1969
+
יונתן
טליסמן
1969
נתן
1971
+
קרן
1969
איילת
1963
+
דב ניצן
עומר
1967
+
עדילה
כהן אהרונוב
1966
נועה
1971
+
עמית
אלפיה
1966
עדה
1975
+
גבי פלוס
1975
חמוטל
1971
+
יאיר
מרום
1973
איתי
1972
+
ענת
אפרת
רועי
1978
+
ליאת
כהן
נועה
1992
נדב
1994
נעמן
1997
אוריה
1980
+
עידית
בידא
אביתר
1985
טליה
1987
+
שחר
קאופמן

שליח לעמו
יעקב צור

מוקי צור

כילד קטן הייתי משתאה לטקס המוזר והססגוני של – אבא כותב. הוא כתב עם הרבה תיקונים, בכתב זקוף ויציב. העט בדיו הירוקה היה רץ על הנייר במהירות רבה. הנייר זרוע התיקונים היה נראה לי אז כאוסף של סמלים מסתוריים. טקס זה לא היה פולחן יומיומי, כי אבא היה נעלם מן הבית לפרקי־זמן ארוכים. בשבילי כילד, הוא פרח למצרים, אחר־כך שיבצתי את הדבר לידיעה יותר אובייקטיבית: הוא יצא למלחמת העולם השנייה. דמיינתי אותו אז נוסע במדבר שעות ארוכות ברכבת למצרים עם חיילי בריגדה נערצים. הוא נעלם רק כדי שאוכל למצוא אותו אחר־כך בספרי ההיסטוריה. הוא הלך ממני ליוון שלאחר השואה, ושוב – כדי למלא את הצו. שלח הביתה עיתונים מודפסים בלאדינו ובכתב רש"י של שרידי יהדות יוון ואחר־כך שלח לביתנו נער מפליטי השואה. שוב חשתי שאבא עושה היסטוריה כמו געגועי אליו: כשנסע לקונגרסים ציוניים או כשהלך לישיבות, ידעתי שעתה נפתרות הבעיות.

בין נסיעה לנסיעה ישב במשרדי הקרן הקיימת, ששכנו בבנייני המוסדות הלאומיים. לשם היו ילדי ירושלים מביאים את סליהם לטקס הבאת הביכורים, הטקס התקשר בדמיוני עם צילומים רבים

יעקב צור, 1906–1990

שהיו בביתי ובמשרד של אבא – צילומי אדמה ומתיישבים. בעיני רוחי ראיתי אותו מקבל את הסלים, שותף למחזה הגדול שנמשך מסיפורי המקרא ועד היום. גיחותיו של אבא אל חזיתות היסטוריות נראו לי כהשלמה הכרחית לחיי המשפחה. כך הבנתי אז את מה שמבוגרים קוראים היום "כורח היסטורי". אז לא ידעתי מה הקשר בין כל זה לבין מעשה הכתיבה.

רק לימים הבנתי, שאבא לא היה לוחם בבריגדה וגם לא מתיישב; הוא היה השליח של החיילים והמתיישבים. מעשה הכתיבה היה חלק בלתי נפרד מן המעשה ההיסטורי.

אבא נולד ב־1906 בווילנה. משפחתו הייתה יהודית משכילית ושורשית מאוד. בין אֶחיו של אביו היה הרב המשכיל חיים טשרנוביץ ('רב צעיר'), מייסד ישיבה נאורה באודסה. אח אחר היה משורר רדיקלי שמת בשווייץ משחפת בטרם הספיק לפרסם את שיריו. אחותם הקטנה הייתה אשתו של הסופר א"א קבק, שקיימה במשך שנים "סלון ספרותי" (אם את מועדון החברים של מחוסרי הכיס אפשר לכנות סלון) לסופריה העבריים של ירושלים.

אביו של אבא, שמואל, היה סופר־עיתונאי שכתב מאמרים ציוניים מאוד – פיליטונים מלטפים שליוו את המעשה הציוני. שפת אמו של אבא הייתה עברית ספרותית במבטא יידי. אביו של המשורר נתן אלתרמן היה "הגננת" העברי, אשר ניהל את גן הילדים במוסקבה, ששם התחנך אבי.

המשפחה נדדה הרבה, במיוחד בתקופת מלחמת העולם הראשונה. עם תום המלחמה, הצטרפה לעלייה השלישית ועלתה בדרך־לא־דרך ארצה. בארץ השתלבה המשפחה יפה מבחינה חברתית־תרבותית, אך סבלה מקשיים כלכליים.

האב שמואל היה מזכיר הוועד הלאומי של כנסת ישראל, שלא תמיד יכלה לשלם לו משכורת. הבן, יעקב, למד בגימנסיה העברית בירושלים ובתום לימודיו יצא להשתלם באיטליה ובסורבון שבפריז. נסיעתו לאיטליה הפגישה אותו עם הציונות האיטלקית הקטנה והאיכותית. כאן הוא פגש את אנצו סרני החלוץ הציוני האיטלקי הראשון, שהקים את קיבוץ גבעת ברנר, היה שליח בגרמניה בזמן עליית הנאצים לשלטון, שליח בארצות הברית ובעיראק וראש לקבוצת הצנחנים שצנחה באירופה במלחמת העולם השנייה.

יעקב וימימה, 1912

בוורשה בדרך לארץ ישראל, ימימה ויעקב (במדי תלמיד) טשרנוביץ, מימין נח רובינשטיין, 1920

בתקופה הסטודנטיאלית שלו החל אבא לכתוב בעיתונות הציונית. אז החל לכתוב, לערוך ולהגיה עיתונים עבריים ובהם העיתון "העולם". בזמן שחי בחברה הארץ ישראלית בפריז הכיר סטודנטית יהודייה רדיקלית שהגיעה מקובנה. היא התלבטה בדרכה אך הוא וחבורתו סחפו אותה לציונות. האהבה פרחה בסורבון וכך נוסדה משפחת טשרנוביץ הצעירה.

לאחר מותו של אביו חזר ארצה, כבר בעל משפחה, והשתלב בעבודת הקרן הקיימת. הוא היה בכור היתומים בעל אחריות גדולה על אֶחיו ימימה ואלכס. בראשית שנות השלושים נולדה

וירה ויעקב צור מארחים את ימימה בשגרירות ישראל בבואנוס איירס, 1952

בתו דליה והוא יצא לשליחות ראשונה לבלגיה. לשם עדיין נסע עם המשפחה. בשליחויות המאוחרות יותר נסע לבדו.

במשך כל השנים כתב אבא על עניינים שבידיעה, שבהתרשמות, שבזיכרון. הוא חקר, חיפש וגילה, אך לא כאיש מדע; גם לא כעיתונאי מצלם. דבריו היו מגוייסים. האינפורמציה שבהם נבחרה מתוך זווית ראייה מיוחדת, שעדיין לא נחקרה דיה: נקודת מבטו של שליח. השליח הוא איש בעל תחושת ייעוד. לספרות של שליחים נשקפת סכנה להיראות ברבות הימים כפרסומת או כספרות מטעם. השליח לא רואה את עצמו כגיבור החזון שבשמו הוא מדבר. לעתים הגיבור אינו יודע שהוא גיבור. השליח אינו מורם מעם, אלא מתחייב בענווה כלפי שולחיו.

ספרות השליחים היא אמנות של דורות רבים. שד"רי ארץ ישראל היו צריכים להיות אנשים עזי ביטוי. עליהם לשדר את מצוקתה של ארץ ישראל ואת הסיכוי הרב הטמון בה לגאולה

מבן־גוריון דרך שז"ר ועד לקציר: יעקב צור עם ראשי המדינה

הפרטית של כל יהודי ויהודי. הם היו צריכים לעורר נכונות רדומה ולהרדים ספקות מתעוררים.

מה חידשה הספרות הציונית במסורת העברית? כיצד התפתחה כספרות מתוך האופי הדרשני של מכתבי השד"רים?

כתביו של אבא כבר אינם חלק מאותה ספרות של תיירים ציוניים שבאו לבקר בארץ והתרשמו ממנה עמוקות, כדי שיהיה להם מה לספר עם שובם לגולה. הוא כתב כבן הארץ. ידע את הארץ לא מזווית הראייה של אקט הבחירה של העולה הצעיר, אלא כאיש החי בה. הוא בחר לדבר אל עם יהודי חילוני ברובו, מתוך רצון עז להיפגש עמו ותוך כדי כך להשמיע את תביעותיו.

ספרות השליחים אינה המתכונת להשתלבות בפרספקטיבת הנצח של האמנות. גם אין היא ספרות של בדיון, אך דווקא משום כך יש לבחון אותה כטקסט ספרותי. דבריו של אבא הם דוגמה מצוינת. הם משוחחים עם הקורא הנתון בתוך סיטואציה היסטורית מסוימת ומביאים את הסיטואציה לתוך השיחה הבין־אישית. כשאבא מספר, הוא מתכוון ליותר מקריאה ולפחות ממנה: ליותר מקריאה, כי הוא מצפה למעורבותו של הקורא, לסימפטיה שלו ולמחויבות; ופחות מקריאה, משום שהוא מחליט להישאר מחוץ לפנתיאון של הבוראים עולמות של חן ויופי, אנשי ספרות. זהו ויתור מרצון, אך אין הוא נותן לו זכות שלא לכתוב טוב ולגמד בכך את רמת השפה.

אין לשכוח, שבדור זה השפה היא חלק מהתוכן שאותו רוצים למסור, שבו מנסים לשכנע. העלייה ארצה והחיים בה היו כרוכים אצל רבים במעבר לשפה העברית. כך שמי שהיה לשליח, היה צריך להוכיח את ניצחון הציונות בטיב העברית שהוא השתמש בה. אבא היה חובב דקדוק נלהב. אני זוכר אותו קורא בהתלהבות ספר דקדוק גוראני אינדיאני ואני פשוט לא מבין מה הוא מוצא בספריו אלו. בעניין זה של שפות היה אבא עשיר. הוא ידע שבע שפות. עם דוד בן־גוריון ועם משה שרת ניהל התכתבות דקדוקית שנראתה בעיניו כעניין גורלי בהחלט.

חוט של חן, דו־שיח ותום אמיתי ובוגר הם חלק בלתי נפרד מכתיבתו של אבא. הוא משתמש במה שהצרפתים קוראים "אספרי" – רוחב אופקים וקלות ביטוי, אך כאן טעמו של ה"אספרי" אחר.

הוא מכוון לקוראים הרחוקים מאוד מאווירה טרקלינית – אותם קוראים שחיו במשבר היסטורי גדול, מתוך קירבה אל מאורעות וצומתי דרכים קשים. הסגנון המוותר על חשיפת המציאות המאיימת בא להעניק קצת נשימה, פרספקטיבה, אור.

בזמן מלחמת העצמאות מונה לעמוד בראש לשכת הגיוס בירושלים. הוא נשא ונתן עם הרבנים. חלק מהם שלחו את תלמידיהם לגיוס, חלק ביקש ממנו לגייס את תלמידיהם בלי לערב אותם, וחלק עמד בסירובו לשלוח את התלמידים אל הקרב וביקש להשתתף בתפילות. בהתקפת הנפל על העיר העתיקה הוא קיבל מינוי להיות מושלה האזרחי של העיר העתיקה – אך ההתקפה נכשלה. בתקופת המצור עמד בראש ועדה שניהלה את חיי הלילה של ירושלים. היה ברור שהעיר, שבדרך כלל הייתה רדומה למדי, זקוקה מטעמי מורל מלחמתי לחיי לילה. במסגרת זו ערך עיתון – "עיתון המגן", שבו קריקטורות של יוסי שטרן עשו את העבודה יותר מהמילים הנלהבות.

המעבר של אבא לעבודה הדיפלומטית היה טבעי. הרי הוא היה נציג הסוכנות היהודית במצרים בתקופת מלחמת העולם. הקשרים בינו לבין משה שרת היו קרובים. כך, ערב הקמת המדינה, קיבל מינוי סודי להיות השגריר הראשון של מדינת היהודים לדרום אמריקה. השפה האיטלקית הייתה הציוד שהביא אל השליחות. בעקבות הימים הראשונים של שליחותו במצרים, חלומו היה

המסע אל הדיפלומטיה / מוקי צור

וירה ויעקב צור נסעו באונייה יחד עם יצחק נבון הצעיר, יהודית ברגמן ומוקי הקטן לשליחות דיפלומטית ראשונה של מדינת ישראל לדרום אמריקה. בדרך, שנמשכה שבעה עשר ימים, היו צריכים ללמוד מה זה להיות דיפלומטים. איך אוכלים דיפלומטים. מה הם לובשים ומתי. את כל חוקי הנימוס הדיפלומטיים שנקבעו בקונגרס וינה ב־1812. מי שלקחה את המטלה הכי ברצינות הייתה וירה. ואכן למדה כמה אנשים צריכים להושיב סביב שולחן, איך להכין מפה של היושבים, כמה צלחות יש לשים וכיצד צריכות להיות מונחות הכוסות.

יעקב היה שקוע בוויכוחים אחרים, עם יהודים שהיגרו באותה אונייה מאירופה לאמריקה הדרומית. הוא לא הבין למה הם לא עולים למדינה היהודית שקמה. אמנם נכון שיש בה עדיין מלחמה, אך עוד מעט יהיה להם בית והם מעדיפים את הגולה.

מוקי שיחק דמקה עם הנשיא לעתיד – כבוד הנשיא החמישי של המדינה.

להיות שגרירה הראשון של מדינת היהודים בקהיר – חלום שלא התגשם לצערו הגדול.

בעת ההפוגה יצא עם המשפחה לשליחות בדרום אמריקה. הוא היה שליח המדינה באורוגואי, ארגנטינה, צ׳ילה ופראגואי. קבלת הפנים של הקהילה לשליח שהיה לדיפלומט הייתה נרגשת ביותר. אלפים קיבלו את פניו כשהכול ממלמלים, נואמים וצועקים ״אחרי אלפיים שנים״. בארגנטינה הוא ייצב את היחסים עם הנשיא פרון ואשתו אוויטה, עניין שלנוכח עברם הפשיסטי היה לא פשוט. ב־1953 יצא לשליחותו הדיפלומטית כשגריר ישראל בפריז. בתקופה שבה כיהן בפריז, שנמשכה עד 1959, הייתה צרפת בעלת הברית הצבאית היחידה של ישראל. מבצע סיני התקיים בתקופה הסוערת הזו והוא היה שותף לתכניות.

עם שובו ארצה התמנה למנהל בפועל של משרד החוץ, ומשם הושאל לחזור לפעילותו הציונית כראש הקרן הקיימת. זו הייתה תקופה קשה של חיפושי דרך ולבטים. מדי פעם היה יוצא בשליחויות דיפלומטיות. אחת כזאת הייתה להיפגש עם הנשיא הגולה פרון במדריד לקראת שובו כמנצח לארגנטינה.

הוא המשיך בפעילותו הספרותית־רעיונית אך חש לעתים קרובות כי הציונים איבדו עניין בצד הרעיוני. גלי העלייה מברית המועצות החזירו לו את תחושת השליחות. העולים החדשים תרגמו וציטטו את ספריו.

הוא היה מועמד לנשיאות מדינת ישראל אך עד מהרה הבינו הפוליטיקאים כי הוא לא מתאים, כי היה קרוב מדי לעשייה המדינית ורחוק מדי מהפוליטיקה. חיפשו מועמדים שיהיו מעל לפוליטיקה או שיבטאו את השינויים שחלו בחברה. אני חגגתי את הסרת האיום. אבא נעלב והתפייס מהר ואמא לא סלחה אף פעם.

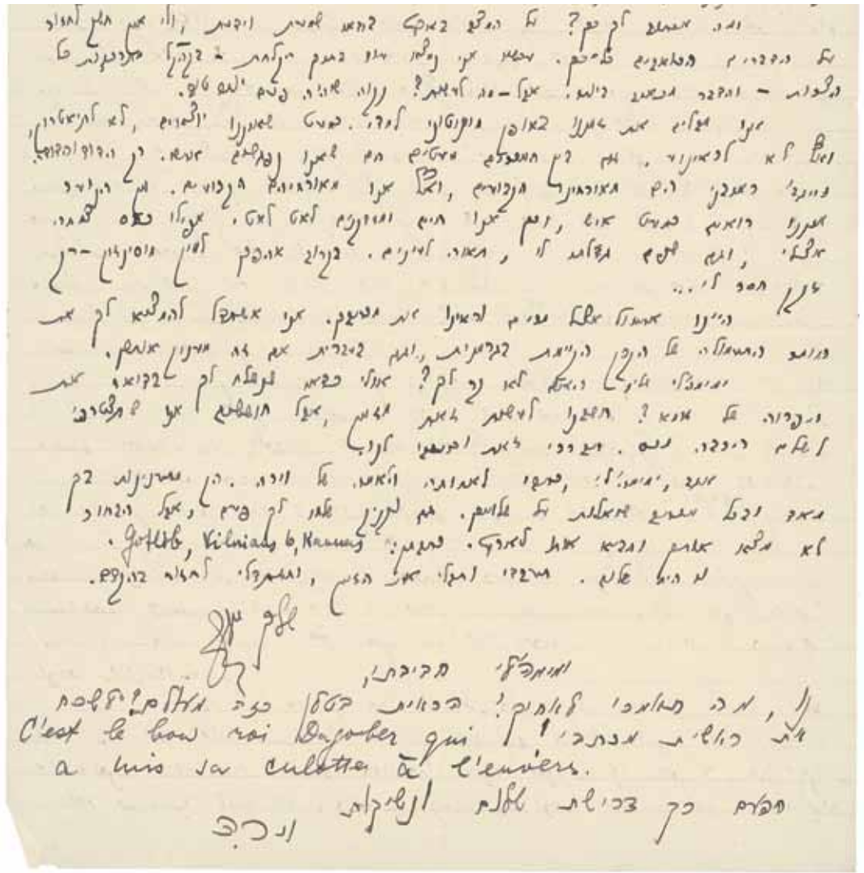
אחרי אירוע מוחי חי חמש שנים בבית חולים גריאטרי. בתוך הערפל המוחי הגדול שבו חי היו בוקעים לפעמים פיסות שירה צרפתית, רוסית ועברית. הוא נפטר ב־1992.

מיעקב ווירה בירושלים לימימה בברלין, ירושלים, 29.1.1930

ימימה׳לה חביבה,

צחוק עשה לי האלוהים. רציתי למהר ולכתוב לך כמה מילים בפעם שעברה והנה שכחתי להכניס למעטפה את ראשית מכתבה של וירה. תקבלי אפוא אחרית בלי ראשית, והפעם תבוא אליך ראשית בלי אחרית... אנו שולחים לך הפעם, עם מכתב זה עוד שק, כדי שלא יקרו לנו שוב ניסים ולא נאחר במשלוח הכסף בחודש הבא. מי כמונו יודע מה איחור בכספים ומה זה מחסור בכסף בעיר גדולה. סלחי לנו ימימה׳לה, רק מבלבול בא הדבר.

מן הטלגרמות שלך אנו למדים שאת כבר הסתגלת

לאטמוספירה של חיי הסטודנטים ושאת עושה חיל בלימודים. אשריך וטוב לך שידעת עוד בחוץ לארץ בדיוק את המקצוע המעניין אותך. אין לך מושג כמה סבלתי אני עד אשר מצאתי את ידיי ורגליי בתוך ים המקצועות המעניינים כולם, כל אחד כדרכו. תשימי בעיקר תשומת לב לשפה כי רק מה שאת רוכשת בה בזמן הראשון הוא היוצר אצלך בסיס ידוע, ואם תזניחי זאת עכשיו – לא תוכלי לתקן את המעוות משך שנים. העבודה במשרד עודנה מייגעת אותי וקשה לי להתרכז אחר שמונה שעות של עבודה שהיא כתיבה בלבד. עכשיו למדתי קצת להכתיב למזכירה שלי בצרפתית [...] ברבות הימים אתרגל עוד יותר וכנראה שאני גם מצליח בעבודה זו. אין אני מתחרט כעת על אשר לא נשארתי ב"הארץ" , אם כי לכתחילה כאב לבי שאני צריך להתרחק מעבודה שמושכת אותי כל כך. מצבו של העתון לא טוב, וכעת לאחר שהופיע "הזמן", הורע עוד יותר, אם כי עתון זה הוא סמרטוט גמור, יסלחו לי האלוהים ופסח גינזבורג...

עד עכשיו לא היה לנו מזל בירושלים. חלינו במקצת, גם אני וגם וירה. עכשיו המצב יותר טוב. המשכורת אמנם מספיקה לנו בדוחק רב, אבל אנחנו עושים את דרכנו לאט לאט, עושים קצת חובות כנהוג. אלכסנדר, אם כי אי אפשר להכריחו לכתוב לך (הבחור מתבייש כפי הנראה על שלא כתב לך עד כה) הוטב בהרבה בירושלים. אף על פי שהוא מתגעגע ומשתעמם במידה הגונה. אין לו כאן החברה הסוחפת והגרועה שבתל אביב ולפרקים אנו זוכים לראותו יושב ולומד. היחסים הדיפלומטיים גם הם הוטבו, ואולם הסיבוכים מזמן לזמן אינם פוסקים. הוא ילד קשה מאד, למרות שמלאו לו היום 16 שנה והוא נכנס לגיל הבגרות...

ומה אכתוב לך כך ? על המצב בארץ בוודאי שמעת וידעת, ולי אין חשק לחזור על הדברים הכואבים כל כך. עכשיו אני נמצא עוד בתוך הקלחת – בקרן הקיימת לישראל מתרכזות כל הצרות – והדבר מכאיב ביותר. אבל מה לעשות ? נקווה שיהיה פעם יותר טוב.

אנו מבלים את זמננו באופן מונוטוני למדי. כמעט שאיננו יוצאים, לא לתיאטרון, ואף לא לראינוע. בין המכרים המעטים הם שאנו נפגשים אתם רק הדוד והדודה וגב' הראובני הם מאורחינו הקבועים. מן הנוער איננו רואים כמעט איש, וכך אנו חיים ומזדקנים לאט לאט. אפילו כרס צמחה אצלי, וגם שפם גידלתי, תאווה לעיניים. בקרוב אהפוך למין מוסנזון – רק זקן חסר לי... היינו אתמול אצל מרים וראינו את מכתבך. אני אשתדל להמציא לך את חומר התעמולה של הקרן הקיימת בגרמנית, וגם בעברית אם זה מעניין אותך. ימימה'לה שלי האם לא קר לך ? אולי כדאי שנשלח לך בדואר את הפרווה של אמא? חשבנו לעשות זאת מזמן, אבל חוששים אנו שתצטרכי לשלם הרבה מכס. תבררי זאת וכתבי לנו.

אגב, ימימהל'י, כתבי לאחותה ולאמה של וירה. הן מתעניינות בך מאד ובכל מכתב שואלות לשלומך. הם נקניק שלחו לך פעם, אבל הבחור לא מצא אותך והביא אותו לארץ .

נו, היי שלום. תעבדי ותבלי את הזמן. ותשתדלי לחזור בהקדם.

שלך יעקב

ימימה'לי חביבתי,

נו, מה תאמרי לאחיך ? הראית בטלן כזה מעולם ? לשכוח את ראשית מכתבי !

הפעם רק דרישת שלום ונשיקות

וירה

חמש שנים עברו מאז נפרדתי מקהילת סלוניקי. במאי 1940 עזבתיה לאחרונה, ובמאי 1945 חזרתי אליה. העיר לא דמתה כלל לכרך היהודי ההומה שידעתי לפנים. עברתי לאורך הרחוב המסחרי הראשי המקביל לשפת הים. התבוננתי בשלטים של בתי המסחר. אותן חנויות, אותם חלונות ראווה, אבל השמות היהודיים של בעליהן נעלמו, ושמות אחרים, בעלי צליל יווני, באו במקומם. ניסיתי לפנות לשכונות העוני, לצריפים ולדוכנים של התגרנים הזעירים. לא מצאתי בהם יהודי. שוטטתי הלוך וחזור לאורך המפרץ הנאה של סלוניקי. ליד המגדל הלבן, גאוותה של העיר, שבנתה ונציה המעטירה לפני מאות בשנים, לא מצאתי את הזוגות הצעירים שהיו מהלכים, שקועים בשיחה ערנית, על הרציף לרוח הים. הדיבור הספרדי העסיסי על ניגונו המיוחד לא נשמע עוד בעיר. נעלמה הקהילה המפוארת של סלוניקי ואיננה.

חמישים אלף יהודים נספו במחנות ההשמדה של אושוויץ. המיוחסים שבהם, אלה אשר הנאצים רצו ביקרם, נשלחו לברגן בלזן שבגרמניה. כאשר שוחררה סלוניקי, היו בה מאתיים יהודים. מאות אחדות נתקבצו ובאו מאתונה, מנקיקי הסלעים שבהרי האולימפוס. עתה מונה הקהילה אלף, אולי אלף וחמש מאות איש. אפשר שיתווספו אליהם עוד מאות ספורות, אך לעולם לא תשוב עוד להיות מה שהייתה. הידידים המעטים שהכרתי לפני המלחמה קיבלו את פני בהתרגשות. רוב האנשים ששרדו צעירים היו: הם עמדו בייסורי המחנות, ועתה הם מתחילים לחזור טיפין־טיפין. היו שנמלטו אל פלוגות הפרטיזנים, אל הפסגות הגבוהות המושלגות שבהר. משחזרו – לא נתקבלו בזרועות פתוחות. היוונים שבמקדוניה, רובם פליטים מתורכיה שהועברו לכאן בכוח אחרי המלחמות של שנות העשרים, אינם דומים ליוונים הידידותיים, רחבי הלב, שביוון הישנה. שנאת ישראל, שלא הייתה ידועה כלל בערים האחרות שביוון, הייתה תופעה רווחת בסלוניקי. פליטי המחנות בפולין, שהתחילו להתאסף ולבוא לעיר, מצאו את בתיהם תפוסים בידי יוונים. אלפיים בתים נתפסו בדרך זו – כך אומרת הסטטיסטיקה הרשמית.

[...] שעות ארוכות שוחחתי עם אנשי קהילת סלוניקי, שרק מעטים מהם הכרתי מביקוריי הקודמים בעיר. סיפור הצטרף לסיפור, פרשה לפרשה, וכך נצטיירה לפני תמונת זוועה של רבבות אדם שהלכו לטבח ושל התכנית השטנית של הגרמנים, ששיתקו בהבטחות ובדברי נועם כל רצון לבריחה או להתנגדות. הייתה זו קהילה ספרדית מושרשת, שלא ידעה פוגרומים מעולם, וכך הלכה לקראת גורלה בתמימות ובביטחון. סופר לי, כי לפני עלותם לרכבת המוות המירו אחדים מן הנוסעים את כספם היווני בכסף פולני, כי האמינו בכנות שהם נוסעים לערים ולעיירות בפולין, ושם ישבו לבטח עד גמר המלחמה. ושוב נתמלא הלב זעם על השלטונות הבריטיים בקהיר, שסירבו לשדר את האזהרה ליהודי סלוניקי מטעמים אוויליים של תעמולת מלחמה שתועיל לגרמנים.

[...] ברחובות אתונה שוטטו יתומים יהודיים – מאות יתומים שנשארו בלי אב ואם. מהם שהתחבאו אצל שכנים יוונים רחמניים כשבאו הגרמנים לקחת את הוריהם; מהם שנמצאו במקרה ברחוב או אצל חברים, והסוכנים הנאציים אף לא טרחו לחפש אחריהם. ויש שמצאו מקלט בבתי מנזר נוצריים. בני גילים ומעמדות שונים היו: ילדים קטנים שזיכרונותיהם על

בית אמא היו עמומים ולשונם הספרדית נשתכחה מהם, או נערים על סף הבגרות שהצליחו להתקיים ברחובות העיר הגדולה. במהרה הפכנו כולנו, כל חברי המשלחת, לציידי ילדים. חקרנו ודרשנו, שאלנו שכנים, מכרים וידידים. שכרנו בית גדול בקפיסיה, אחד הפרברים הנאים שבעיר, ובו העסקנו מדריכים ומטפלות מבין אנשי הקהילה, וכל ילד שהיינו מוצאים היה נשלח לבית זה, עד שתגיע שעתו לעלות לארץ. הברקתי למחלקת העלייה של הסוכנות בירושלים ותבעתי להקצות שלוש מאות רישיונות עלייה לילדים אלה. ענו לי, כי בסך־הכול הקצתה הממשלה אלף רישיונות לאירופה. עמדנו על המקח. לבסוף קיבלנו מאתיים.

אך הדרכים בים עדיין משובשות. הספנות האזרחית נעדרה מן הים התיכון, אם מחשש מוקשים או משום שהאוניות היו מוחרמות למטרות צבאיות. הסתכנתי ופניתי לשלטונות הצבאיים הבריטיים. קיבל אותי קולונל זקן, שעמד בראש אגף התחבורה. סיפרתי לו על הילדים, תיארתי כל מה שעבר עליהם בימי הכיבוש הגרמני וביקשתי את עזרתו. הדברים נגעו ללבו. ניכר היה, כי עד השיחה הזאת לא היו לו אלא ידיעות עמומות על אכזריות הנאצים ועל גורלם של יהודי אירופה.

אמר לי: "אני מבטיח לך שאעשה הכול כדי להעמיד לרשותכם אונייה. הבקשות מרובות והתור ארוך, אך מה שסיפרת לי על הילדים נורא באמת. אתן לאונייה שלכם עדיפות ראשונה. אבל אני חייב להזהירך: ההפלגות הן עדיין בגדר סוד. לא נוכל לתת לכם הודעה מוקדמת אלא ימים אחדים לפני צאת האונייה. כל שאוכל לומר לך הוא" – וכאן עיין בערימת ניירות שעל שולחנו – "שיש להניח שהספינה תעמוד לרשותנו בחודש אוגוסט".

יום יום נוספו ילדים מסלוניקי ומערי השדה. באחד הימים הכניסו חברים למשרדי נער כבן שתים עשרה, לבוש מכנסיים גדולים ממידתו, חגור חבל וסכין גדולה תקועה בחגורתו. סיפרו לי שגילה התנגדות כשבאו לקחתו – הוא היה ידוע כראש כנופייה של ילדים עזובים ששוטטו ברחובות אתונה. בעזרת מתורגמנית הרגעתי אותו ודובבתי אותו. לבסוף סיפר כי הוא מסתיר אחות קטנה ממנו, כבת תשע, ומפרנס אותה. הוא חושש שאם ייסע לארץ ישראל, תישאר האחות לבדה. אחרי שיחה ארוכה גילה לנו את מקום המחבוא של אחותו. הבטחתי לו שהיא תיסע יחד עמו, ועוד באותו יום שיכנו את שניהם בבית שבקפיסיה.

אף על פי כן המשיך הנער להתפרע. השפעת הרחוב לא נעקרה בנקל. אך הוא היה בחור נבון, מהיר תפישה. קראתי לו והצעתי שייכנס לעבודה במשרד כנער שליח והדגשתי את האחריות שאני מטיל עליו. למן אותו יום פסקו התפרעויותיו. הוא עשה את מלאכתו בשקידה והיה שקט ומאופק. רק על אחותו שמר מכל משמר, כחיה קטנה השומרת על גוריה.

שנים רבות לאחר מכן הוזמנתי לאולם שמחות בחולון לחוג עמו ועם אשתו את חתונת בתם. האחות הקטנה הייתה גם היא במסיבת החתונה, היא ובניה עמה.

בית הילדים שלנו הלך ונתמלא. יום אחד, באוגוסט, הודיע לי הקולונל הנאמן כי בעוד יומיים תגיע האונייה 'אמפייר פטרול', ועלינו להכין את הילדים לנסיעה. התחילו הכנות קדחתניות. לילדים לא היו כל תעודות מסע, וכך גם לאחדים ממלוויהם. פנינו לידידנו, ראש המשטרה, והוא פתח לפנינו את דלתות משרד הפנים. אך מנהל המשרד הרים ידיו בייאוש: אין לו כוח אדם להכין את הדרכונים, ואם יבקש מפקידיו לעבוד עבודת לילה – שאם לא כן, לא נספיק להכין את המסמכים עד למועד צאתה של האונייה – הרי אין אור חשמל

במשרדים החרבים למחצה. אמרנו לו: "הנח לנו לגייס מתנדבים שימלאו את הטפסים". אמר: "יפה". קיבלנו 240 דרכונים יווניים ריקים, לילדים ולמלוויהם, וגייסנו צעירים וצעירות שישבו שני לילות ויום להשלים את הניירת. קנינו נפט בשוק השחור – למשרד הפנים לא היה תקציב לכך – הבאנו מנורות והארנו את חדרי המשרדים. כך הושלמה המלאכה עוד לפני בוא האונייה.

לעולם אזכור לשלטונות יוון את חסד היחס האנושי הזה.

פגישה נוספת נחרתה בזיכרון.

בשנים הראשונות של המדינה, ואני בשליחותי הדיפלומטית הראשונה בבואנוס איירס, נתקבלה ידיעה ממשרד החוץ בירושלים כי אוניית האימונים המהוללת 'ז'אן ד'ארק' של הצי הצרפתי עומדת לבקר בדרום אמריקה ועל סיפונה, לפי הסכם מיוחד עם ממשלת צרפת, ארבעה פרחי קצונה של חיל הים שלנו, שהשתלמו בבית הספר הימי בטולון.

בקהילות היבשת פשטה השמועה, כי קציני ים ישראליים עומדים לבקר בפעם הראשונה לאחר העצמאות בנמלי דרום אמריקה, ובכל מקום שעגנה הספינה סודרו לכבודם קבלות פנים מפוארות. קברניט הספינה, זאב ים ותיק, אמר לי כי מעולם לא ראה התלהבות כזאת: "אני מפקד על אונייה זו מאז סוף המלחמה ולא זכיתי לראות שיפנקו כל־כך את פיקודיי. מה יש בהם, בבחורים אלה, שהכול חפצים ביקרם ?"

ויתרתי על הניסיון להסביר לו את משמעותם של קצינים עבריים לגבי ציבור יהודי, שלא ידע מעולם גינוני מלכות מהם. אמרתי לו בחיוך: "חכה, עוד תראה איך יקבלו את יחידות הצי הישראליות כאשר תחלנה לשוט בנמלי העולם !" נשאנו כוס שמפניה לכבוד ספינות העתיד, ופרשתי ממנו כדי לשוחח עם הקצינים הצעירים. ניגשתי לאחד מהם.

"מניין אתה ?" שאלתי.

"מחיפה", השיב.

"יליד הארץ ?"

"לא, באתי כילד צעיר".

"ומוצאך מניין ?"

"מסלוניקי".

סקרנותי גברה. שאלתי, "מתי באת לארץ?"

אמר לי: "בשנת 1945".

"באוניית מעפילים ?"

"לא. בדרך חוקית לגמרי. היה לי רישיון עלייה".

אמרתי לו: "מוזר. לא זכור לי כי בשנה ההיא חולקו רישיונות לעולים מיוון !"

השיב לי: "היה זה מקרה יוצא מגדר הרגיל. בא אלינו אדם מהסוכנות היהודית בירושלים, והוא שהסדיר את עלייתנו".

אמרתי: "אמפייר פטרול" ?

פקח הבחור עיניו לרווחה. "מניין אתה יודע ?" הוא לא הכירני, כמובן, ולא זיהה את האדם המדבר עמו – עם אותו שליח אלמוני מירושלים.

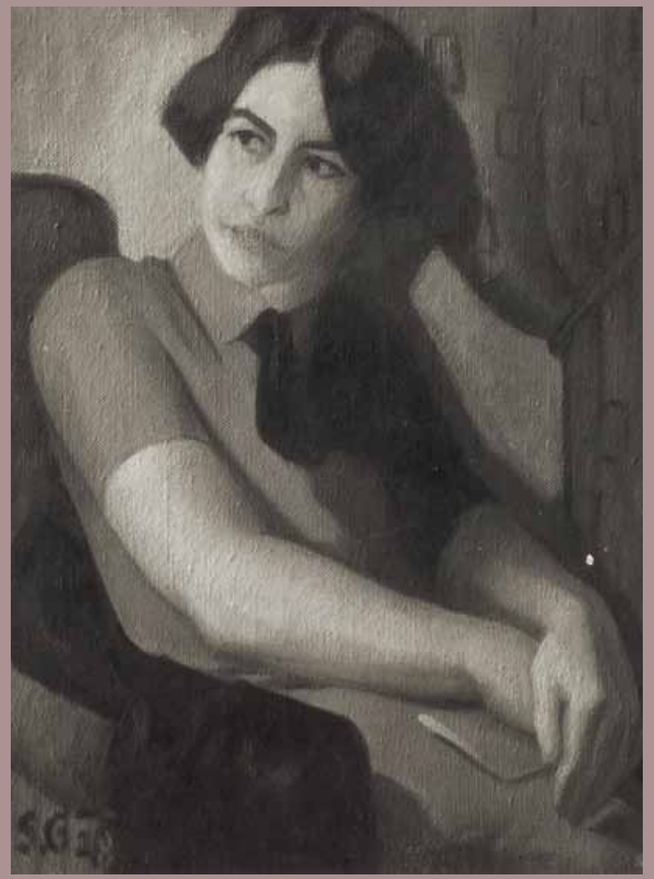
(מתוך ספרו "קרב יום", 1979)

עומדת על המשמר
וירה (גוטליב) צור

מוקי צור

משפחת גוטליב התגוררה בווילנה ובה נולדה וירה. כאשר עוד הייתה ילדה קטנה, נפטרה אמה של וירה ואביה עבר לקובנה ונשא אישה שנייה. לזוג נולדו ילדים ובהם הדודה ליזה, שלימים הייתה הנאמנה ביותר לטשרנוביצים. לא תמיד שררה אחווה ביו האחים בקובנה ווירה חשה בדידות בקרב משפחתה החדשה. היא למדה בגימנסיון העברי שבהנהלת פרופ׳ משה שוואבה, מוסד ידוע בזמנו שלמדה בו גם המשוררת לאה גולדברג, שהייתה צעירה מווירה בשנים אחדות.

וירה ידעה היטב עברית, אהבה ספרות ומדעי הרוח. חלום אחד היה לה: לברוח מקובנה ולהגיע למרכז התרבות העולמית באותם ימים – פריז. מעולם לא ביטאה את ׳כאב שתי המולדות׳ ששוררה עליו לאה גולדברג חברתה, שגם היא יצאה למרכז תרבותי גדול והגיעה לברלין. לימים היו המשוררת ווירה יושבות יחד בירושלים ומרכלות על קובנה כבני קיבוץ שעזבו את קיבוצם; שוב ושוב חזרו לסיבות שהניעו אותן לעזוב את עיר נעוריהן. רק ביום השואה הייתה וירה יושבת לבדה, צמודה למקלט הרדיו, ומבכה את עירה.

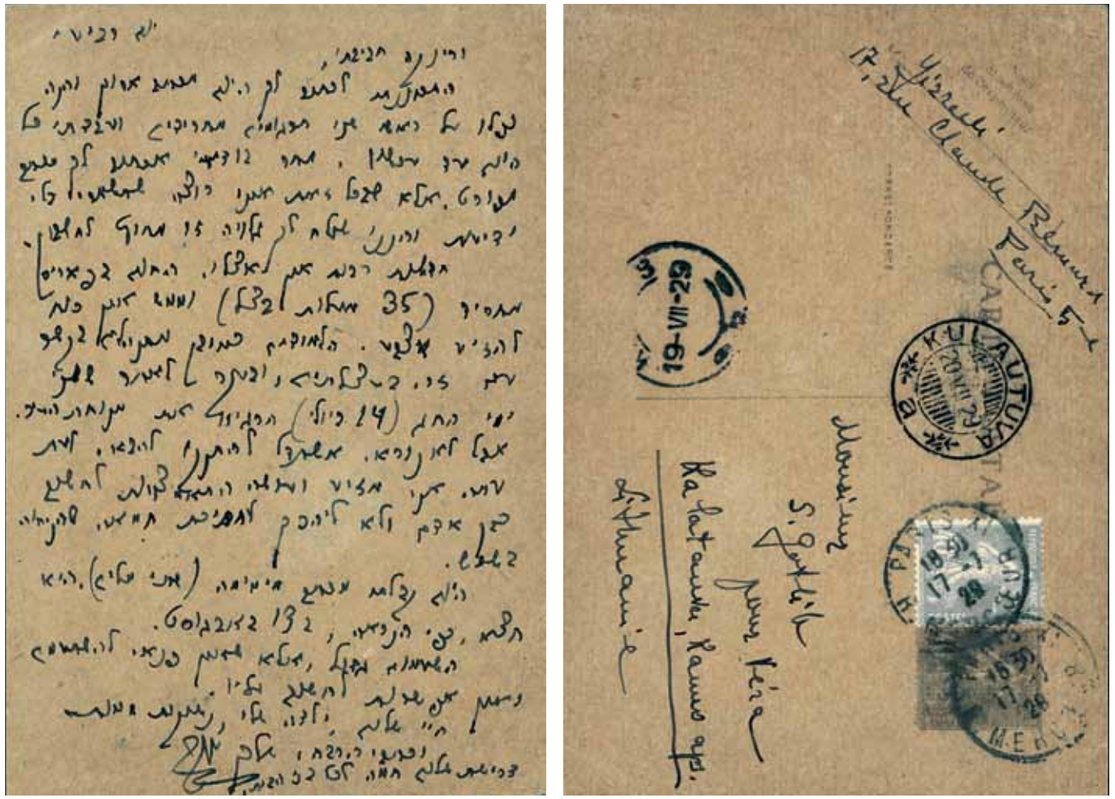

סם, הצייר והחבר של יעקב ווירה, מצייר את ׳המודל היקר שלי וירה׳, פריז 1928

חתונת יעקב ווירה

וירה הגיעה אפוא לפריז בשנת 1927 ולמדה באוניברסיטת הסורבון; שם פגשה חבורה של סטודנטים ארץ־ישראלים שמשכו את לבה והיא בילתה הרבה במחיצתם. בחבורה זו בלט יעקב טשרנוביץ והאהבה בין השניים פרחה. הקשר המשפחתי התהדק כשהגיעו לצרפת אמו של יעקב בלה לצורכי ריפוי, בלוויית אחותו ימימה, ואף שמואל אביו שהיה בשליחות ציונית. הזוג הצעיר נישא בפריז ויעקב ושמואל אף נסעו לקובנה להכיר את משפחת הכלה. בלימודיה בפריז התוודעה וירה לאמנות ולאמנים ידועים,

גלויה 'מחוץ לחשבון' מיעקב ('ישראלי') בפריז לווירה בליטא, 1929

לספרות הצרפתית ולהיסטוריה וחשה שהיא נוגעת בפסגת העולם – למרות התנאים החומריים הקשים שחיה בהם. אולם לימי העליזות הסטודנטיאליים בא הקץ עם עלייתם של וירה ויעקב ארצה והאסון הגדול: מותה של האם בלה, וכשנה וחצי אחריה – מותו של האב שמואל.

וירה ויעקב נטלו על שכמם את האחריות לשני האחים הצעירים. בעיות הפרנסה והיתמות היו כבדים מנשוא. וירה לקחה על עצמה את תפקיד הצד האנטי־טשרנוביצי, כלומר לדבר על כסף וארגון,

דליה התינוקת, בת בכורה ליעקב ווירה, 1931

לדאוג למעשה ולהעמיד את הדברים לא על יסוד הסיפור שלהם אלא על יסוד הצרכים שהם חושפים.

בשנת 1931 נולדה לזוג הצעיר תינוקת ושם ניתן לה: דליה. הם לקחו את התינוקת ויצאו לשליחות של שנתיים בבלגיה. כששבו ארצה, הקימו את ביתם בירושלים ווירה מצאה את מקומה במרכז חייה החברתיים של העיר: כל ליל שבת נהגה להכין 'קומפוט' לכל הפקידים והפרופסורים הדלפונים של רחביה. הבית הקטן התפוצץ תחת 'היחד' של האנשים שהיו כל כך מקוטבים.

בימי מלחמת העולם השנייה יצא יעקב לשליחות במצרים; וירה נשארה בירושלים עם הילדים המתגעגעים ועבדה כפקידה בבנק. יעקב היה מגיע ארצה כל כמה חודשים ברכבת מקהיר והבית כולו

היה חוגג, אך וירה כבר החלה להתכונן לימים האפורים שיבואו לאחר מכן.

בתקופת המצור על ירושלים דאגה וירה, נוסף על דאגתה לבני משפחתה, גם למשפחת מזכירתו של יעקב, שגרה בשכונה ליד הגבול והביאה אותם אליה הביתה. היא דאגה לאוכל שהכיל חוביזה ושימורים, שהצליח יעקב להביא באחת השיירות.

בתקופה זו של חירום ומצור ניצחה וירה על הבית: מן המזרון על הדלת – מגן נגד כדורים ופגזים, ועד השימוש החוזר, ארבע פעמים, במים שהיו במחסור נורא (בישול, שטיפת כלים, שטיפת כיורים ושירותים). וירה הייתה אחראית על 'משמר העם' ברחביה ודאגה להכנת סנדוויצ'ים ולמים חמים לפליטים מן העיר העתיקה בחורף של המלחמה.

מיד עם תום מלחמת העצמאות יצאה המשפחה לשליחות דיפלומטית, תחילה בדרום אמריקה ואחר כך בצרפת; וירה חשה כי הגיעה לייעודה. היא מילאה את התפקיד של אשת שגריר בשמחה, ידעה את כל הפרטים הנדרשים ונערכה לכל הטקסים.

הדבר החשוב בחייה היה לנחש את צורכיהם הנסתרים של הסובבים אותה, למצוא דרכים לענות עליהם כפי שהיא הבינה אותם. לפעמים נאלצה להמציא אותם. היא תכננה דרכי חיים מלאי הוד לקרובים ללבה גם כשהם היו רחוקים מחלומותיה עליהם והייתה מוכנה לתת משלה רק כדי לקדם אותם ולהעניק להם אמביציות. היא האמינה בקריירה של אהוביה וניסתה לטפטף את הרעיון גם למי שלא ביקש קריירה כלל.

מדי פעם בפעם הייתה חוזרת אל חלום נעוריה: להיות יוצרת בתחום התרבות; כשהדבר לא עלה בידה, הייתה לצרכנית תרבות של אחרים. היא התגאתה שקראה את כל כתבי מרסל פרוסט והתעניינה בדתות בגלל ערכיהן האמנותיים. בתקופת עבודתו של יעקב כשגריר בפריז, הגיעה וירה לשיא התגשמות שאיפות חייה: היא שבה אז אל בתי הקפה והארמונות שבהם נחלמו חלומותיה כסטודנטית, גילתה את הציירים הישראלים שחיפשו את עצמם בפריז, ארגנה להם תערוכות ותבעה מהשגרירות להעסיק אותם בעבודות שונות.

במשך כל חייה ראתה וירה את עצמה כמעצבת פנים

וירה (מימין) עם רחל כצנלסון – מנהיגות נשים ?????

אריסטוקרטית; גם כשגרה בדירות קטנות, החלה לאסוף חפצים לארמון. שיא חייה כמעצבת היה ריהוט ועיצוב הבית של שגרירות ישראל בארגנטינה. היא נסכה בעיצוב גם את האידאולוגיה הציונית וגם את הזיכרונות המשוקעים בארמונות בית המלכות הצרפתי. כשפוצצה שגרירות ישראל בארגנטינה על ידי טרוריסטים מאיראן, הייתה כבר וירה באה בימים והיא התקשתה לקבל את המראות

יעקב ווירה בנטיעות ????

הללו: החורבות של הבניין נראו לה כאילו משהו בחייה נעקר באכזריות. לכל הבתים שבהם התגוררה וירה, היא הכניסה את טעמה המיוחד, רכשה חפצים וידעה מראש את מיקומם המדויק. כאן הסוציאליזם נעלם.

בתוכה פנימה שאלה וירה את עצמה עד מתי תהיה "אשתו של" ולא היא עצמה. אז מצאה את עיסוק חייה בפעילות בקרב

האנטי־טשרנוביצים הריאליסטים: וירה, יוסף ורוחמה

נשות 'הדסה' ועשתה זאת במרץ רב, התגאתה במפעלים, בדקה חשבונות, נאמה נאומים, נסעה לשליחויות.

יוסף, וירה ורוחמה כבשו את מבצר הטשרנוביצים. הם הקימו מפלגה אנטי־טשרנוביצית של ריאליסטים שאינם הולכים שבי אחרי חלומות. זה היה חלומם. הם התייחסו ל"עט לכל עת", לרגשנות הגואה, באירוניה מלאה תמיהה – והתגאו באהבתם הנסתרת לשבט המוזר.

דודה וירה שלי / דנה אבידר

דודה וירה הייתה בשבילי חלון לתרבות אירופה; לבושה בקפידה ובמיטב הבגדים שחנויות האופנה בירושלים ובפריז יכלו להציע לה. מאור בוקר ועד ערב הייתה טרודה בארגון: ארוחות למכובדים שהסבו תמיד על שולחנה, סיוע לילדים ולנכדים, מה עושים עם הבלגן של מוקי, אוזן קשובה למעשיי, שהרי הייתי מעין 'ילדה נטושה' שנתונה לפיקוח המבוגר האחראי במשפחה – הלוא היא דודה וירה. והרי כמה פכים קטנים מזיכרוני הלא מתעתע.

השנה 1945 – תקופת המרי נגד המדיניות הבריטית הפרו־ערבית. אבא יוסף מפרק את הבית בתל אביב ויוצא לדירות מסתור. אני בת שש, נשלחת לירושלים לביתם של דודה וירה ודוד יעקב ברחוב אבן עזרא. מוקי, גדול ממני בשנה, מדאיג את אמא שלו – רזה עד מאוד ואינו אוכל. כוס לבניה מונחת לפניו על השולחן ואנחנו, וירה, דליה ואני, עומדות במעגל סביבו ומתופפות במכסי סירים כדי להצהיל את רוחו ולדחוק כפית גדושה לפיו. כפית שמיד נפלטת על המפה היפה הפרושה על השולחן.

וירה מקבלת בדלת את הנער השליח מהמכולת, היא אומרת לו: "שמע נא – הנח את הסל על הרצפה" – ו"שמע נא" זה הפך לגיבור סיפורה של אמא ימימה "מוקי ברוגז עם אמא" .

1956 – אמא ואבא משגררים במוסקבה, וירה ויעקב משגררים בפריז. אני נשלחת מירושלים להורים, ובדרך אמורה לבקר אצל הדודים בפריז. באמתחתי ארוזות כמה חולצות כחולות של תנועת הנוער ומכנסיים קצרים, 'חליפה של דודות' שארגנה לי קלרה ארן מאחת החנויות ה'זקנות' בירושלים. וירה מקבלת אותי בפריז, הופכת את המזוודה על אחת המיטות, פניה לובשות מבע של "איך אפשר לשלוח את הילדה עם מלתחה שכזו לשגרירות ישראל במוסקבה", לוקחת אותי ל'גלרי לאפייט' ודואגת להלביש אותי כראוי.

1962 – ליל הסדר בביתה של וירה במבוא יורם בירושלים. שולחן צר וארוך ערוך בטוב טעם, מתאים לרהיטים העתיקים שרכשה במשך השנים בשוקי פריז, רוני (אהרון) דוברת מנהל את ההגדה בנעימות הבסרביות שכבר הפכו עד היום לנחלת השבט כולו. אני פטורה הלילה מהדחת הכלים, שכן המטוס ממריא עם שחר לקראת פגישתי עם מייק (פלר) בארצות הברית, פגישה שהייתה אמורה לחרוץ את גורלי אם אנשא לו או לא. וירה לוקחת אותי לחדר השינה ל'שיחת אימהות' באשר להחלטות גורליות בחיים. בחדר הגדול המולת ליל הסדר, ובחדר השני שיחה שרק וירה ידעה לנהל.

והחשוב מכל: אין בעולם 'מוס שוקולד' טוב יותר מהמוס של דודה וירה, באחריות! מאז שהפך למנת קבע בחגיגות הבית, אף אחד מאיתנו לא מזמין 'מוס' במסעדות, פשוט אין מה להשוות. הנה המתכון. הכינו, לא תתחרטו!

מוס שוקולד של דודה וירה צור (מימי השגרירות בפריז):

150 גרם שוקולד מריר
כף חמאה
חצי כוס סוכר
חמש ביצים
כוסית קוניאק

הכנה:

1. ממיסים את השוקולד בסיר כפול.
2. מוסיפים לשוקולד המומס את החמאה המומסת.
3. מקציפים את החלבונים עם הסוכר.
4. מוסיפים את החלמונים עם הקוניאק לחלבונים המוקצפים.
5. מוסיפים בעדינות את השוקולד המומס – ולמקרר.

טיפ: אני יוצקת את ה'מוס' לכוסות קפה קטנות ומגישה אותו במנות. מכמות זו נוצקים כ־10 גביעי קפה קטנים.

ימימה של הילדים
ימימה אבידר־טשרנוביץ

רמה זוטא

'נולדה בווילנה (ליטא) בתשרי תר"ע (אוקטובר 1909) לשמואל ובלה (פלדמן) טשרנוביץ, אחות ליעקב ואלכסנדר (לימים צור)' – כך נפתח הדף הרשמי של תולדות ימימה. אבל כמנהגם של דפים אלה, המביאים לקורא בעיקר את המעשים – וכאלה לא חסרו לה, לימימה – הם נטולי צבע וגוון, ולכן אנסה לצבוע את המילים במעט מן הצבעים העזים שעיטרו אותה.

שלושת האחים גדלו בבית דובר עברית וספוג תרבות. הספר העברי, כתבי העת העבריים, השירה והזמר העברי היו בני ביתם, וזאת לצד הספרות הרוסית הגדולה. הספר והכתיבה היו לחם חוקם של הילדים: בזיכרונם נתקבעו מראות של אבא רוכן על גיליונות ארוכים של הגהה, טובל עט בקסת וכותב עוד ועוד, בעברית וביידיש, מקפיד על קוצו של יו"ד ורואה ברכה בעמלו. עם ה'באָבע', שהתלוותה אליהם בתחנות חייהם בילדותם ובנעוריהם, דיברו יידיש, לעתים – למשל בוורשה – נזקקו לפולנית. דומה שמעולם לא הייתה לאמא בעיה של שפה: את לימודיה הגבוהים עשתה בווינה ובברלין בגרמנית; כשליוותה את אמה למקום מרפא בצרפת, דיברה צרפתית; כשנסעה עם אבא לשגרר בדרום אמריקה – קראה וכתבה ספרדית אחרי כמה חודשים.

ימימה אבידר־טשרנוביץ בארגנטינה, שנות השישים

וכך, כש"סיכמנו את החיים", ממש על ערש מותה, והיא שאלה אותי אם יש לי טענות ומענות על החינוך שקיבלתי בבית, והתלוננתי על שלא לימדו אותנו את כל השפות הרבות שהם שלטו בהן – אמרה אמא: "אבל עוד לא היינו בטוחים בניצחונה של העברית!"

ימימה אדומת השיער נדדה עם כל המשפחה ברחבי ליטא, פולין ורוסיה, מסביר ועד אוקראינה, וכבת יחידה בין שני בנים הוטל עליה גם הטיפול באם החולה: בת תשע בלבד התלוותה אליה למקום מרפא בילטה והביאה עמה משם מתנה גדולה – חברות ארוכת ימים עם לאה (קסל) לוין. בימים הקשים של מלחמת האזרחים, המתוארים בעט של ילדה בת עשר במילים "כשכל־כך יורים עד שנדמה שעוד מעט והישברו החלונות", היא נשענה על "יומני החביב" ומילאה בו שורות ודפים בכתב יד בעברית, העתיקה אליו סיפורים פרי דמיונה הפורה והתכתבויות עם חברותיה (גם ברוסית). היומנים של ימימה, שקיומם כמו נשתכח מזיכרונה במהלך 89 שנותיה, ומצאנו אותם בהפתעה גמורה אחרי מותה, חשפו טפח וטפחיים לא רק מפרשת נדודי המשפחה אלא גם מעולמה הפנימי והרוחני, הרהוריה וחרדותיה, שמחתה ועיצבונה: "יש לי יומן ובו אוכל לשפוך את לבי".

בגן הילדים של "חובבי שפת עבר" במוסקבה, בהנהלתם של יצחק אלטרמן (אביו של נתן, שלמד בו אף הוא) ושושנה פרסיץ, הודגש החינוך העברי, ואמא אהבה לספר ששרה "הַדליקו נרות, נרות רבים, לכבוד המכבים". את תצלום ילדי הגן ומוריהם שמרה מכל משמר. לימים יהיה יצחק אלטרמן ממונה על ימימה הגננת בגני עיריית תל אביב, ובנו נתן והמשפחה כולה יהיו ידידי אמת של המשפחה.

ימימה תינוקת מכוערת / רמה זוטא

מפי אמא שמעתי את המעשייה הבאה, שסופרה כל אימת שמישהו היה מתלונן על ילדות עשוקה: כאשר נולדה – ילדה אמצעית בין שני בנים – הייתה ג'ינג'ית מכוערת ביותר. כשגדלה לא חששו לספר לה, שיום אחד ישב סבנו שמואל לשולחן האוכל וימימה שיחקה לרגליו, ואז הפטיר, בהומור אופייני: אולי תיקחו את הכיעור הזה מכאן, אינכם רואים שאני אוכל?

גן הילדים העברי במוסקבה. עומדים: שושנה פרסיץ (במרכז), לידה משמאל הגננת ברכה שוויגר; יושב מימין הרב מזא"ה: לידו עומדים הילדים ימימה (שלישית מימין) ונתן אלתרמן (שלישי משמאל); יושב במרכז יצחק אלתרמן ('הגנן') ועומדת לידו בתו לאה (בכובע), 1917

בגימנסיה הרצליה פגשה ימימה את נתן בכיתה אחת אחריה, ולאחר מכן הוא הפך לחברו של אבא ולמשתתף קבוע ב'נשפים' שנחגגו בערב שמחת תורה בביתנו ברח' פרוג.

כבר כילדה ניתן לגלות בכתיבתה קווים אופייניים: רגשנות רבה המלווה בסימני קריאה: "הו ארץ קדושה ויפה! מתי אזכה לראותך כבר?"; ותחושה ציונית חזקה: "אני שואפת לבוא לארץ ישראל כדי לחיות שם חיי איכרה". סיפוריה הראשונים, שכתבה לעצמה והעתיקה למחברתה, מושפעים מאוד מהנושאים של סופרי התקופה: גורלם של היתומים המסכנים בימי הרעב; אגדות, כגון מעשה פלאי באליהו הנביא המסייע לאלמנה וחמשת בניה בליל הפסח – אך כולם מסתיימים בנימה אופטימית ("ומאז הם חיו

בכבוד ובעושר"). בהיותה בת 14 שלח אביה אגדה שכתבה ("על הר הזיתים") לעיתון הילדים "עדן" בניו יורק, ומאז לא חדלה לפרסם מפרי עטה. הסוף הטוב יאפיין את כל כתיבתה לילדים בימים שיבואו, כי אופטימיסטית ללא תקנה הייתה אמא, ואם היה צורך, גייסה לעזרתה את הדמיון והמשחק. הבמה והתיאטרון היו חלק בלתי נפרד מחייה עוד בטרם עלתה ארצה, ואחר כך בארץ מצאו ביטוי בהקמת התיאטרון לילדים, בפינת הנוער שב"שעה העברית" של קול ירושלים, ב"חוג הבימה לנוער" ובעיבוד סיפורים לבמה, ביניהם "פינוקיו" (עם לאה גולדברג).

את תלאות היציאה מרוסיה בימי הפרעות שלאחר מלחמת העולם הראשונה תיארה ימימה, בעיניה של ילדה בת 12, ביומניה ("למה צריכים אנו כל כך לסבול... מובילים אותנו לשחיטה"); תיאוריה – למשל כיצד האם בלה חיזקה את בני המשפחה כשנתפסו בידי הקוזקים בהבטחה כי "הנה, עוד מעט נגיע לארץ" – מוסיפים אותנטיות לסיפור המקביל של אחיה יעקב בספרו "שחרית של אתמול", שהתפרסם בשנות השישים. חרף עינויי הקוזקים והטראומה במעבר הגבול חזרה ימימה לעצמה, וכתיבתה רכה ומלאת דמיון, בקטעי היומן וב'ציורים' ("המים הזכים שוטפים").

משמואל לבלה, על אגדה שכתבה ימימה, 5 במרס 1927

האגדה של ימימה'לי הדהימה אותי ביופיה ובגובה הכשרון שהובע בה. הפטמן ולייזרוביץ מתפעלים ממנה מאוד והפטמן הבטיח להדפיס את האגדה ב"הצפירה" בשבוע הבא. צריך לטפח את הכשרון של הילדה ולנצור עליה וביחוד אני מחשיב מאוד עצם הכתיבה, זהו חשוב מאוד. אבל היא עובדה יותר מדי....

לימימה [באותו תאריך]
ימימה'לה בתי החביבה,
אין את יכולה לצייר בנפשך את העונג שהסבת לי במשלוח האגדה החדשה. עלית עשר מעלות למעלה באגדה זו. חשפת את עומק כשרונך, את מעוף דמיונך, את יופי סגנונך. זוהי יצירה שלמה שאין בה אפילו פגם אחד. אני רואה שיש לי חוש טוב, ואם אמרתי לך וכתבתי שאת צריכה לכתוב – את צריכה להישמע. הכתיבה עצמה מפתחת, פותחת שער אל היכל הכשרונות. חושפת את מעמקי ותהומות הנשמה ונותנת דחיפה להמשכת העבודה... אני השארתי את האגדה להפטמן והוא לקח ממני ורוצה להדפיסה ב"הצפירה" במדור מיוחד לילדים ולבני הנעורים שהוא פותח שם. אשתדל לשלוח לך איזה הונורר בשביל היצירה הזאת, אמצא משהו שימצא חן בעיניך....[...]
בנשיקות רבות,
אבא

בסוף שנת 1921 עלתה המשפחה ארצה, לאחר חודשים של נדודים דרך קייב וורשה. תחילה התגוררו במושבה בית־גן שבגליל התחתון, אצל משפחת הדודה שולמית, שעלתה בתחילת המאה, ואחר כך השתקעו בירושלים. כאן למדה ימימה בבית הספר 'למל' ובגימנסיה העברית, וכשעברה המשפחה בשנת 1925 לתל אביב לרגל עבודת האב, החלה את לימודיה בגימנסיה הרצליה, וסיימה אותם במחזור ט"ז בשנת 1928. מחזור זה בלט בייחודו וברמת בוגריו, ובהדרכתו של ד"ר ברוך בן יהודה הקים מקרבו את 'החוג הזקן' – ראשיתה של תנועת הנוער הארץ־ישראלית הראשונה 'החוגים' (הורתה של תנועת 'המחנות העולים'). חלק מחבריה אלה היו ממייסדי בית השיטה ומעוז חיים.

אולם ימימה לא הצטרפה לחבריה בפעילותם החלוצית. עולמה חרב עליה עם מות אמה בשנת 1927 ממחלת ריאות ממושכת, וכאשר שנה וחצי בלבד אחריה נפטר אביה בחטף מקדחת, שנדבק בה כנראה בחדרה, שם ביקר את קבוצת חבריה של ימימה ב'הכשרה'. הבית בתל אביב נחרב. יעקב היה כבר באירופה לרגל לימודיו, וימימה ואלכס הועברו ל'פנסיון של גברת לרנר'.

את יגונה הרב השקיעה ימימה בחינוך הגיל הרך – ובכתיבה. עוד משחר נעוריה הבחין אביה שמואל בכישרונה הספרותי ועודד אותה להמשיך בדרך זו. במכתביו ממזרח אירופה, בעת מסעותיו הציוניים זמן קצר לפני מותו, כתב ליעקב אחיה:

> ימימהל'י שלחה לי את האגדה האחרונה שלה 'הים הכובש'. [...] זהו דבר יוצא מן הכלל. היא הראתה כישרון שאין למעלה הימנו, מוח, כוח דמיון ויפי הסגנון, עד כי גם הדוד קבק כתב שהיא תעלה עליו ועלי ועל כולנו. הראיתי אותו להפטמן והוא לקח אותו בהתפעלות בשביל 'הצפירה' (מרס 1927).

ולימימה עצמה כתב:

> אין לי שום ספק ביחס לכישרונך, זה ברור כשמש. את צריכה לכתוב הרבה מאוד ולהקדיש לזה את עתות הפנאי, לטהר, ליפות, לנקות, ללטש, לסגנן ולכוון את המחשבות. נסי גם ז'אנר אחר, סיפורים, ציורים קטנים וכו', כי אוצר האגדות הרי יידלל.

נוסף על אביה, האיר לה מתחילת דרכה אורו של דודה א"א קבק, מן הפוריים והבולטים בסופרי הדור ההוא, שדמותו משורטטת בספר שלפנינו.

עם סיום הגימנסיה עבדה ימימה בהוראה בבית החינוך לילדי עובדים, לצדו של א' זאב (המשורר והעורך), ויחד פרסמו ספרוני לימוד לילדים. באותה תקופה הייתה פעילה בסטודיו להצגות לילדים בבימויו של צבי פרידלנד מ'הבימה'. החידה כיצד הצליחו שלושה הילדים להתקיים כלכלית נפתרת בחלקה מרמזים העולים בהתכתבויות המשפחה: ביטוח החיים של שמואל טשרנוביץ ב'פניקס' בווינה הושקע, לאחר מותו, בידי יעקב ווירה עם שובם מפריז, והריבית נחלקה בין שלושת הילדים. האגדה מספרת כי אלכס קנה בסכום שקיבל אופנוע (שנגנב עד מהרה). יעקב ווירה שכרו דירה בשכונת 'אחווה' בירושלים, וימימה החליטה לממן בפירות ההשקעה את לימודיה – חינוך ופסיכולוגיה – באוניברסיטת פרידריך וילהלם ובסמינר יוגנהיים בברלין. בסוף שנת 1929 יצאה אפוא אמא לשם "ובידי אין כל בלתי אם עשר אצבעותי [...] והמכשולים רבים".

התמזל מזלה ושניים מדודיה נמצאו אז בברלין, כמסופר ב"יומנים גנוזים": מצד אמה – דודתה אסתר והדוד יוסף ברגר־ברזילי, בדרכם חזרה לברית המועצות (כמסופר בספר זה); מצד אביה – דודה חיים טשרנוביץ' הלוא הוא 'רב צעיר'. "ויושט לי את ידו הרכה, כאב ליטפני ויחממני בקרן אורו" הוא תמך בה והדריך אותה בצעדיה הראשונים בנבכי העיר הגדולה, העביר לה קצבת מארקים מכיסו ("סכום מצער" בלשונו, עד שיסתדרו כל העניינים הכספיים של שלושת האחים), לבל תבזבז את זמנה על עבודות מזדמנות אלא תקדיש אותו ללימודים ותבוא 'בחוגים אשכנזים' (דוברי גרמנית) כדי להעשיר את השקפותיה.

ימימה שמרה את עצותיו שבכתב (כיום בארכיון 'גנזים'), עצות רוחניות וחומריות גם יחד: הוא המליץ לה להתקשר עם פרופ' הורודצקי, עם מזכיר הקהילה ועם אלמנתו של מ"י ברדיצ'בסקי ידידו; יעץ לה היכן להתגורר, העביר לה ממחסנו כלי בית, משום שחש כי "רוח אבא ז"ל החי בקרב לבי ממשיך את חייו הרוחניים על ידכם".

כיתובית

אמא חזרה ארצה והיא בת עשרים ושתיים. אל ביתם של יעקב ווירה בירושלים הגיעה, אל הזוג הצעיר המגדל את אלכס התוסס, ומצפה להולדת הבת הבכורה דליה. באותה תקופה נמשך הרומן – שהחל טרם נסיעתה לברלין – עם המשורר אהרן זאב, רובו במכתבים שהשתמרו, מלאי פיוט ("נבטו הגעגועים בלבבי והנצו פרחיהם בעיני [...] ארגתי פתיל מנשמת אפי וחרזתי את דפיקות לבבי [...] ענק לצווארך, קטנטונת"). כחצי שנה עבדה עם הטף בגני הילדים – ושוב החליטה לקחת את מקל הנדודים ולחזור ללימודים.

בנובמבר 1931 נחתה בווינה ונרשמה ללימודי פסיכולוגיה אינדיבידואלית אצל אנה פרויד, אלפרד אדלר ושרלוטה ביהלר. באירופה של אותם ימים התחולל משבר עולמי – כלכלי, חברתי ופוליטי – והוא משתקף ביומניה.

בווינה החל הרומן הסוחף עם אבא. לפי הלגנדה המשפחתית ה'שדכן' היה אליהו גולומב, ראש 'ההגנה', שהכיר את אמא מתל אביב והגיע עמה באונייה לטרייסט; אבא (אז יוסף רוכל) חיכה לו בתחנת הרכבת ואליהו ביקש ממנו שידאג לנערה הזו, שחלתה על האונייה. אבא שהה אז בווינה לשם שיקום, לאחר שכף ידו הימנית נקטעה מהתפוצצות רימון באימוני 'ההגנה'. אמא נהגה לספר כי בתקופת החיזור המהיר היה אבא מספר לה בכל פגישה על אחד מאחיו ואחיותיו: 11 בנים ובנות היו למשפחת רוכל, וכשנגמר המלאי, לאחר שישה שבועות, הודיע לה בהחלטיות שהם מתחתנים.

ב־10 בינואר 1932 נערכה חתונה צנועה (הפרוצדורה הרשמית, לדברי אמא, "ארכה 5 רגעים") ובין 15 החוגגים אצל בעלת הבית, שהונצחו בתצלום, הייתה גם חברתה של אמא מימי ילטה, לאה קסל־לוין. בת 23 הייתה אמא, מאוהבת באבא עד למאוד:

יוסף וימימה, זוג צעיר במעונות עובדים ו׳ בתל אביב, 1936

כאשר יחבקני בידו האחת, ארגיש: אדם זה ישאני הרחק הרחק לתוך מערבולת החיים. יד אחת לו, את ידו הימנית נתן למולדת, בשמחה וברצון עשה זאת, ואת ידו השנייה יתן לי. [...] חברים אנו, הבנה הדדית שלטת בינינו. [...] דרך אחת לנו, דרך ארץ ישראל העובדת (״יומנים גנוזים״ עמ׳ 172).

את בני משפחתם וחבריהם הרבים, בארץ ובתפוצות, הפתיעה הידיעה על הנישואים; די אם נזכיר את העובדה, שבאותו שבוע באו בברית הנישואים גם שני אחיו של אבא: חנוך – עם רחל רזניק (חברי גדוד העבודה, בקיבוץ תל יוסף); ומשה – עם רבקה שנברג (אחותו של הסופר יצחק שנהר, בירושלים), ואיש לא ידע על אחיו; רק הטלגרמות שנשלחו להורים בתל אביב כינסו את השמחות יחדיו.

כשבועיים לאחר נישואיה כתב לה דודה חיים מניו יורק על הפתעתו ושמחתו ״מן הידיעה הפתאומית שלך שנתחתנת״ ובירך

אותה ״במקום ברכת אביה ז״ל״. הדוד ממשיך בדאגה לאחייניתו והוא מלא שאלות על החתן: ״מה ומי הוא ומה תוארו? החזק הוא הרפה, הבמחנים אם במבצרים״. כיהודי מאמין הוא מביע תקווה שהיא עמדה תחת החופה ורשמה אותה גם בערכאות, מבקש תמונה משותפת ״אף על פי שבטוח אני שהוא יפה תואר ככתוב בן פורת יוסף בן פורת עלי עין״. לבעלה הצעיר הוא מוסיף:

> אדמך ולא ידעתיך אבל מכיוון שימימה בחרה בך בטוח אני שיש בך כל המעלות והמידות [...]. אין אני שואל על עתידכם החומרי כי בוודאי שקלתם את הדבר במאזני שכלכם [אבל] אני תאב לדעת את כל הפרטים של סידור חייכם לעתיד. העיקר בזיווג הוא האהבה ההדדית.

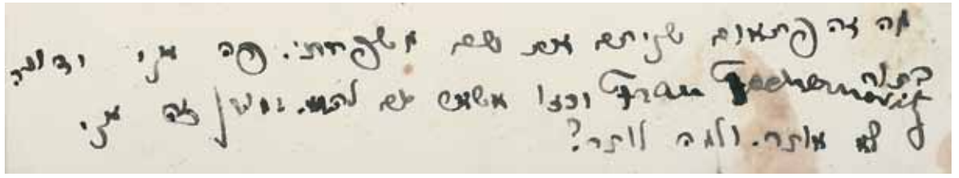
לאחר מספר חודשים חזר אבא ארצה, לפעילות במועצת פועלי תל אביב אך בעיקר בהגנה. אמא נשארה בווינה עד תום שנת הלימודים, ועם שובה השתקעו בני הזוג בתל אביב.

ב־2 במאי 1933 הביאה אותי אמא לעולם, וחוויות הפיכתה לאם לוו כדרכה בכתיבה – הן ביומניה הן על גבי כרטיסים מפורטים: ״הוחלט על שמה: רמה קראנו לה, על שם מולדת שמואל הנביא״ [ובכן, אני שמואל א׳!]. אמא נהגה לספר כי ביאליק נתן את ברכתו לבחירה. וירה סייעה בכל הנוגע לארגון החיים, שהרי היה לה כבר ניסיון בן שנתיים בגידולה של דליה. הצפיפות בדירתם של אמא ואבא על הגג ברחוב פינסקר הולידה כמה אגדות אורבניות, כגון זו הטוענת כי לאחר הכנסת עריסתי לא היה ניתן לפתוח את דלת הכניסה; מחציתה של מזוודה מרופדת שימשה מעין סלסלת־תינוקת שהושמה על הגג מתחת לכבסים הנישאים ברוח (׳מובייל׳, אמרה אמא); כשבת עמי הגיעה העירה ולא הייתה מיטה פנויה, שיכנו אותה על שמיכה באמבטיה – ועוד ועוד, כיד הגוזמה המשפחתית.

בשנת 1935 עברנו למעונות עובדים ו׳ (מעונות הו״ד) ברחוב פרוג 22, אז על דיונות החול של צפון תל אביב, לדירה של שלושה חדרים: חדר אחד הושכר (לתשלום המשכנתה), אך לרוב ניתן למטפלת, שגידלה אותנו – מעין ׳או־פר׳ של ימינו – שהרי אמא ״אישה עובדת״... חדר הילדות הכיל ארון ומיטה תחת מיטה, ונגזר ממנו חדרון פצפון לשולחן הכתיבה של אמא.

קטעים מצרור מכתבים של ימימה לאחיה, וינה, 1.11.1932

יקירי שלי,
אך לו נתן לי האלוהים זרועות ארוכות ארוכות, אשר תגענה מוינה עד לירושלים, הייתי מחבקת אתכם, את כל כולם, חזק, חזק ואז הייתה זו התשובה למכתבכם.
יוסף אומר: התרגשת ביום קבלך את המכתב יותר מאשר ביום "החתונה" ועמו הצדק. חי נפשי, כל כך טוב היה לי לקבל את מכתבכם, כל כך חם היה הלב. הרגשתי בית, משפחה, כל אשר כה התגעגעתי אליו. באמת ראויים אתם כל כך לנשיקות, להרבה מאוד, ונשתדל יוסף ואני לכשנשוב ארצה למלא את החוב.
אגב: יוסף לא יסדר מורטוריום לחוב שלו, ביחס אליך, וריק, הוא ידרוש את חובו...
[...] עכשיו אצלנו עלייה כזו ברגשות שפשוט נצטרך ללכת ולהתחתן עוד הפעם... באמת! וכבר חשבתי לפנות אליכם [אל יעקב ווירה] כאל זוג "מנוסה" ו"ישן" בעצה: אם העלייה ברגשות תימשך עוד קצת, הכי אפשר באמת ל... בקיצור, איני יודעת. טוב לנו מאוד.
[...] באמת אגלה לכם סוד. יוסף בחור נחמד, כל כך עדין וטוב. [אשר לשובנו] [...] יוסף מחכה לידיעות מהארץ, הדבר תלוי בגורמים נעלים ואין אנו המכריעים בדבר. [...] הוא ממשיך במקצוע הבקטריאולוגיה ועד שובו ארצה תהיה לו רשות לעבוד במעבדות שונות. אין לי כל ספק כי הוא ישיג עבודה. הפרופ' כאן שבע רצון מאוד מאוד מעבודתו. בכלל כח יש לו בלי עין הרעה.
הרקולס ממש. יש בדמו דבר מה מדם האוקראינים.
בכלל כפי שרבים חושבים, דומה הוא לגר...
[...] עד סוף השנה, עד שובי ארצה, אני מסיימת דבר מה, היינו: חִנוך אינדיבידואלי, פסיכולוגי, וביקורים בתחנות התייעצות ואקבל תעודה, באופן שבארץ אוכל לעבוד גם בכיוון זה. שנית, עד אז יהיו לי 4 סמסטרים ובעבודה החינוכית מוכרחים לשלב תיאוריה עם פרקטיקה יחד.
אין אני להוטה אחרי התואר, הלימודים הם העִקר, ולכן טוב יהיה לפי דעתי אם אעבד שנה שנתיים, ואחר כך לא אפסיד דבר, אשוב ללמודים. [...] נמשכת אני מאד לעבודה עם ילדים [...] מקוה אני כי אוכל להסתדר בארץ בעבודה, הן תעודות תהנה לי כבר, וכמובן הידיעות – רכשתי השנה הרבה מאד. באמת בסיס תיאורטי אשר לא היה לי קודם לכן.
מה תאמרו לזאת? בשבוע שעבר הציע לי בנו של סנדלר אחד, אשר תקנתי אצלו את נעלי, להתחתן עמו , אהיה על ידי כך נתינה אוסטרית. צחקנו כמובן, הוא רק קצת חֵרֵש, קצת פוזל וקצת צולע... מיינע גליקען...
מחר יום פוסטה, מקוה אני לקבל עתונים ומכתבים. לעת עתה אפסיק לפטפט. עוד אוסיף מחר. שלום לכם יקירי, עוד רבות רבות יכולתי לספר לכם אך הנייר אינו מספיק.
שלכם באהבה, ימימה
לדליק שלי נשיקה חמה חמה.
{...} אבא של יוסף כותב פרטים על הפגישה. הם כפי הנראה בכל זאת שבעים רצון.

יוסף, ימימה, רמה ודנה, תל אביב, 1947

בלילה הייתי מאזינה לקול המקשים כמוזיקת ליל זעירה, מתגנבת על בהונות רגליי אל מאחוריה וקוראת את כל הסיפורים תוך התהוותם. ועוד היה 'החדר הגדול' (הסלון) – חדר משפחה, ששימש גם חדר שינה לאבא ואמא, גם חדר ישיבות (סודיות) של אבא (הכול שמעתי כשהכנתי שיעורים על ה'סֶקְרֶטֶר') – והעיקר, עמד בו על כנו רדיו 'פילקו' ענק, ולמרבית הפלא נשמע ממנו גם קולה של אמא – אף שהיא נסעה לירושלים! ושכנות מרכלות: "מה החכמה שימימה כותבת ספרים? הרי יש לה עוזרת־מטפלת כל כך טובה!"
אמא החלה לעבוד כגננת בגני ילדים של עיריית תל אביב, בעיקר בפרבריה; הגן שלה ושל חברתה תמר טנאי (אז קנדינוף) היה חלוצי, הן בשיטותיו החינוכיות הן בניסיונותיו להקנות ערכים לאומיים וחברתיים. תמר הייתה מומחית בעבודות כפיים, ואמא סיפרה לילדים סיפורים מגוונים, פרי דמיונה ועיבוד של סיפורים

הבית ברחוב פרוג / רמה זוטא

החמסין הכה בכל עוזו ואבא הוריד על המרפסת הקדמית את הסוכך, פרש בה את המיטה הצבאית ונרדם. לפנות בוקר נשבה רוח קלילה מן הים ומגע העיתון "דבר", שנזרק מגולגל לקומה השלישית, העיר אותו. הוא הציץ לפינת המרפסת: בובה שולה והכדור והמתופף, כולם היו עוד רדומים בארגז הצעצועים. במכנסיים קצרים וסנדלים ירד לו בשקט לחצר. שם, בפינת רחוב פרישמן־פרוג, הוא בחן את ההסוואה ל'סליק' הגדול: הכול עומד על מקומו בשלום. עוד רגע יפרצו מאורעות 1936 ובניית מעונות עובדים הו"ד הלכה והסתיימה והסניף הגדול של ההגנה בתל אביב נזקק למקום מסתור לארכיון המסמכים הרבים. כך עלה הרעיון לבנות סליק תת־קרקעי מתחת לדיונות, בפינה זו של המעונות.

כאן, בקומה השלישית, נחצה חדר הילדים ולאמא הושאר קיטון קטן לעבודתה. שיר הערש של ילדותנו מהל את יללת התנים בתקתוק מכונת הכתיבה של אמא. כשנשבה רוח מזרחית נפתחו לרווחה כל החלונות בדירות המעונות וחשנו כבקיבוץ עירוני גדול. על המרפסת הקטנה ממערב, בפרוג 15, ישבו הוריו וסבתו של 'ענקל'ה שבתאי, שהונצחו – כרבים משכנינו – בספרו הנודע "זכרון דברים". בדירות בנות שלושה חדרים של 72 מ"ר היה תמיד חדר אחד מושכר כדי לשלם את המשכנתא. גדלנו כאן בחצרות, בני פקידים וסופרים ופועלים יחדיו, בחולצה כחולה, מניפים על הגג ובמרפסות דגל אדום לצד כחול־לבן באחד במאי, מביטים במשטמה על הדיירת ההולכת עם אנגלי. הצצנו דרך הסדקים במעונות ה', בסטודיו לפיסול של אבני, בבחורות הערומות שדיגמנו שם. לא ידענו כי בצל עצי השלהב והאזדרכת והפיקוס,

השלט שהציבה עיריית תל אביב בכניסה לרח' פרוג 22

ששימשו מסתור במשחקי המחבואים, מתנהלת פעילות ענפה של מטה ההגנה. במרתף, ליד המקלטים שישבנו בהם בימי מלחמת העולם השנייה, הוסתר אפילו מטוס קל של ממש, עם פרופלור ושני מושבים – חברת 'אווירון' הצליחה, מתחת לאפם של האנגלים, לאמן כאן את טייסי העתיד. בימי העוצר היינו, גיבורי החיל, מטילים פצצות מים מנייר על 'הכלניות', זרועו הארוכה של השלטון. והרי הצלחנו: עובדה שאינם כאן עוד. וה'סליק'? הוא רוקן בליל ללא ירח בשנת 1946, ממש ערב המעצרים והחיפושים. במלחמתנו הצלחנו: עובדה שהבריטים אינם כאן עוד.

קלאסיים. היא התייחסה למקצוע ברצינות רבה, והעידו על כך רשימותיה בלוח השנה (יומן) משנת 1936 שמצאנו לאחר מותה, למשל: "היום יום הולדתו של ח.נ. ביאליק. ניסינו בבוקר לתת לילדים קווים מילדותו [...]. אסתרקה ילדה קטנה ומרדנית, האם כמעט זונה, מזניחה את הילדה...". שְׁמעה כמספרת סיפורים הגיע לאוזני א' לובראני, שהתמנה למנהל השעה העברית ברדיו המנדטורי 'קול ירושלים' אשר הוקם בשנת 1936; וכך התחילה אמא בכתיבת תסכיתים ושידורם – ממש מימי הראשית של "פינת הנוער" ברדיו.

עם הדפים המתוקתקים וה'קופי', הייתה אמא עולה אחת לשבוע או לשבועיים ירושלימה, משדרת – עם ילדי אולפן הילדים – סיפורים, אגדות עם שעיבדה, מהנעשה בארץ ועוד. "פינת הנוער חינכה דור", כתבה לימים. במקביל הייתה באותה תקופה חברת ההנהלה של ה'תיאטרון לילדים שליד מרכז הגננות' ועיבדה מחזות שהוצגו בו, וכן חברת מערכת של "הד הגן" ו"דבר הפועלת". שלוש פעמים בשבוע הייתה 'חופשייה' אחר הצהריים לעיסוקיה הציבוריים; לא פעם לקחה אותי אתה ל"ישיבות הפדגוגיות" בקפה הרלינגר ברח' בן יהודה, שם התענגו היושבים – עד ימי המלחמה – על "קפה מיט שלג־זאנה" בנוסח וינה. לאה גולדברג הייתה מפריחה טבעות עשן ומלמדת אותי להכין דמויות בתזמורת מנייר הכסף שעטף את הסיגריות...

אמא כתבה על מכונת כתיבה ב"שיטה עיוורת", תקתקה במהירות הבזק, וכשהתוצר לא מצא חן בעיניה – הייתה תולשת את העמוד, הופכת אותו לכדור, משליכה לפח, מכניסה עמוד חדש – וממשיכה. כך נכתבו סיפורי הטף הראשונים שלה ("סיפורים לרמה", "מוקי השובב", "כושי ונושי" ועוד), שרובם התפרסמו תחילה ב"דבר לילדים". "סיפורים לרמה" היה ספרה הראשון, והוא ראה אור בשנת 1937: לשם הדפסתו לקחה הלוואה מהוצאת 'שטיבל'. מאז ועד ליום מותה הופיעו כ־40 ויותר ספרים פרי עטה לילדים ולנוער, בעשרות הדפסות ("שמונה בעקבות אחד", "אחד משלנו"; "שני רעים יצאו לדרך" ועוד ועוד (רשימה מפורטת בנספח של ספרנו זה).

"שמונה בעקבות אחד" נבחר לספר הילדים האהוב ביותר, וזכה

(ואחריו "אחד משלנו") למהדורה מחודשת לאחר חמישים שנה, עוד בחייה של אמא, והיא סייעה לעקור ממנו "מילים קשות" בנות הזמן. ספריה תורגמו ללשונות זרות, הומחזו והוסרטו לקולנוע ולטלוויזיה וכונסו בקלטות ובמשחקים. היא תרגמה ספרים קלסיים לילדים, בהם "הקוסם מארץ עוץ", פרסמה מאות כתבות ומאמרים בעיתונים, והשתתפה דרך קבע ב"דבר לילדים" ובעיתוני התקופה. במשך שנות כתיבתה שיתפה פעולה עם מחברים נוספים, ביניהם לוין קיפניס ("גן־גני", להיט בזמנו), מירה לובה ("שני רעים יצאו לדרך") וגם דנה ("אמא, משעמם לי", "אותי לא תשאירו בבית" ועוד). שיתוף פעולה פורה ביותר היה לאמא עם המאיירים והציירים של יצירותיה – נחום גוטמן, יוסי שטרן ואחרים.

אחרי ההצלחה האדירה שזכה לה "שמונה בעקבות אחד" (1945), ספרה הראשון לבני הנעורים (גיל הקוראים עלה במקביל לגילי), עזבה אמא את עבודתה כגננת והתמסרה רק לכתיבה. הייתה זו תקופה סוערת של פעילות ביטחונית נגד השלטון הבריטי, ימי מרי ומעצרים: אבא היה בין המבוקשים, נעלם מן הבית ומגיח מדי פעם בפעם כמחופש, בן דמותו של סוכן מכוניות או ביברמן בן הדוד. אמא העצימה את האירועים בכתיבתה: הרבה הרפתקאות; ילדים משלנו, כבני השכנים ובני המשפחה, מתכנסים בחבורות סודיות ולוחמים באויב. אהבתה לדרמה מצאה לה פורקן. אין כמעט בן משפחה ששמו לא הונצח בספריה: דליה ומוקי, מולי (שמואל), איילת ועומר, ניבי, רותי ועדה, נועה ותנתן – וכמובן אנחנו, רמה ודנה. לא יכולנו להימלט מהשאלה הנצחית: "אתן 'רמה קמה – דנה נמה' מה'אלפוני'"? ובכן, "יצירה" זו אינה פרי עטה!

אמא אהבה אנשים, מכל השכבות והגילים, קרובים כרחוקים. הבית היה אבן שואבת לבאים מהקיבוץ והמושב, מחיפה ומהדרום. היו בהם כמובן בני "המחזור", חבריה לגימנסיה הרצליה, ששמרה אתם על קשרים כל השנים. והייתה הבוהמה התל אביבית, שאמא נהגה לכנס ל'נשף' בבית ביום הולדתה אשר חל בערב שמחת תורה; חלק מהבוהמה גם התגורר בשכנותנו ב"בתי הבימה והאוהל". נתן אלתרמן היה שותה (קוניאק זול) ומשתכר, רובינא שרה בקולה העמוק את "קרב יום" ו"עמוק עמוק העצב בעיניים", יהושע טן־פי

הזמנה לפתיחת תערוכה לזכרה של ימימה בעשור לפטירתה

היה מתווכח עם רפאל אליעז על המאמר האחרון ב"על המשמר" השחקן חיים אמיתי היה "נותן נומר" כ"משולח" ב"הדיבוק", והעיתונאי גבריאל צפרוני היה מחקה את חיים גמזו, המסביר יצירה מודרניסטית תלויה במהופך.

לא הייתה תקרובת בימי הצנע, ואמא גזרה ממגזינים אמריקניים תצלומים בוהקים של נקניקים ועוגות ותלתה אותם ברחבי הבית. בשלוש בבוקר היו עוברים לזמר ברוסית את "וולגה וולגה" היה באמת שמח, אבל כולנו חיכינו להתקפת האסתמה שתבוא על אמא במוצאי הריגושים.

בימי מלחמת העצמאות התערער מאוד מצבה הבריאותי של אמא, בשל ההתרגשויות והדאגה לאבא ולמשפחה בירושלים הנצורה. היא אושפזה תקופה ארוכה בביתנים הבריטיים לשעבר בתל ליטווינסקי, שהפך לבית החולים 'שיבא'. הרופאים ערכו בה

ניסיונות חדשניים לריפוי האסתמה בעזרת פניצילין, תרופת פלא שהגיעה אז לראשונה ארצה. בין התקף קצרת אחד למשנהו הקימה עם חבריה פצועי המלחמה – גיל אלדמע קטוע הרגל ואחרים – אולפן רדיו, ששידר קטעי הווי וסיפורים לכל המאושפזים. באחד המטוסים הקלים שהגיעו מצרפת אף הוטסה לפריז אל רופא מיוחד במינו, שהמציא מכונה מחוללת חמצן אשר תקל עליה את הנשימה. באותם ימים חודש הקשר עם דודתה מרצ׳ה בארצות הברית, והמכתבים ששלחה לה מספרים את האירועים בלשונה הנרגשת.

אבא הוזמן לטקס הכרזת העצמאות בה׳ באייר תש״ח במוזיאון דיזנגוף; אמא חשה עלבון כאחת הנשים, שנשאו על גבן את כל הקשיים שקדמו ליום החגיגי הזה – ונשכחו: היא כתבה מאמר, שצוטט הרבה, בכותרת ״הן נשארו בחוץ״. עם זאת שמחה לארח בביתנו את כל מפקדי ההגנה, שהותקנו להם לראשונה מדי צה״ל, ביוני 1948: חייט הוזמן הביתה, הצר והאריך לכל איש כמידתו, והאלופים יצאו לאור היום לקול מחיאות הכפיים של שכנינו. אז גם הוחלף שמנו: מרוכל – לאבידר (אבי דנה רמה, כינויו של אבא בהגנה).

לפתע הפכנו למדינה. אבא אלוף בצפון, ואמא ממשיכה בפעילותה הספרותית והציבורית. בבית הופיעו כל מיני דורשי טוב מאמריקה הדרומית והצפונית שבאו לעזור לישראל ולצה״ל, ואמא אירחה את כולם בנפש חפצה. גם ארון הבגדים השתנה, וכלל שמלות ׳משכית׳ ותכשיטים תימניים. את ביקוריה במעברות תיעדה בכתבות ל״דבר לילדים״.

אספר כאן סוד כמוס: באותה תקופה כתבה אמא גם טור בענייני חינוך למגזין החדשני של אז, ״לאשה״ – אשר היה שונה מאוד מ״דבר הפועלת״ – ונראה שהיא התביישה בכך וחתמה על הטור, שכלל עצות לאימהות הצעירות ולגננות, בפסידונים – ׳בת־ציון׳. את הצרור הנקוב שקיבלה כשכר סופרים שמרה ׳בצד׳ כסיוע לבת־עמי כשהגיעה מגן שמואל לחופשה השנתית בביתנו...

עד מהרה הועבר אבא לפיקוד המרכז – ועקרנו לירושלים. החברה הירושלמית של יעקב ווירה קיבלה את הבאים בשמחה, ותקופת־מה היה בית אבקריוס (׳וילה לאה׳) ברחביה מקום משכנם של אמא ואבא, רמה ועוזי, דנה ומוקי.

סגן נשיא ברית המועצות, אנסטסי מיקויאן, מארח בסירה את דנה, רמה וימימה, באירוע בדאצ׳ה של בולגנין קרוב למוסקבה, קיץ 1955. התצלום הופיע בעיתוני העולם כמו ״ניו יורק טיימס״ כעדות לפתיחות היחסית לאחר מות סטלין

כעבור זמן קצר התמנה אבא לשגריר במוסקבה (1954–1958), בברית המועצות הסגורה והמסוגרת, כשנתיים לאחר מותו של סטלין. אמא השתתפה בפגישות רבות עם יהדות הדממה וכתבה על כך רשימות לעיתוני הארץ וקטעי יומן. באחת חזרה למקורותיה הרוסיים, ללשון ולתרבות, הפכה למארחת ולמדה את רזי הפרוטוקול: הסתגלה לגינונים המשונים שחייב המעמד הדיפלומטי ונהגה להתבדח על השיחות הבטלות בנושאי מזג האוויר עם אשת השגריר הטיבטי. בעידן ״ההפשרה״ היחסית בין המערב למזרח, הצלחנו להכיר את אנשי הצמרת, וזכור אותו יום של התכנסות בלתי מכופתרת, שעורר הדים עולמיים, בדאצ׳ה של בולגנין מחוץ למוסקבה: סגן ראש הממשלה מיקויאן השיט את אמא ואותנו השתיים בסירתו, ואשת מולוטוב דיברה עם אמא יידיש...

בשנים אלה התארחו אצלם במוסקבה רבים מבני המשפחה – יעקב ווירה ואלכס וחנוך רוכל ואנחנו הבנות. הסבתאות (הולדת ניבי, 1958) החזירה את אמא לכתיבת ספרים לטף, מ״סיפורים

גברת מולוטוב עם ימימה, ודנה מאחור ?????

לניבי" ועד ל"מיכלי" ואחרים, ובהם סיפורים שנכתבו בשנות הכהונה בשגרירות בבואנוס איירס (1961–1964).

לאחר שנות הנדודים, שבה המשפחה והתאחדה בבית במבוא יורם בירושלים: ימימה ויוסף, יעקב ווירה, מוקי, דליה ואהרון, רמה ועוזי, דנה וניבי. המסורת המשפחתית של בית פתוח נהגה גם כאן, והבניין שקק אורחים ומכרים. לא פעם התקנאנו, אנו הצעירים, בנושאי השיחות שהתנהלו בו: הנה, הופיע ספר מדהים ברוסית שטרם תורגם, הבה נקרא אותו במקור, ופרנסואז סאגאן כמובן קוראים בצרפתית, ואת נרודה בספרדית.

ההכרה החשובה ביותר ככותבת בעיני אמא, הגיעה מן הילדים:

עשרות ומאות מכתבים מקוראיה, קטנים כגדולים, היו מתקבלים בבית, והיא השיבה לכל כותב וכותב. היא נענתה להזמנות להופיע בבתי ספר שונים, חילוניים ודתיים.

משנת 1981 זכתה גם להכרה רשמית. תחילה קיבלה את פרס זאב לספרות ילדים, אירוע שעורר בה זיכרונות מתקופת עבודתה המשותפת בבית החינוך עם א' זאב ומרומן הנעורים ביניהם; בדבריה בטקס סיפרה כי זאב "דרש מכל אחד מאתנו יחס של כבוד לילד [...] היונים הלבנות שלו התפרחו ישר משובך הילדים וחזרו אליו". בשנת התשמ"ד (1984) הוענק לה פרס ישראל, שתיאר אותה כ"חלוצה של ספרות הילדים המודרנית בארץ", אשר "כמה מיצירותיה הפכו לנכס קלסי בישראל". בשנת 1992 עוטרה אמא בעיטור 'יקירת ירושלים'; ובעשור למותה נקרא בעיר רחוב על שמה. בשנת 2004 הנפיק השירות הבולאי ברשות הדואר בול המנציח את "שמונה בעקבות אחד", במסגרת סדרת סיפורי הרפתקאות לנוער.

אמא הייתה ידועת חולי. היא החזיקה מעמד עד גיל 89 בזכות הרוח והחיוניות הרבה שפיעמו בה ובזכות התרופות החדשות, שנתנו מזור להתקפי האסתמה שלה. אם בשל מצבה הבריאותי אם בשל אופיה, לא הייתה לנו אמא בנוסח עקרת בית, כמקובל באותם ימים. עם העוזרת או המטפלת הייתה צועדת לסופרמרקט הקרוב, רושמת בפנקס הצ'קים את ההוצאה (לפעמים מחסירה סִפרה) – וכבר היה לה סיפור לספר: על הילד של הקופאית שקרא את סיפורה האחרון או על המשפחה של מְסַדֵּר המדפים.

אבא העריך מאוד את התמקדותה בכתיבה. מצאנו כמה גזרי עיתונים שבהם היא מצולמת בסינר צבעוני עם תרווד ביד, מכריזה כי הצלי שבישלה "יצא נהדר", שהרי אמא הייתה חיובית ללא תקנה. מחברות רבות של מתכונים ('תרשימים', בלשונה) נמצאו במטבח, כתובים בכתב ידה העגול והברור. כלל לא ברור אם ניסתה את המתכונים הללו – אבל היא אהבה את עצם הכתיבה!

עד יומה האחרון המשיכה להתעניין בנעשה סביב, בשבעת נכדיה ובנינים הראשונים – רועי, שחר, גל ומעיין – שהחזירו אותה לימיה כגננת. היא נפטרה במיטתה כשנתיים וחצי לאחר מות אבא, ב־20.3.1998, ואנו זוכרים אותה בחום ובאהבה רבה.

נימוקי ועדת השופטים לקבלת פרס ישראל תשמ"ד

ועדת השופטים ממליצה להעניק לימימה אבידר־טשרנוביץ את פרס ישראל על שירות חיים בספרות ילדים, בהיותה חלוצה של ספרות הילדים המודרנית בארץ וכמה מיצירותיה הפכו לנכס קלאסי בישראל. היא אחת הסופרות הראשונות, ששאבה את נושאי סיפוריה מחיי היומיום של הטף והנוער בארץ ישראל. ספרה "שמונה בעקבות אחד" (1945) הוא ספר הרפתקאות של חבורה, ראשון מסוגו בספרות הילדים העברית; גיבוריו הם ילדים מושרשים בהווי הארץ; יחסיהם ומנהגיהם פשוטים ועשויים להיות מקור הזדהות של הקוראים הצעירים. ספרי המתח הראשונים שלה, שבאו בעקבות ספר זה, ממשיכים להצטיין במבנה הטבעי של העלילה, על רקע נופי הארץ והווי מקומי, תוך שילוב ההרפתקאות ובניית דמויות חיות.

נושאי ספריה לגיל הרך, שנשאבו אף הם מחיי היומיום של הטף, עוסקים בסביבתם הקרובה של הילדים וביחסים המוכרים שביניהם: הם ספוגים אהבה לחי ולצומח, מאנישים את הצעצועים ואת העצמים המלווים את הילדים. הסיפורים מציגים באופטימיות רבה את הנושאים הכואבים שהילד נתקל בהם בתקופת ילדותו: מחלה, פרידה, מלחמות, מוות, אויב ועוד, עם זאת יוצרים דרמטיות ומתח – עד לסופם הטוב.

הסופרת משתמשת בספריה ככלי להעברת מסר חינוכי לקהל קוראיה ולהקניית ערכים אנושיים חברתיים ולאומיים, אך בדרך טבעית וכחלק מהדיאלוג עם קוראיה. כך, למשל, מתמקדות חלק מיצירותיה בבעיות קליטת העלייה, הירידה מהארץ, עזרת ילדים בתקופת מצור ומלחמה, סיוע לזולת, יהדות התפוצות – כל אלה תוך רקימת עלילה חיה, בלשית כמעט, ריאלית ואקטואלית מאוד.

לשונה של ימימה עניינית ונטולת מליצות. סגנונה רענן, קולח ובהיר, ובכך תרמה, החל משנות השלושים, לקריאה חופשית של ילדים ונוער בספרות עברית מקורית. הסגנון המודרני של הלשון משלב בתוכו דימויים מסביבתו הקרובה של הילד הישראלי, ביטויים יומיומיים, אך אין הוא גולש לשפת רחוב בלתי תקנית. היא משבצת בסיפוריה עץ ופרח, כלב וחתול, על רקע ערים ומושבות ונופיהן, בסגנון שוטף ומציאותי, וכך היא יוצרת את ההזדהות המלאה של הקורא עם גיבורי הספר.

כל אלה מצטרפים לשירות חיים שבעבורו ראויה ימימה אבידר־טשרנוביץ לפרס ישראל.

פרופ' יהודה פרידלנדר, יו"ר
ירדנה הדס
פרופ' אדיר כהן

ימימה מקבלת את תואר יקירת ירושלים מטדי קולק

אלוף, דוקטור, אבא – יוסף אבידר

דנה אבידר

באחד מהמפגשים שהיו לאבא יוסף עם מנהיגי ברית המועצות בהיותו שגריר ישראל, שאל אותו מרשל וורושילוב (שכיהן אז כיו"ר נשיאות ברית המועצות): "מניין הרוסית המשובחת שבפיך?"

"נולדתי בקרמניץ שבאוקראינה", ענה יוסף.

"ואינך מתגעגע לעיר הולדתך? אני אסדר לך ביקור בה, למרות האיסור על זרים להגיע לאזור", המשיך וורושילוב.

"תודה" השיב יוסף, "עזבתי את עיר הולדתי באמצע שנות העשרים מרצוני, כדי לעלות לארץ ישראל ולפתוח בה חיים חדשים. אין לי כל געגוע לקרמניץ ולא לאוקראינה; שורשיי העמוקים נעוצים באדמת ארץ ישראל".

העיר קרמניץ נמצאת במערב אוקראינה, טובלת בירק, שוכנת בעמק צר וארוך ומשני עבריו הרים גבוהים. על פסגה ממזרח נישאות חורבות מבצר עתיק מן המאות התשיעית והעשירית. במרכז העיר התגוררו היהודים (כ־15,000 בתחילת המאה העשרים), ואילו אוקראינים, רוסים ופולנים התגוררו בשוליה. אורח החיים של היהודים היה מסורתי: בשבתות מלאו בתי הכנסת מתפללים. אמנם בתחילת המאה העשרים כבר גילחו בני הדור הצעיר את

יוסף אבידר, אלוף פיקוד הצפון, 1950

זקנם, התהלכו גלויי ראש ודיברו רוסית, אולם רבים מהם עדיין הגיעו בשבתות ובחגים לבתי הכנסת כמצוות כיבוד אב.

סבנו יהושע רוכל היה אדם אדוק. הוא ניהל בית חרושת גדול לנייר שהקים אביו, מנדל הירש – יהודי שומר מצוות, תקיף ונגיד בקרב יהודי העיר. בבעלות המשפחה הגדולה והענפה היו בתי כנסת, רחובות שאכלסו את צאצאיה הרבים, בתי מרחץ ובתי מסחר. סבתנו שפרינצה (לבית היילפרין), בת למשפחת רבנים, הייתה אישה עיקשת ודעתנית, משכילה ו׳מתנגדת׳, שחינכה אחד עשר ילדים ברוח ההשכלה והציונות ובשפה העברית.

על אף התנגדותו של חמיה האדוק והקיצוני, פעלה שפרינצה להגשמת הציונות בארץ ישראל. היא מיזגה בהצלחה מרובה שמירה על הדת והמצוות עם נאורות וליברליות ואמונה בלתי מתפשרת ברעיון הציוני. בשבתות בבוקר היה סבא יהושע קורא באוזני הילדים את פרשת השבוע בניגון המסורתי, וכאשר גדלו לימד אותם פרקים ממשניות ומתולדות העם. כל ילדיו ירשו ממנו זיכרון פנומנלי, יושר ללא עוררין וכושר ארגון. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה שובשו לחלוטין החיים בעיר. מאחר שאי אפשר היה ללכת לבית הספר הכללי, שם למדו הילדים, ארגנה סבתא שפרינצה בית ספר ביתי. היא הביאה מורים מבחוץ וגם עודדה את הילדים הגדולים ללמד את הקטנים. הילדים למדו דקדוק ולשון עברית, יהדות, קריאה וכתיבה, וידעו על פה את שירי ביאליק וטשרניחובסקי. כמו כן למדו רוסית, חשבון והנדסה, והתכוננו לכניסה לבתי הספר הכלליים (לכשיפתחו). הם שיננו פרקים נבחרים, מישעיהו ומשלי וגם מפושקין וגוגול, בהתלהבות ובמעין תחרות בין כל הבנים והבנות. מגיל צעיר התעניינו הילדים גם בהוויות העולם וקראו ב״הזמן״ ובעיתונות הרוסית.

לא אפרט כאן את פועלם ומהלך חייהם של בני משפחת רוכל הגדולה, רק אציין את שמותיהם לפי הסדר: שרה, יצחק, אברהם, מלכה, חנוך, משה, ויטיה, יוסף (הוא אבא שלנו) בבה, דוליה ותמה התאומות. ואם תשאלו מדוע מדי פעם מקניטים אותנו חברינו באמירה: ״בכל מקום בארץ שתזרקו אבן תמצאו בני דוד של דנה״ הרי לכם התשובה. ואכן, פרט לדודתנו מלכה עזבו כל בני רוכל את אוקראינה ועלו לארץ ישראל. הראשון שבהם, אברהם, הבכור,

עלה ב־1913, והאחרים עלו בעקבותיו. סבתא שפרינצה וסבא יהושע עלו בשנות השלושים, תחילה לקיבוץ תל יוסף ואחר כך לדירה קטנה בתל אביב, שהפכה מרכז למשפחה אשר התפרשה על פני כל הארץ. סבתא התעניינה ברפואה והייתה נוסעת לבתי הנכדים כדי לרפא אותם בשיטות שהיו שמורות רק לה. היא למדה אספרנטו, כי האמינה שבני האדם זקוקים לשפה אחת בעולם, הייתה חברה פעילה ב׳ארגון נשים למען שוויון זכויות׳, ואף שלא הייתה חברה בהגנה תמכה בכל לב במאבק בבריטים. היא שמרה מצוות וכשרות, אך כל הצאצאים ניהלו אורח חיים חילוני עוד באוקראינה.

את עוז רוחו ומזגו האמיץ והגאה רכש יוסף עוד כנער צעיר בקרמניץ. בספרו ״בדרך לצה״ל״ (הוצאת ׳מערכות׳, 1970) הוא מספר כיצד החזיר מכות לנער שקרא לו ׳ז׳יד׳, וכמה גאה היה במשמרות הצעירים היהודים בעיר, שלא הניחו לפורעים לפגוע ביהודים.

יוסף עלה ארצה בשנת 1925, בן 19 שנים. הוא דחה את הצטרפותו לקיבוץ תל יוסף וחָבַר לאחיו משה בעבודה בקואופרטיב ׳חירות׳ בירושלים. ״לא העלינו כלל על הדעת״, כתב, ״אפשרות של פנייה לעבודה שאינה גופנית, שכן מחשבה כגון זו כמוה כבגידה״.

מיד עם הגיעו לירושלים, הצטרף יוסף לארגון ההגנה. בבקרים היה עובד כשרברב, ובלילות התאמן במרתפי בית הספר ׳למל׳ באקדחים (כי לא היו להם רובים) ובתרגילי סדר. רוב החברים רעבו ללחם, חיו יחד בחדרים שכורים בשכונת נחלת שבעה ושאבו מים מבור בחצר. חבר שקם לעבודה – מיד נתפס המזרון שלו על ידי חברו העייף. בחורף חלקו שלושה חברים זוג מגפיים אחד. יוסף נשלח לקורס ׳סגנים׳ עוד בשנה הראשונה לחברותו בהגנה, ואת תפקידו הראשון כמפקד מילא בעיר העתיקה. בדרכו השקטה והיסודית למד את מפת העיר בסיורים נרחבים ברחובותיה. לימים רכשו מפקדי ירושלים אחד עשר זוגות אופניים ויצאו למסע, מגבול לבנון ועד ים המלח, כשהם מסתירים את האקדחים מתחת לחולצות. המסע מתועד היום בארכיון ההגנה ונלמד בקורסים שונים.

במאורעות תרפ"ט (1929) הניסו יוסף וחבריו את הפורעים שהתנפלו על הרובע היהודי בירושלים בארבעת האקדחים שהיו בידיהם. בספרו מותח יוסף ביקורת על ההנהגה, שלא הייתה מודעת מבעוד מועד לתופעה של ההמון הערבי המוסת. הלקח מאירועי 1929 העלה את ארגון ההגנה למודעות הציבור היהודי, רבים התגייסו לשורותיה ויוסף הפך למפקד מוערך.

עוד בתקופת המאורעות של 1929 דרשו כמה חברים בסניף ירושלים של ההגנה לפעול על דעת עצמם, לנקוט אלימות נגד ההסתה הערבית ולא להישמע להוראות הפיקוד העליון של ההגנה ושל המוסדות הלאומיים, שדגלו במדיניות מתונה יותר. בין ה"מורדים" היה גם המפקד הישיר של יוסף, שארגן חלק מחברי הסניף לפעולות טרור חשאיות נגד הערבים. יוסף דיווח על כך למפקד ההגנה בירושלים. היוזמה הופסקה לכאורה, אולם הוסיפה לרחוש בחשאי עד אשר התגלע פילוג בהגנה (בשנת 1931) והוקם "ארגון ב" ("הפורשים"), שממנו צמח אחר שנים האצ"ל. יוסף היה במרכז האירועים הדרמטיים שחוללו את הפילוג. הוא היה עד ל"בגידה" של מפקדיו (הידוע בהם – אברהם תהומי – היה גם חברו האישי) ולרצונם להשתלט על המחסן הנשק של ההגנה בירושלים. כדי לסכל את תוכניתם, החביא את מחסן הנשק, בזאת מנע את השתלטות הקבוצה הקיצונית על מאגרי הנשק המעטים שהיו בידי ההגנה, ואחר כך דיווח לאליהו גולומב על המעשה. ביסוד פעולתו זו עמד הצורך להיות כפוף למרות ההנהגה הלאומית. בספרו כתב:

> אם תצליח תכניתה המיליטריסטית של הקבוצה, הרי צפויה סכנת הרס לארגון ההגנה הלאומי והרס לזרוע כוחה של האומה בארץ. מעשים אלה של אברהם תהומי וחבריו נראו בעיניי כמעילה באמון מצדם של אנשים הנושאים תפקיד רם. הם מוליכים שולל, מעמידים פנים וחותרים בסתר תחת אושיות הבניין שבנינו.

שנים רבות הציקה לו ה"צלקת" שנותרה מהפרשה, שבמהלכה הועמד לדין משמעתי והושעה לזמן קצר מתפקידיו בארגון. יום אחד, בערוב ימיו, צלצל הטלפון בביתו, וקול במבטא זר ביקש לשוחח עמו. היה זה אברהם תהומי. הרמתי את השפופרת והגשתי אותה לאבא, שישב על כורסתו האדומה והשתעשע עם רועי, נינו

הבכור. "תהומי על הקו", אמרתי. הוא שהה רגע קט, כהרגלו, ואז אמר: "אין טעם לאחר שנים רבות כל כך, מאוחר מדי".

בקיץ 1931 יצא יוסף עם פלוגת חניכים לאימוני נשק בחורבה נידחת ('בודקה') על הר הצופים לנוכח מדבר יהודה. אבא הסביר לחניכים כיצד מפעילים רימון (שהיה מתוצרת ההגנה). כשאחד מהם חזר על הפעולה – נקש על הרימון במטרה להשליך אותו אל מעבר לחלון ה'בודקה' – קפאה לפתע ידו, והוא לא הצליח לזרוק את הרימון. אבא לקח את הרימון מידו הקפואה של החניך והוציא אותו בזריזות מבעד לחלון, כדי שזה לא יפגע בכל החניכים. הרימון התפוצץ בתוך כף ידו הימנית של אבא וריסק אותה, שבר את זרועו השמאלית והחדיר רסיסים רבים לפניו ולעינו. החבורה ניצלה. בקור רוח העביר אבא את הפיקוד לסגנו. החניכים נשאו אותו מדמם אל הכביש, עצרו מכונית (ערבית), פינו ממנה את הנוסעים והעבירו אותו במהירות לבית החולים 'הדסה', ששכן אז ברחוב הנביאים. שם קטעו לו את כף ידו הימנית. הוא איבד דם רב, ומצבו החמיר. סבתא שפרינצה ואחיו חנוך לא משו ממיטתו. כשהגיע סרג'נט בריטי לחפש את "המפקד הפצוע של ההגנה", סילקה אותו סבתא ממיטת בנה בתואנה שבגדיו מלוכלכים, והיא תרשה לו להיכנס לקיטון שבו שוכב הבן החולה רק אם יתרחץ, יחליף בגדים ויעטה מסכה על פניו. הסרג'נט הבריטי ודאי סבר שהנה נתקל בעוד אמא יהודייה מטורפת, עזב ולא חזר לחפש את אבא באותו קיטון. יוסף נשלח בחשאי לווינה להמשך הטיפול ולהתקנת תותבת במקום כף היד הקטועה. בימים ההם הייתה וינה מרכז בריאות עולמי, ובארץ לא ידעו עדיין להתקין גפיים מלאכותיים. מספר יוסף:

> בוקר אחד הלכנו, חצ'קו (חברו, שליווה אותו לווינה) ואני לתחנת הרכבת להקביל את פני אליהו גולומב. [...] ראינוהו יוצא מאחד הקרונות בלוויית צעירה ארץ־ישראלית. [...] הצעירה הצטננה בדרך והגיעה כאשר היא קודחת מחום גבוה. אליהו ביקשנו לעזור לה, שכן היא לא הכירה את העיר ואנשיה. [...] כאשר הזדמן אליהו שנית לווינה, כעבור חודשיים, הודענו לו, הסטודנטית ימימה טשרנוביץ' ואני, כי הוא מוזמן לטקס הנישואים שלנו. מאז היה אליהו תובע מאתנו דמי שדכנות.

כיתובית

אבא ואמא התחתנו ב־10 בינואר 1932, וזמן קצר לאחר מכן חזר אבא בגפו לתל אביב כדי לפתח את התעשייה הצבאית של ההגנה, ואמא נשארה בווינה כדי לסיים את לימודיה. חליפת מכתבים אוהבת ולוהטת מתקופה זו שמורה בידינו עד היום.

דירת גג ברחוב פינסקר בתל אביב הייתה ביתם הראשון בארץ. רמה נולדה במאי 1933, ובשל הצפיפות שוכנה התינוקת במזוודה.

זמן מה ניהל יוסף את לשכת העבודה בתל אביב כשהוא נוהג באופנוע בכף יד אחת, וגם הקים את גדודי סדרני 'הפועל'. בתפקידו זה עזר לארגן את הורדת המעפילים, שהיו ברובם חלוצים מפולין וליטא, מהאונייה 'ולוס' (1934). היה זה מעין תקדים לכל מבצעי ההעפלה שארגנה ההגנה בשנים הבאות.

משנת 1936 נשאב יוסף לפעילות מלאה בהגנה. הוא עסק

ברכישת נשק ובהברחתו לארץ. להגנה היו שיטות רבות וטובות כדי לרכוש אמצעי לחימה ולהביאם ארצה מתחת לאפם של השלטונות הבריטיים. באחת מההברחות הללו, כאשר נבדק מטען של אקדחים וכדורים שהיה מוטמן בתוך חביות מלט, נשמטה חבית אחת מהעגורן, וכל הכדורים התפזרו על פני הרציף בנמל יפו לעיני כול. אבא, שהיה באותה עת חבוש בגבס על שתי ברכיו, מספר כיצד קרע את הגבס ונרתם לעזור בטשטוש העקבות. הוא נשלח לפריז כשצופן שמות המעורבים ומקורות הרכישה מוסתר באצבעות התותבת שלו. בפעולה משולבת ונועזת עם אנשי ההגנה האחרים אמנם הצליח להרחיק מה'סקוטלנד יארד' את העדויות ואת הסכנה המיידית שהייתה כרוכה במאסרם של ראשי ההגנה, אבל נכנס אחר כבוד לרשימת המבוקשים של האימפריה הבריטית. אבא היה כותב לאמא מכתבים מלאים 'ביקורות ספרותיות מעמיקות' שבעצם היו כתב סתרים מיועד לאליהו גולומב, שהיה בקיא בספרות והבין הכול.

בפרוץ המרד הערבי ב־1936 והכרזת המנהיגות הערבית על שביתה כללית, קיבל יוסף אישור לבנות מזח בתל אביב, כדי לעקוף את נמל יפו המושבת ולפרוק מלט מהאוניות הרבות שעגנו בים הפתוח. הוא וכתריאל יפה (לימים מפקד סירת הכ"ג), בוססו ברגליהם בחוף מצפון לתל אביב וקבעו את מקום הנמל העברי. בכל פעם כשאני מבלה במתחם הנמל ורואה את הילדים הרוכבים על משטחי העץ הענקיים, אני נזכרת בסיפורו של אבא על הלילה שבו החליטו השניים כי כאן יוקם המזח.

המרד הערבי אמנם כוון בראש ובראשונה נגד השלטון הבריטי, אולם עיקר הקורבנות היו מקרב היישוב היהודי (כבר אז גילו חברי הכנופיות הערביות את הצתת השדות ככלי נשק יעיל נגד היישוב). בתחילתו יצר המרד מעין שיתוף פעולה, חלקי בלבד, בין היישוב היהודי לבין הצבא הבריטי, שאיפשר, בינתיים, בעצימת עין אחת, את התחלת הקמתם של יישובי 'חומה ומגדל', את הקמת הנוטרות העברית וחיל הרכבת (שבו עסק אבא בפועל) וגם את קיום הקורסים שהכשירו את חברי ההגנה ללוחמה בשטח ('פלוגות השדה' ו'פלוגות הלילה').

משנת 1937 עסק אבא בהקמת מערך הקורסים וההשתלמויות

של מפקדי ההגנה, בהדרכה ובשמירה על היישובים וביציאה ללחימה מחוץ לגדרות. כדי להימנע מגילוי האימונים על ידי הבריטים, מצא אבא את ג׳וערה בהרי מנשה כמקום מתאים לאימונים, ואכן רבים מטובי המפקדים – בהם יגאל אלון, משה דיין, אריק שרון, יצחק רבין וגם חיים גורי, קיבלו את סיכת המ״מ שלהם מידיו של אבא בג׳וערה.

משנת 1938 עסק יוסף בפועל בהקמת יישובי ׳חומה ומגדל׳. הוא סייר בכל הארץ במטרה למצוא מקורות מים כדי לקבוע נקודות התיישבות חדשות (ביניהן עזה, שבה זיכו אותו המקומיים במטר אבנים), בתכנון העליות על הקרקע וביישומן. כיוון שהמדיניות הבריטית החלה בהדרגה להשתנות לטובת האינטרסים הערביים, וכל עלייה על הקרקע (16 יישובים בשנת 1938) נתקלה בהתקפות של כנופיות הטרור, היה צורך, מלבד ההקמה, גם בהגנה על המקימים.

נקודת המפנה במפעל ׳חומה ומגדל׳ הייתה העלייה לחניתה. אבא עמד במרכז התכנון והביצוע של הפעולה. עם פרסומו של ״הספר הלבן״ (1939), שהגביל את העלייה ארצה ואת ההתיישבות היהודית בה, הגיב היישוב בעשייה: מרביבים שבנגב ועד לחניתה ודפנה שבגליל, בחשאיות, בחסות שחור הלילה, עלו היישובים על הקרקע, הקימו חומה ומגדל – ובבוקר כבר היו לעובדה קיימת. לא פעם הותקפו הנקודות על ידי השכנים הערביים בטרם הספיקו לבסס את הגדרות.

באחד הימים שבהם אבא עסק בהקמת הקיבוצים בגליל, נולדתי אני בתל אביב. אבא ביקש לקרוא לי דפנה, כשם הקיבוץ שעלה על הקרקע ביום הולדתי, אולם אמא השמיטה משמי את הפ״א, וכך יצרה שם חדש בנוף הילדות של הארץ. והרי סיפור קצר מהימים ההם, שאבא נהג לספר בצניעות האופיינית לו:

> זכור לי היטב סיור הרכיבה באדמות חיאם אל וליד (כיום קיבוץ להבות הבשן). בסיור הדריכני כאמל אל חסין הידוע מחאלסה, אותו ערבי שהורשה בי״א באדר תר״פ להיכנס לחצר תל חי, כביכול על מנת לחפש צרפתים. [...] והוא וחבריו הרגו ארבעה מהמגינים ופצעו אנושות את יוסף טרומפלדור. למרות שעברו מאז 19 שנה לא סולק חשבון גאולת הדם של טרומפלדור וחבריו [...] כשיוסף וייץ הציג אותי בפני כאמל, ׳כאמל אפנדי – חוואג׳ה יוסף׳, הושטתי לו, כמנהגי, את

היד השמאלית. לדברי וייץ, נרתע כאמל קמעה בראותו את הפרוטזה שעל ידי השנייה, שכן עלו בו זיכרונות מסוימים.

את הסיפור, בגרסה שונה מעט, מצאנו לאחר שנים רבות בארכיון קיבוץ תל יוסף, מסופר מפי חבר משק שהשתתף בטקס חתימת החוזה בין הבדואים של חאלסה לבין המדינה שרכשה מהם את האדמות כדי להקים את קריית שמונה: ״כשקם יוסף אבידר, אלוף פיקוד צפון [כך כתוב ביומן] כדי לחתום בשם הצבא על חוזה הרכישה נפוצו הבדואים לכל עבר, כי ראו את הפרוטזה שעל ידו והיו בטוחים שרוחו של יוסף טרומפלדור רודפת אחריהם...״.

עם השינוי במדיניות הבריטית כלפי היישוב ופרסום ״הספר הלבן״ (1934), הגיב היישוב העברי בהגברת מפעל ההתיישבות, ובהתעצמות כוחה של ההגנה. יוסף היה עסוק ברכישת נשק ובבניית מערך ה׳סליקים׳ ביישובים ובערים. המחלוקת בין ההגנה לבין ארגוני הטרור – האצ״ל והלח״י – גברה והיו ניסיונות לגנוב נשק, ולא פעם התנכלו למפקדי ההגנה. פעם אפילו נזרק סמרטוט בוער לתוך המכונית שעמדה ליד ביתנו ברחוב פרוג.

כשגבר איום הפלישה הנאצית ארצה, מונה יוסף למפקד גליל הצפון של ההגנה, וכשצבאותיו של רומל הנאצי התקדמו מהמדבר במצרים לעבר ארץ ישראל בקיץ 1942, היה יוסף בסוד הלבטים של ראשי היישוב: האם לרכז את כל היישוב היהודי על הכרמל ולהילחם בנאצים עד טיפת הדם האחרונה או להשאיר את הנשים והילדים לגורלם ברחבי הארץ, ולרכז רק את כוחות הביטחון על הכרמל כדי להילחם בגרמנים. לימים, כאשר סיפר לי על פרשה

יוסף: הטרומפלדור של המשפחה / מוקי צור

טרומפלדור היה גיבור אך לנו היה יוסף. טרומפלדור חרש, הרים את הסמובר של דגניה ביד אחת ונלחם באקדח, אך טרומפלדור שלנו, ביד אחת תיקן תריסים ובעיקר קילף את הביצה הרכה בתוך הגביע. אנו ידענו שהוא גם גיבור מלחמה ואלוף בצה״ל אך בארוחות הבוקר הוא הוכיח את היותו טרומפלדור.

קשה זו, שנקראה בהיסטוריה שלנו 'מצדה על הכרמל', הוסיף: "ידעתי כי אני גוזר את גורל המשפחה שלי לכאן או לכאן".

למזלנו הצליח אז הגנרל הבריטי מונטגומרי לסכל את הפלישה הנאצית, ועד היום אין יודע מי מראשי ההגנה והיישוב צידד באיזה פתרון. לקראת סוף מלחמת העולם השנייה הוטלה על יוסף משימת פיתוח התעשייה הצבאית. הוא הגה וביצע את הקמת מכון איילון ב'גבעת הקיבוצים', ליד רחובות, ומתחת לאפם של הבריטים יוצרו במכון כ־14,000 כדורים ביום, אותם כדורים ששימשו את ההגנה ואת צה"ל וסייעו לניצחון במלחמת העצמאות. פועלו זה של יוסף מונצח היום במוזיאון מכון איילון.

ב־1944 מונה אבא לראש אגף ההדרכה במטה הכללי של ההגנה, וב־1945 – למנהל תע"ש ולאחר מכן לסגן רמטכ"ל ההגנה (שהיה אז יצחק שדה).

אמא, שנדדה בילדותה על פני בתים כה רבים, החליטה שאנחנו נגדל בבית אחד. הבית ברחוב פרוג 22 היה המקום שממנו יצא אבא לפעילותו הרבה ואליו חזר. רק לאחר מות ההורים למדנו מהמכתבים הרבים ביניהם עד כמה אהבו זה את זו והתגעגעו ליחד שלהם, שהיה מאוד במשורה. כיוון שאמא גידלה אותנו על המילים הרמות, ידענו תמיד כי ההיעדרות של אבא מהבית

יד הברזל של אבא / רמה זוטא

בשנת 1931, בתאונת אימונים על הר הצופים, נקטעה ידו הימנית של אבא יוסף. כפי שמסופר פה בהרחבה, נשלח אבא לווינה – אז מרכז אירופי ידוע לשיקום אורטופדי – להתקנת כף יד תותבת, 'פרוטזה' בלשון הימים ההם. היה לה ל'פרוטזה' נופך של קסם בעינינו, הילדות: בסיבוב קל של זרוע היד – שאליה הייתה מחוברת – היו ארבע אצבעות המתכת נפתחות לצד אחד, הבוהן נפרשת לצד השני וכך היה אבא יכול לקחת כל חפץ, לסובב חזרה את הזרוע ולהחזיק חזק בחפץ. הוא השכיל לכתוב בעט נובע ביד זו, לתקוע מסמר בקיר (אמא לא ידעה היכן הפטיש), להכין לנו חביתות בשבת בבוקר ולנהוג באופנוע ובמכונית, בימים שקדמו להמצאת המהלכים האוטומטיים.

אבא לא הכיר בכך שהוא נכה, ורק בגיל מבוגר, כשהתברר לו כי בזכות אחוזי הנכות הגבוהים שלו יוכל לרכוש מכונית ללא מסים, הסכים להיקרא 'נכה צה"ל'. מעולם לא התבייש בנכותו; בילדותנו, כשהיו חברינו הילדים מציצים בגנבה לעבר היד המלאכותית העטויה כפפת עור, היה פונה אליהם ואומר: "תראו איזה יד ברזל יש לי! אני יכול לנצח כל אויב!"

'חשובה לעם ולמולדת'. יחד עם זאת דאג אבא שהנוכחות שלו תהיה משמעותית וצרובה בזיכרון. תמיד שר לנו, קולו היה ערב ומוזיקלי, וכל השירים של אז ליוו אותנו בדרכים, שנסענו בהן אל הקיבוצים שזה עתה קמו, אל הדודים הרבים שהיו פזורים על פני כל מפת הארץ, אל החברים. אני זוכרת את עצמי כפעוטה, שוכבת על המדף במכונית הפורד שלו, וכילדה בת שש רוכבת על כתפי בחור צעיר, מפקודיו של אבא, בלילה אפל בהרים. לימים נודע לי שכך השתתפתי בעלייה לקיבוץ בית קשת (הקיבוץ הראשון שהקים הפלמ"ח ב־1945), כי אבא היה באותו לילה 'בייביסיטר' שלי. הוא היה מספר לנו סיפורי טרם־שינה, ורבות מהעלילות שהשתתף בהן ראו אחר כך אור בספריה הרבים של אמא.

בתקופה שלאחר מלחמת העולם, כשהבריטים התנכלו להנהגת היישוב ולמפקדי ההגנה, ירד אבא למחתרת. כל דבר בבית היה מוצפן או מתחזה. שותפנו בכל הסודות האלה, ואני כילדה בת שש כבר למדתי להגיד כי שם בעל הבית שלנו הוא פינקלשטיין, וכי אבא שלי הוא אינסטלטור או סוכן למכונות חקלאיות. ב'שבת השחורה' (28.6.1946) – כך כונתה הפשיטה הבריטית על ראשי היישוב בארץ – הצליח אבא להתחמק למקום סתר, גידל שפם, שינה את תסרוקתו והתנייד בעזרת תעודות מזויפות. ליתר ביטחון סגרה אמא את הבית ושלחה אותנו לירושלים לדוד ולדודה וירה

מסע מטורף לירידו / מוקי צור

יוסף היה אחראי על התיישבות במקומות שונים בארץ. כאיש ההגנה הוא שיחק על כל המפה. הייתה לו מכונית מיוחדת פתוחה לנוסעים בבגאז' שהפך לספסל פתוח. יום אחד החליט לקחת את בתו דנה ואותי, בן דודה, לירידו.

המכונית דהרה על הכביש שהיה תלול. הילדים קפצו במקומם אך אסור היה להם לפחד, כי נסעו עם דוד גיבור. הוא אהב להעמיד אותם במבחני אומץ. לא די שנהג ביד אחת, לפעמים היה בוחן את אומץ לבם של בני הדודים הצעירים בכך שהיה עוזב את ההגה ו'נוהג' בלי לאחוז בו. הילדים לא גילו את רגשותיהם אלא בצעקות חדות של התלהבות – לא של פחד חס וחלילה. אלא שהנסיעה הזאת עדיין מתגלית לי בחלומות עד היום.

ויעקב. בוקר אחד כששיחקתי עם מוקי בן דודי בחצר הבית ברחוב אבן עזרא נפתח פתאום השער, ודרכו נכנס איש זר ומוזר, התקרב אליי והחל ללטפני על שערי. נבהלתי ונמלטתי אל הדודה, שאספה אותי אל חיקה. בתוך שניות מעטות פסע האיש הזר אל תוך הבית, הסיר את משקפי השמש הכסופים והסיט את שערותיו לאחור. "אבא!" קראתי ורצתי אל בין זרועותיו.

במאבק נגד הבריטים היה יוסף מעורב בעיקר במפעל ההתיישבות. סיפורה של ביריה, שהיום היא שכונה בצפונה של צפת, הפך לסמל העלייה על הקרקע וההתנגדות לבריטים, כי המתנדבים הרבים שגויסו מכל קצות הארץ, ובעיקר מהקיבוצים, ועלו באישון לילה להיאחז במקום, גילו התנגדות עיקשת לכוחות הבריטיים שעטו עליהם. יוסף פיקד על המבצע, שהונצח בשירו של אלתרמן "אדמת ביריה".

אני זוכרת את 'ליל הגשרים' (16.6.1946), שבמהלכו תקף הפלמ"ח 11 גשרים בגבולות הארץ כדי לנתק קווי אספקה של הבריטים: כאשר קיבל אבא את הבשורה המרה שיחיעם וייץ נפל במבצע זה, ראיתי אותו, אולי בפעם היחידה בחיי, פורש למרפסת ובוכה.

באותה שנה ארגן יוסף וביצע בחשאיות מושלמת גם את העלייה על הקרקע של אחד עשר היישובים בנגב. סיפור הרואי זה מונצח במוזיאון שהוקם במגדל המים של קיבוץ ניר עם.

יוסף מתגנב דרך מחסום בריטי / רמה זוטא

לאחר פיצוץ מלון המלך דוד בירושלים על ידי אנשי האצ"ל, הוגבר המרדף אחרי ראשי ההגנה ועוצר הוטל על תל אביב. העיר חולקה לאזורים שגודרו על ידי גדרות תיל. יוסף היה מתגנב הביתה בזהות השאולה שלו, ופעם אחת, בעת הפסקה של העוצר שאותה נתנו לעקרות הבית כדי להצטייד במזון, אץ למטכ"ל שם התכנסו כמה מעמיתיו ויחד השמידו את אשר יכלו וניקו את הדירה מכל חשד. אולם כשרצה לחזור מזרחה אל אזור שכבר נבדק נתקל במחסום פרוש לאורך הרחוב ובלתי ניתן למעבר.

שכנה של המשפחה שעברה עם סליה הבחינה ביוסף ובאחד מחבריו והבינה (הייתה זו אשתו של דוב סדן שגרה במעונות עובדים). תוך דקות ארגנה הפגנת נשים שעטו על השוטרים הבריטים בטענות מטענות שונות. במהומה שנוצרה הצליח יוסף לחמוק בשלום, לדפוק על דלת אחד הבתים ולהסתתר שם.

במשך כל שנת 1947 ועד כ"ט בנובמבר (ההצבעה באו"ם על חלוקת הארץ לשתי מדינות) עסק יוסף במטה הכללי של ההגנה בהכנת הכוחות למלחמה שקרבה והלכה, ובמעבר מארגון לוחם לצבא סדיר. הוא מונה למפקד אגף האפסנאות של הצבא שבדרך (תפקיד שכלל את כל החימוש וההצטיידות).

עשרה ימים לפני ההכרזה על קום המדינה (מאי 1948) תקפו אנשי הלח"י מכונית צבאית בריטית שהייתה בדרכה לנמל חיפה, כחלק מתהליך סיום המנדט הבריטי על הארץ. שבעה חיילים נהרגו בתקיפה זו. ההגנה עצרה את מפקד הלח"י בחיפה במטרה לבלום את פעולות הטרור של ארגון קטן זה, כי באותה עת חשוב היה לשמור על יחסים טובים עם הבריטים כדי לקבל מהם את מחנות הצבא שהשאירו בארץ וגם נשק. בתגובה חטפו אנשי הלח"י כמה מראשי ההגנה – ויוסף ביניהם: בחמש לפנות בוקר פרצו שמונה צעירים חמושים בתת־מקלעים אל הבית ברחוב פרוג, וחוליות אחרות כיתרו את הרחוב ואת הגג. הם קרעו את חוטי הטלפון, כמה מהם התיישבו על המיטות של רמה ושלי, והנשק שלוף בידם. רמה נאבקה בהם, וצעקה לחצר: "חוטפים את אבא!". יוסף ניסה להרוויח זמן וניצל את העצבנות בחוליית התוקפים כדי להתלבש. כשניגש לארון שבפרוזדור לקחת את התותבת, נעמדו החוטפים בבהלה סביבו, נשקם מכוון אליו. בראותם את התותבת נסוגו לרגע בדממה. אמא עמדה מולם והטיפה להם: "עוד לא נגמלתם, חלב אמכם מעל שפתותיכם ואתם מעזים לחטוף מפקד בהגנה!" יוסף

רכב צבאי בשבת / מוקי צור

בצה"ל של אותם ימים אסור היה לנסוע בשבת ברכב צבאי. ימימה ויוסף נסעו לבקר את ידידם הרמטכ"ל דורי, על הכרמל. היה זה יום שבת סגרירי ויוסף היה צריך לנסוע בתפקיד. הוא לא הסכים שימימה תעלה על רכב הביטחון, וכך ירדו את הכרמל: היא הולכת ברגל והוא נוסע ברכב. אמנם הייתה לה מטריה, אך לעומת זאת היא התנשפה כמו שרק היא ידעה. לפתע נעצר על ידה. היא חשבה שהוא נסוג והתרגשה לומר שסוף־סוף הבין מה שהיה צריך להבין קודם. "כשיורדים את ההר", אמר לה, "צריכים לרדת עם הגב זקוף".

והמשיך לנסוע.

השבעת מפקדי צה"ל, חצר המטכ"ל ברמת גן, יוני 1948.
יוסף, ראש אגף האפסנאות, יושב על כיסא משמאל

הובל לכרם ליד זיכרון יעקב, ולאחר שלושה ימים שוחרר במסגרת עסקה שעשתה ההגנה עם הלח"י.

בליל ההצבעה באו"ם על הקמת המדינה (כ"ט בנובמבר), לאחר שנספרו הקולות, יצאו יוסף וימימה, עם החברים שהאזינו למניין הקולות ברדיו, לרחובות תל אביב. וכך הוא מספר:

> הכול בירכו זה את זה, נשמעו קריאות מזל טוב ופרחו נשיקות וחיבוקים. [...] הקהל שתה לחיים מחביות שהוצבו לכל דיכפין. ההתלהבות גרפה בוגר ונער, זקן וטף תינוק ועולה חדש, היא פרצה מלב היהודי שנחמץ למראה ספינות המעפילים שגורשו מחופינו,

כיתובית

מלבו של ילד שהשליך פצצות של מים מגג ביתו על ה'כלניות', מלב הלוחמים הפעילים במאבק האלים. הייתה זו שמחה שצפה ועלתה מלב היישוב כולו.

יוסף ידע מה המחיר שישלם היישוב על הכרזה זו, ואכן למחרת פרצה מלחמת העצמאות. כראש אגף האפסנאות וכממונה על ההתחמשות של הצבא, היה מעורב כמעט בכל המבצעים, ובעיקר באלה שפרצו את הדרך לירושלים ואפשרו לשיירות מזון להגיע לבירה.

ביוני 1948 הושבע יוסף עם האלופים הראשונים של צה"ל, ושם המשפחה הוחלף רשמית, מרוכל לאבידר. האלופים יצאו אל

טקס ההשבעה מביתנו שברחוב פרוג. לנו הילדים ניתנה הזכות לצחצח את הדרגות, שהגיעו באותו בוקר בארגז קרטון יחד עם המדים החדשים בלוויית חייט שיתאים אותם למידותיהם של האלופים. הדרגות היו שחורות עד שהברקנו אותן בהתרגשות רבה. המכוניות יצאו להשבעה, וכל הרחוב עמד והריע.

באוקטובר 1949, בתום המלחמה, התמנה יוסף לאלוף פיקוד הצפון, ולאחר מכן לאלוף פיקוד המרכז (1952), תפקיד שבעטיו – וגם בשל מצב האסטמה של ימימה – פורק הבית ברחוב פרוג, והמשפחה עלתה לגור בירושלים – ב׳בית אבקריוס׳, שהיה אז חלק מהרכוש הנטוש. באותה שנה ייצג את צה״ל בהעלאת עצמותיו של הרצל. לאחר מכן כיהן כראש אג״ם וסגן הרמטכ״ל – עד סיום שירותו בצה״ל בשנת 1954.

בתחילת 1954, לאחר מותו של סטלין והקמת לשכת הקשר ליהודי ברית המועצות, ביקש דוד בן־גוריון מיוסף לפשוט מדים, ללבוש חליפה של דיפלומט ולצאת לברית המועצות כשגריר ישראל, בעיקר כדי ליצור קשר עם היהודים ולקשור ביניהם לבין המדינה. באוגוסט יצאו ימימה ויוסף למוסקבה לארבע שנים גדושות חוויות ומעש. רמה ועוזי בעלה, מוקי ואני שוכנו זמנית בבית אביו של עמוס עוז בשדרות בן מימון. (קראנו לו ״חירבת אל־קלוזנר״). ב־1956 נבנה הבית במבוא יורם 5, ושתי המשפחות, אבידר וצור, עברו להתגורר בו לאחר שסיימו את שירותן הדיפלומטי.

יחסי ישראל וברית המועצות בארבע שנים אלה נעו על ציר המאבק של היהודים לביטוי תרבות יהודית ולעלייה ארצה לבין המדיניות הסובייטית, שהעדיפה את הברית עם ארצות ערב על פני יחסי ידידות עם ישראל, ולא ראתה בעין יפה (בלשון המעטה) כל גילוי של תרבות יהודית. מהארץ נשלחו בימים ההם בסתר ספרים, חוברות לימוד עברית, שירים, ספרי תנ״ך, סידורים וכל חומר אחר שיכול היה לעזור ליהדות מפוארת זו לחזור לשורשי תרבותה, לאחר שאלה נקטעו באכזריות במהלך שנות השלטון הקומוניסטי. כל הפעילות הזאת התנהלה בסתר, בחשאיות רבה, ואותם פעילים שקיבלו את החומר, הפיצו אותו, למדו ולימדו תרבות יהודית – היו חשופים לגלות ולעונשי מאסר.

יוסף, ימימה וצוות השגרירות – לובה וטניה אליאב, רינה

יוסף, ימימה ויעקב בטיול לכנרת, 1978

ולובה גדעון, אברהם ודבורה אגמון, מיקו ותאה בכר, אבי ורוחלה שלוש ואחרים – היו מיומנים בפעילות זו, וקשרים רבים נרקמו בשנים ההם הודות לפעילותם, קשרים שפרצו אל קדמת הבמה לאחר מלחמת ששת הימים והביאו בסופו של התהליך לעליית מיליון וחצי ויותר יהודים ארצה.

חיים מפוצלים היו להם לימימה ויוסף במוסקבה: מחד גיסא ערכו מסיבות לסגל הדיפלומטי ולראשי המדינה הסובייטית, העמיקו היכרות עם אישים בצמרת התרבות הרוסית, בהיותם שניהם דוברי השפה ובקיאים בתרבותה, ומאידך גיסא שתת לבם דם למראה מצבם של בני עמם, והם רקמו בסתר קשרים עם היהודים ברחבי ברית המועצות. אחותו של יוסף, דודה מלכה, התגוררה במוסקבה, והמשפחה קיבלה היתר רשמי לבקרה – לא לפני שהגיעו ׳אינסטלטורים׳ לחדר האחד שבו התגוררה עם בעלה כדי

כיתובית

להתקין מיקרופונים בקירות, שמא יעברו 'סודות מדינה' בשעות הביקורים המשפחתיים הללו.

אנשי השגרירות במוסקבה היוו משפחה קטנה ומלוכדת, והקשרים עמם נמשכו עוד שנים רבות לאחר תום תקופת הכהונה שם. יוסף וימימה חזרו ארצה ב־1958 – לתקופה קצרה, שבה כיהן יוסף כמנכ"ל משרד העבודה. לאחר הבאתו של הצורר אייכמן במבצע חטיפה מסוכן ומרתק ב־1961, נקרא יוסף לכהן כשגריר ישראל בארגנטינה, בניסיון 'לנרמל' את היחסים עם מדינה זו. יוסף וימימה למדו ספרדית, נוסף על שלל השפות שכבר דיברו בהן (עברית, יידיש, צרפתית, גרמנית, אנגלית) ועד מהרה התערו בחיי

החברה והתרבות היהודית ששגשגה אז בבואנוס איירס ובחיי הסגל הדיפלומטי שעבד שם.

יוסף לא אהב את הדיפלומטיה. הוא עסק בה כצורך ולשם השליחות. המדים, הצבא, העשייה הקשורה בבנייה הם שנגעו באישיותו יותר מאשר החליפות הכהות וגביעי היין המושקים. ב־1964, לאחר שקיבל מידי נשיא ארגנטינה את עיטור 'חוסה דה סן מרטין', העיטור הגבוה ביותר המוענק בארץ זו, חזרו השניים לירושלים, לבית במבוא יורם, והחלו בחיים אזרחיים שוקקים, מלאים בחברים ומשפחה, ילדים ונכדים, סופרים, אנשי רוח מהארץ ומהעולם, מסיבות יומולדת וארוחות רבות. יוסף נבחר למבקר ההסתדרות, משרה שהחזיק זמן מועט ועזב אותה במפח נפש, והחל ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים בחוג לסובייטולוגיה, כאחד הסטודנטים. בה בעת כתב את ספרו "בדרך לצה"ל", שיצא בהוצאת 'מערכות' (1970), ובו סיפר על חייו ופועלו כאיש ההגנה עד תום מלחמת העצמאות. את עבודת הדוקטור שלו הגיש בשנת 1979 על יחסי המפלגה והצבא בברית המועצות. הספר, המבוסס על הדוקטורט הופיע בשנת 1983 באנגלית בהוצאת מאגנס: *The Party and the Army in the Soviet Union*, בתרגומה של דפנה אלון.

עד סוף ימיו התנדב אבא למשימות רבות וחשובות, במאבק על עליית יהודי ברית המועצות, בחבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית, בחברה להיסטוריה צבאית, בנשיאות ארגון ותיקי ההגנה, בוועדה להקמת מוזיאון הר איתן ועוד; הוא הרצה על תולדות כוח המגן העברי בעשרות ימי עיון וקורסים לתלמידים וסטודנטים, ובעיקר לחיילי צה"ל ומפקדיו (הוא ראה עצמו כאיש צבא וקרא להרצאות אלה 'הליכה למילואים').

וכך כתב נתן אלתרמן בהקדשה על "הטור השביעי" שהעניק לו: "ליוסף רוכל, שיקרה לי רעותו ופגישותיי אתו הן פגישות עם היושר, עם הכוח, עם התבונה – נתן, תל אביב תש"ח". בעיקר היה עמוד התווך של המשפחה הגדולה. הוא שקד על יחסים קרובים ואוהבים עם שבעת נכדיו, ועד למותו כבר חבק חמישה נינים.

יוסף היה פמיניסט בלי שידע על כך. הוא תמך כל השנים בעבודתה הספרותית של ימימה, היה קם מוקדם בבוקר, מבשל

נכדים ונינים של יוסף ימימה

דייסת קווקר ומגיש לשולחן. בימים רחוקים אני זוכרת אותו חובט שטיח על מרפסת הבית בתל אביב, מתקן צינור דולף ותריס קרוע, מבריג מסמר אל קיר ונעזר בנו כתחליף לכף היד החסרה. את כל העבודה המשרדית והכספית הקשורה באחזקת הבית ובחיים לקח על עצמו. היה אדם מסודר מאוד, דייקן, ישר דרך ואמירה.

זיכרונו המופלג עזר לא מעט לכותבי ההיסטוריה. כך למשל בעת ביקורו במוזיאון ג׳ועירה סמוך להקמתו, בדק כל מסמך והעיר

יוסף וימימה עם שישה מנכדיהם, בית זית 1982

לעושים במלאכה היכן שגו ומה יש לתקן במסמך זה או אחר. זיכרונו עזר גם לימימה, שמטבעה הייתה מעשירה את סיפוריה בדמיון ססגוני שלא תמיד תאם את המציאות. רבים מסיפוריה נכתבו על מאורעות שבהם עסק יוסף כמפקד בהגנה (ביניהם ״שמונה בעקבות אחד״), ולא בכדי כינה שלונסקי את בני הזוג ׳ספרא וסייפא׳ באחת.

אבא אהב לטייל ברחבי הארץ, שבה הכיר כל שעל, ובמרחביה

התגוררו חברים, מכרים מימי המאבק וכמובן קרובי משפחה. עד שנותיו האחרונות נהג בעצמו את המכונית, כשהוא שר לו להנאתו ולא מתיר לנו לקחת את ההגה מידיו. בדי עמל הצלחנו לשכנע אותו לבקש תג נכה מהצבא. אף פעם לא התייחס לעצמו כאל נכה ותמיד מצא דרך לעקוף את העדר כף יד ימין.

אבא נפטר בירושלים אור ליום ד', י"ח באלול תשנ"ח (13.9.1995) והוא בן 89 שנה. הוא נקבר בחלקה הצבאית שבהר הרצל. על קברו ספד לו ראש הממשלה יצחק רבין באומרו:

> אנו נפרדים היום מאחינו הבכור, אחד מאחרוני האנשים המופלאים אשר עמדו ליד ערש הלידה של ארגון ההגנה, של צה"ל ומערכת הביטחון, של מדינת ישראל. יוסף היה חבר לגזע נפילים, מאלה ששום היסטוריון של מדינת היהודים לא יוכל לפסוח על אישיותו ועל פועלו במשך שנות דור. יש השואלים אם אמנם דורו של יוסף אבידר היה דור מיוחד במינו, או שריחוק השנים יוצר אידאליזציה של חבורת המייסדים.
>
> אני, שראיתי אותם אז, ששמעתי אותם אז, ולמדתי מהם אז, אומר היום: מניחי היסוד, ויוסף בתוכם, היו מיוחדים – בלהט הציוני, בדבקות במטרה, במשא הגולה שהביאו אתם מערבות אוקראינה ומעיירות רוסיה, בנשמה היהודית ובערכים האוניברסליים [...] אנו אומרים היום שלום לאיש נהדר, לראש וראשון, שמדינת ישראל בהווה חבה כה הרבה על העבר.

בשבעה למותו של יוסף אבידר, הר הרצל, ספטמבר 1995

אבא, קצין וג׳נטלמן, אלכס צור
1993-1914

שמואל צור

חייו של אבא לא היו פשוטים כלל, בעיקר לא כילד וכנער מתבגר. הוא נולד בינואר 1914 בוורשה, בתקופה שבה אביו – הוא סבנו שמואל טשרנוביץ – פעל מאז שנת 1910 כעיתונאי בעיתון "הצפירה" של נחום סוקולוב. בוורשה כתב סבא שלנו גם את ספרו הראשון "בני משה ותקופתם", על ארגון הסתרים של אחד העם.

באותם ימים הזמין דוד ילין את סבנו לעלות לארץ ישראל על מנת לערוך עיתון עברי בירושלים. אלא שהתכנית לא יצאה לפועל בשל פרוץ מלחמת העולם הראשונה. או אז החלה פרשת נדודים של המשפחה שנמשכה כשמונה שנים – עד עלייתם לארץ ישראל בסוף שנת 1921.

בתקופה זו נדדה המשפחה ברחבי מזרח אירופה – פינסק, מוסקבה, אומסק שבסיביר, שוב מוסקבה וקייב. בשנת 1921 התמנה סבא שלנו למזכיר הוועד הלאומי לארץ ישראל, ובאפריל אותה שנה יצאה המשפחה מקייב בדרכה לארץ. דרך ארוכה עברו – ורשה, וינה, טרייסט, אלכסנדריה וחיפה. ברכבת העמק נסעו לצמח ומשם בעגלה לבית־גן, אל שולמית בן־גליל, אחותה של סבתא שלנו ומשפחתה, מסע בן שמונה חודשים. רק בפסח 1922 – שנה

מייג׳ור אלכסנדר טשרנוביץ, מפקד פלוגה 4 של הגדוד השני בחי"ל, 1945

לאחר שיצאו מקייב – השתקעה המשפחה סוף־סוף בירושלים. כל אותן שנים נדד אבא הילד עם משפחתו – אביו, אמו, סבתו (ה'באבע' שיינה־לאה, אמה של סבתנו בלה) ועם אחיו הגדולים יעקב וימימה.

הילדים הגדולים השתלבו במוסדות לימוד שונים, ואילו אבא נשאר בבית בחסות סבתו, שדאגה לו ופינקה אותו. אבא מעולם לא פקד את גן הילדים, ולימים היה 'מתפאר' שלא זכה ללמוד ב'אוניברסיטה' זו. את לימודיו בבית הספר התחיל רק עם בואו לירושלים, בסוף כיתה ב' או ג' בבית הספר 'תחכמוני' והוא בן שמונה.

שלוש שנים גרה המשפחה בירושלים, ובחודש אוגוסט 1925 עברה לתל אביב. סבא שלנו סיים אז את תפקידו בוועד הלאומי והתחיל לעבוד כעיתונאי בעיתון "הארץ" בעריכתו של משה גליקסון. נוסף על כך, כתב כעיתונאי עצמאי לעיתונים יהודיים בחו"ל. באותה שנה החלו אבא וימימה ללמוד בגימנסיה 'הרצליה' בתל אביב, היא בכיתה י', והוא בכיתה ו'.

בשנים שלאחר מכן החלה המשפחה להתפרק. האם – היא הסבתא שלנו, בלה – חלתה במחלת ריאות קשה ועול הטיפול בה הוטל על ימימה. היא לא תפקדה ואף נאלצה לנדוד למקומות מרפא בצרפת ובמצרים, אך ללא הועיל. בתחילת 1928 נפטרה האם ממחלתה והיא בת 46. הדרמה על מות האם משתקפת בכאב עמוק ביומניה הגנוזים של ימימה (עמ' 123 ואילך). אבא היה אז בן 14. הסבתא של אבא עברה להתגורר עם בתה שולמית בבית־גן ונפטרה שם לאחר חצי שנה. יעקב, אחיו הבכור של אבא, היה אז סטודנט בצרפת, ואבי המשפחה, בשל עבודתו, נעדר רוב הזמן מן הבית. רק ימימה ואבא – היא בכיתה י"ב, והוא בכיתה ח' – נשארו, כמעט לבדם. ימים אלה משתקפים ביומנה הגנוז של ימימה:

הדירה בבית [בתל אביב] גדולה וריקה, אין איש וקשה מאוד. אבא הסתדר בירושלים, הוא ישהה שם רוב השבוע ולשבת ישוב הביתה. אבא טוב כל כך אך קשה לי לראותו בלי אמא. בענייני יום יום הוא כאובד עצות, כאיש אשר אבדו לו קביו ונשאר צולע כל ימיו. עם אלכסנדר קשה מאוד המצב. עד בואו של אבא [כשנפטרה האם היה האב בחו"ל], השגתי הרבה, הרגלתיו [את אלכס] לקצת סדר, לרעיון

הנער אלכס, 1932

מאלכס לימימה בברלין, 1930

ימימה יקירתי,
כבר חשבנו לטלגרף לך מפני שלא ידענו מה נעשה אתך. בכל אפן יכולת לטלגרף. פה בתל אביב אין כל חדשות. הערב שמחת תורה, אבל אינני יודע אם יהיה שמח כמו בכל שנה מפני שבכלל אין התכוננות לחג וביאליק עדין לא חזר. הערב בשבע אנחנו מוזמנים אל הגברת פרסיץ לארוחת ערב ואני כבר חזרתי את סדר המזלגות בעל פה מפני שאת אינך ולא יהיה מי שיתן לי דחיפה ויזהיר אותי. הערב יתקיים מעין נשף קטן אצל אברהם ואני חושב שיהיה שמח מאוד. העבודה עכשיו מתנהלת בקביעות בכל יום ראשון, שלישי ורביעי והיא מעניינת מאוד. זלמן סוף כל סוף השיג עבודה בטלפון והוא מקבל חמישה עשר גרוש ליום, מתהלך במכנסים קצרות ושמח מאוד.
מה איתך, איך הסתדרת בברלין? האם יש לך הרבה מכרים? כתבי הכול.
שלך, אלכס

בית ומשפחה, אך עם בואו של אבא הוא עונה על כל דבריי תשובה אחת: "לא עסקך". מנצל את אבא באופן נורא ומתקוטט אתי..." .

שנה וחצי לאחר פטירת האם, נפטר האב בפתאומיות, לאחר שחלה בקדחת באחד מסיוריו בארץ (יולי 1929) והוא בן 49. אבא היה אז בן 15 ונותר לבדו עם ימימה בבית המשפחה בתל אביב. ימימה, בת ה־19, שסיימה את לימודיה בגימנסיה 'הרצליה' שנה קודם לכן (1928, מחזור ט"ז), יצאה ללימודים בגרמניה ויעקב – שכבר נישא

לווירה – חזר לארץ מצרפת והתמקם בירושלים. אבא עבר לגור אצלם, אבל גם הם לא רוו ממנו נחת.

אבא עבר ללמוד בגימנסיה העברית ברחביה, וב־1932 סיים בה את לימודיו בתום שלוש שנים. לפי אחד הסיפורים מאותה תקופה, קיבלו הילדים האחים, זמן מה לאחר פטירת האב, סכום כסף מסוים מחברת ביטוח, שבה היה לאב ביטוח חיים. הם חילקו ביניהם את הכסף ואבא שלנו מיהר לקנות בו אופנוע. לא חלפו ימים ספורים והאופנוע נגנב – וכל ירושתו ורכושו של אבא עלי אדמות אבדו ואינם.

הנה כך, משפחה מפורקת, בלי כל דמות בוגרת ומכוונת ובלי כל עוגן כלכלי. הטראומה של מות ההורים בגיל כה צעיר חלחלה לכל פינות המשפחה, ואף אנחנו, הנכדים, טורחים לספר את הסיפור הזה בכל הזדמנות. אחד הביטויים לטראומה זו הם דברים שאבא היה אומר – ספק בצחוק ספק ברצינות – בהזדמנויות שונות במשך השנים, שהוא עצמו לא יגיע לגיל 50. לשמחתנו נבואתו השחורה לא התגשמה.

השנים שלאחר מכן בחייו של אבא לוטות קצת בערפל. כפי שעולה ממכתבו של הדוד חיים לימימה, נסע אלכס לווינה ללמוד רפואה, אך לא השלים שנת לימודים אחת, אולי בשל קשיי הלימוד והשפה, ואולי בשל מצוקה כספית.

דוד 'אכלס' שלי / רמה זוטא

'אכלס'; כך ביטאתי את שמו כילדה. העין לא נותרה יבשה למקרא הפרידות הקשות, שאצלנו, כילדות קטנות, נראו ממש הרואיות: הדוד שלנו יצא להציל את אירופה מציפורני המרצחים. עד היום אני זוכרת את הגאווה שחשתי כשהוא הגיע במדים לבקר אותי בבית ספר 'תל נורדוי' (כיתה ב), כיוון שהמורה חווה מצאה חן בעיניו... ועוד: הסרט הראשון שראיתי היה "הקוסם מארץ עוץ", בקולנוע 'מגדלור', עם אכלס! ואחרי הסרט, כיבד אותי בנקניקיה בלחמניה אצל ההוא ברחוב בן יהודה, שחבש כובע לבן גבוה, וסיפרו עליו שהיה פרופסור בהיידלברג קודם שהיגר לפלשתינה... בסיפורים על הפינוק של ה'באבע', נזכרתי שאמא שלי הייתה מספרת כי בשנות הנדודים הייתה ה'באבע' העיוורת שומרת על שלושה דברים, כדבריה: 'די אינגעל [הילד, אלכס], די קלינגעל [הפעמון, שישמיע צליל כשהיא מתקרבת] אונד די רעדע פושקע' [הקופסה האדומה, שם הטמינה קוביות סוכר]... וסליחה על שגיעוט הקטיב ביידיש.

אלכס (במדי קצין בריטי), ורוחמה, ביום חתונתם, 1943

מייג'ור טשרנוביץ בצבא הבריטי

הסורגות לאלכס ורוחמה / רמה זוטא

דודנו אלכס היה ילד ונער שובב להפליא, ועל כך מעידים כאן כל מכתביה הנרגשים והנואשים של וירה לימימה בברלין, בתחילת שנות השלושים, שניסתה להכניסו לתלם. לימים התבגר מעט אבל נשאר מלא חן ושובבות של בחור צעיר, מחוזר מאוד על ידי נערות לא מעט. אגדה אחת מאוצר אגדות הבית מספרת, כי כל בחורה ש'התחילה' אתו נהגה לסרוג לו סוודר. היה קשה מאוד ל"הוריד עיניים" מן המסרגה כשהסוודר הגיע עד לבית השחי, מה גם שאלכס החליף את הסורגות בקצב מהיר. הראשונה שהצליחה לעבור את מבחן הסוודר הייתה רוחמה, ונדמה לי שהסוודר השלם נסע עם אלכס, לאחר חתונתו, לטוברוק ולבנגאזי, במסגרת הצבא הבריטי. אין ספק שהוא תרם לניצחון בנות הברית במלחמה.

בשנות השלושים התגייס אבא כנוטר למשטרת היישובים העבריים וזמן מה עבד בארגון ההגנה כעוזרו של שאול אביגור (אז מאירוב) בניהול וארגון מחסני נשק סודיים. יש להניח שתפקיד זה קיבל אבא בעזרתו של יוסף אבידר (אז רוכל), שהיה בכיר בהגנה. בשנת 1937, בהמשך או במקביל, החל אבא ללמוד משפטים בבית הספר למשפט וכלכלה של ממשלת המנדט. הוא למד שלוש שנים אך לא השלים את לימודיו.

ב־1940, לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, היה אבא בין ראשוני המתנדבים מארץ ישראל שהתגייסו לצבא הבריטי. הוא היה כבר בן 26 ומראשוני המתגייסים לחיל הרגלים ובוגר קורס הקצינים הראשון למגויסי ארץ ישראל. הוא שירת ב׳באפס׳ – הפלוגות העצמאיות של הצבא הבריטי בארץ, בין השאר במחנה נשר ובת גלים בחיפה, ובמחנה השבויים האיטלקיים בלטרון. כשהתארגנו הגדודים היהודיים במסגרת הרגימנט הארץ ישראלי, נמנה אבא עם קציני הגדוד השני.

את אמא הכיר ב־1942 כקצין צעיר ונישא לה בינואר 1943. ביוני 1943, לאחר תבוסת צבאו של רומל במדבר המערבי, יצא אבא עם הגדוד השני, שהיה הראשון לצאת את הארץ, ללוב. אמא הייתה בהריון אִתי וכשנולדתי – בדצמבר אותה שנה – היה אבא באל־אביאר שליד בנגאזי שבלוב. שנים היה אבא אומר שאני עצמי נולדתי באל־אביאר, ואני, כילד, התקשיתי לחבר דברים אלה שלו לסביבתי המוכרת בתל אביב.

ב־1944 המשיך אבא עם הגדוד השני, שבינתיים התארגן בחטיבה סדירה (החי״ל, החטיבה היהודית הלוחמת), לאיטליה, שהשתתפה בקרבות עם הגרמנים על נהר הסניו באזור פירנצה. לאחר הקרב ופריצת החזית הגרמנית, הועברה החטיבה דרך גרמניה להולנד, ושם, בעיר הארלם (היום חלק מאמסטרדם), נשאר אבא עד שחרורו מהצבא במחצית שנת 1946. אותי הוא ראה לראשונה כשהייתי בן שלושה חודשים, ואחר כך רק כשהייתי בן שנתיים וחצי. כל אותה עת גרתי עם אמא בתל אביב, ברחוב נחמני 59, בביתם של סבא וסבתא ברוט.

אבא עשה קריירה מרשימה בצבא הבריטי. הוא היה קצין קרבי, מפקד פלוגה 4 של הגדוד השני בדרגת מייג׳ור (רב־סרן), הדרגה

ברית המילה של שמואל צור, דצמבר 1943; הסנדק הוא סבא צבי ברוט, אביה של רוחמה, ולידו סבתא שרה־סלה

הבכירה ביותר שהגיעו אליה קציני החטיבה היהודית הלוחמת. בספטמבר 1945 נסע אבא במדי הבריגדה מהולנד למחנה הריכוז ברגן בלזן בגרמניה, שחרר את ליזה, אחותה של גיסתו וירה, והעבירה לפריז בדרכה לארץ. סיפור זה הונצח במכתב נרגש של אבא מהימים ההם שיובא בהמשך.

תקופת שירותו של אבא בצבא הבריטי, שנמשכה יותר משש שנים, הייתה מכוננת בחייו. הוא אהב את חיי הצבא. בפעם הראשונה בחייו מצא את עצמו במסגרת ממוסדת שידעה גם להכיר ולהעריך את יכולותיו. שם ספג את עקרונות החיים שליוו אותו כל ימיו: שליחות ציבורית, סדר ומשמעת, היירכיה, חברות, ונאמנות למערכת. גם את מושגי הכבוד והגאווה העצמית הביא משם, שלא

לדבר על האנגלית המשובחת שבפיו, עם חיתוך הדיבור הנכון. בקיצור, הוא היה קצין וג׳נטלמן עם ארומה אנגלית מובהקת, אף שלא היה עד אז, ושנים רבות אחר כך, באנגליה.

נישואיו של אבא לאמא הִקנו לו, בפעם הראשונה בחייו, בית חם ומסודר, בית יציב עם אבא ואמא – הם סבתא וסבא שלנו, שרה וצבי ברוט, בית היודע להעניק גם ביטחון כלכלי, ולראשונה בחייו הוא יצר משפחה משלו, בלי שהביא עמו כל ניסיון חיים על ניהול חייה של משפחה נורמלית.

לאחר שחרורו של אבא מהצבא הבריטי, התמקמו הוא ואמא בחולון, בשכונת פועלים חדשה שנבנתה בלב החולות – ׳קריית עבודה׳ שמה – בבית שקנו להם סבא וסבתא ברוט. הבית, ברחוב ביאליק 48, עומד על תִלו עד היום. שם, בתוך ים החולות, גדלתי אני ושם הלכתי לגן הילדים. אבא נקלט בעבודה בחברת החשמל בתפקיד מנהלי כלשהו, כמו רבים ממשוחררי הצבא הבריטי, ואף היה לו רכב צמוד של החברה, דבר נדיר מאוד באותם ימים.

כמקובל אז, היה אבא קשור גם לפעילות בהגנה ובתוקף ניסיונו בצבא הבריטי התמנה במחצית 1947, במקביל לעבודתו בחברת החשמל, למפקד חזית 5 של חטיבת קרייתי, היא חזית חולון–בת ים. בתפקיד זה כיהן עד קום המדינה במאי 1948, וכשקם צה״ל והתארגנו חטיבותיו הלוחמות הראשונות, הוא התגייס לצבא כקצין המבצעים (היום קצין אג״מ) של חטיבת קרייתי הלוחמת, היא חטיבה 4, בפיקודו של מיכאל (ג׳יימס) בן־גל. אז גם שינה את שם המשפחה מטשרנוביץ לצור, על בסיס כינויו המחתרתי בהגנה – ׳צוריאל׳.

שירתו איתו בחטיבה 4 משה ויימן, ברוך יצהר, שבנו צור נשוי לאחותה של גלילה – אשתו של אחי גיורא, אלדד אוורבוך ועוד רבים וטובים מבוגרי הצבא הבריטי. במסגרת חטיבה 4 השתתף אבא בכיבוש מחנה סרפנד, ב׳מבצע דני׳ ובכיבוש העיר רמלה, אשר את כתב הכניעה שלה הוא כתב בידו בקיבוץ נען והעתקו מצוי בידי.

בתחילת 1949 השתחררו כל החטיבות המגויסות ואבא התלבט אם להישאר בצבא. אמא דווקא תמכה ברעיון, אך הוא בחר להתגייס למשטרה, כמו רבים מבוגרי הצבא הבריטי, שעשו זאת בשיטת ׳חבר מביא חבר׳.

בתוך כך עברנו בקיץ 1949 מחולון לשיכון הקצינים בתל אביב, לקראת פתיחת שנת הלימודים שלי בכיתה א׳. במשטרה הייתה לאבא דרגה המקבילה היום לרב־פקד והוא עסק בתפקידים שונים, ביניהם תפקידי הדרכה. מפעם לפעם היה לוקח אותי לבסיס ההדרכה בשפרעם ואפילו לצפת הגעתי איתו. למשטרה התגייס איתו חברו הטוב מהגדוד השני, דוד עופר, ממשפחת אילי ההון עופר, אשר לימים הגיע לדרגת ניצב במשטרה, וכן עמוס בן־גוריון, בנו של דוד בן־גוריון, אף הוא מהגדוד השני.

היום אני מעריך שאחד השיקולים שאולי הכריעו את הכף לטובת התגייסותו של אבא למשטרה היה רצונו להשלים את לימודי המשפטים – משאת חייו. ואכן, במהלך שירותו במשטרה, הוא השלים במאמצים כבירים את חוק לימודיו. אני זוכר עד היום את התקופה הזו, את הלימודים של אבא בבתי קפה בתל אביב, בצוותא עם חבריו הסטודנטים הצעירים ממנו, את אימת הבחינות ואת הסיפוק מהישגיו. אמא תמכה בו בכל מאודה והעניקה לו ׳שקט סביבתי׳ מושלם, שהיה כה נחוץ לו.

עם תום לימודיו, עשה אבא סטאז׳ בפרקליטות תל אביב ובסיומו קיבל רישיון לעריכת דין. מעמד זה היה משמעותי ביותר בחייו, ולטקס קבלת הרשיון, שנערך בבית המשפט העליון במגרש הרוסים בירושלים, הוא לקח אותי איתו.

עם קבלת הרשיון החל אבא את דרכו כעורך דין שכיר במשרדו של אלי אלן קירשנר, ברחוב אחד העם 13 בתל אביב. קירשנר היה עורך דין ותיק ומנוסה ממוצא דרום אפריקני, וחברת ׳אפריקה־ישראל׳ בראשית דרכה, הייתה לקוחה של המשרד. משם, ממשרדו של קירשנר, צמח המיזם המוצלח של היישוב סביון, ולאבא הייתה הזדמנות פז להיות בין ראשוני המקבלים או הרוכשים שם, בתנאים מצחיקים, מגרש בן חמישה דונם. אבא היה מוכן, אך אמא התנגדה לכך בתוקף מכיוון שהחברה שם הייתה בעיקרה אנגלו־סקסית ולטעמה סנובית, אכן, כך היה. זאת הייתה ההחמצה הנדל״נית הראשונה שלהם, אך לא האחרונה.

אבא עבד במשרדו של קירשנר כארבע שנים, ולהערכתי לא מצא שם את מקומו. בשלב מסוים שקל לצאת לעצמאות. אמא הציעה לו את עזרתה כפקידה במשרדו אך הרעיון לא יצא אל הפועל.

בשנים שלאחר שירותו במשטרה, שירת אבא במילואים, אך הוא העדיף לתת ביטוי להשכלה המשפטית שרכש ולא לניסיונו הקרבי, לכן השתבץ כשופט בבית הדין הצבאי ששכן אז בצריפי הצבא הבריטי בקריית מאיר בתל אביב (היום ניצב במקום 'היכל אמנויות הבמה' – האופרה הישראלית והתיאטרון הקאמרי).

לעתים היה נוסע לבית הדין הצבאי בקסטינה. פעם בחודש היה אבא לובש בגאווה את מחלצות המדים שלו, את הדרגות, התגים, האותות ואת חגורת הרגמ"ח, לא לפני שהיה עושה לאמא חור בראש שתמצא לו את כל 'הברזלים' והקישוטים הנחוצים. הוא היה הולך ברגל מביתנו בשיכון הקצינים לבית הדין הצבאי בקריית מאיר ולא היה גאה ממנו.

בשנת 1956, כשפרצה מערכת סיני, לא היה לאבא כל תפקיד צבאי והוא היה מתוסכל. הוא הסתובב כארי בסוגר ולא יכול היה לשאת שלו – בוגר הגדוד השני – אין חלק במאמץ המלחמתי. הוא הפעיל את כל הקשרים הרבים שהיו לו, ולא חלפו ימים רבים והוא גויס למילואים והתמנה למושלה הצבאי של העיר אל־עריש שבסיני. הוא היה מאושר.

אמא לא הייתה אז בארץ. ימים ספורים לפני תחילת הקרבות היא נסעה לביקור משפחתי בצרפת, לאחר הימים הקשים שעברו עליה בשמירת ההריון עם יואב ובתקופת ההחלמה שלאחר הלידה. עם פרוץ מבצע סיני 'נתקעה' אמא בצרפת ולא יכלה לחזור. לאבא לא היו ספקות או היסוסים. הוא לא חשב פעמיים. את גיורא בן החמש הוא שלח לגיסו שייקה, את יואב בן השנה הפקיד אצל תמר גיסתו שגרה אז ברמת גן, ואני, כמעט בן 13, נשארתי לבדי בבית ימים רבים – עד שאמא חזרה. זה היה דפוס פעולה די אופייני לאבא. עם זאת, זכיתי מן ההפקר, ובאחד הימים צירף אותי אבא אל שני חברים שלו שיצאו לסיור בסיני (דן אבן ובנו מיכאל ושכננו אלברט נחמיאס). הם ביקשו ממנו רישיון לבקר בסיני והוא התנה זאת בכך, שייקחו אותי איתם. כך זכיתי לסיבוב מדהים בן יום ברצועת עזה וצפון סיני של 1956, כולל ארוחת צהריים כיד המלך על שולחנו של המושל הצבאי של אל־עריש...

בקיץ 1958 נפל דבר. באותם ימים חיפשו במשרד החוץ מועמדים לשליחות דיפלומטית באפריקה. שרת החוץ הייתה

רוחמה ואלכס צור עם שר החוץ משה שרת, שנה ????

גולדה מאיר והימים היו ימי 'אפריקה המתעוררת' ופריצת הדרך הדיפלומטית של מדינת ישראל אל העולם השלישי. אבא 'נדלק'. זה היה בדיוק מה שחיפש. תפקיד מכובד, דיפלומטי, ייצוגי. הוא גם ראה עצמו צועד בעקבות אחיו יעקב השגריר בארגנטינה ובצרפת ואחותו ימימה, אשת השגריר אבידר בברית המועצות ובארגנטינה. לא הרתיע אותו שמדובר בשליחות בקצה העולם. בלי לחשוב הרבה, קפץ אבא על המציאה וגרר את המשפחה איתו. הוא הציע לי לבוא איתם לגאנה או לחלופין ללמוד בפנימייה יוקרתית באנגליה. אמרתי "תודה" ובחרתי באפשרות השלישית – להישאר בארץ, בפנימייה הצבאית, שאליה התקבלתי זה לא מכבר בלי קשר לשליחות. וכך, בנובמבר 1958 נסעה כל המשפחה לגאנה, משאירה אותי מאחור. פרידה זו צרובה בלבי עד היום וכל מעמד של פרידה קשה לי ומעיק עלי. אך זה היה דפוס מקובל במשפחה, ובן דודי מוקי ובת דודי דנה חוו זאת גם הם לפניי, ונדמה לי שגם הם סוחבים איתם את ה'חבילה' הזאת עד היום.

הפרידה מן המשפחה הייתה מוחלטת. לא טלפון, לא פקס (סקייפ ואינטרנט עדיין לא הומצאו אז); לא כלום. במהלך חמש שנות הפירוד, הבית בשבילי היה מיטה בסלון של סבא וסבתא, חבילות של "דברים טובים" שהיו מגיעות בדואר מדי כמה חודשים, וחליפת מכתבים אינטנסיבית עם אמא, בעיקר בתקופת אפריקה. חלק מהמכתבים של אמא אליי, ושל סבא צבי אליהם, שמורים אצלי.

לאפריקה נסעתי לביקור פעמיים, לשישה שבועות בכל פעם. אין ספק – זאת הייתה חוויה, ואבא יצא מגדרו כדי להנעים את שהותי שם. הוא לימד אותי לנהוג (בן 15) וארגן למשפחה ולי טיולים מרהיבים ארוכי טווח. אך לכל אורך הביקורים העיב מעמד הפרידה הצפוי שלא ניתן היה להתגבר עליו. הזיכרון של יואב בן הארבע שרץ אחריי בדרכי למטוס, בשדה התעופה בגאנה בקיץ 1959 ונאחז במכנסיי, ושל אבא הרץ אחריו ותולש אותו ממני – קורע את לבי עד היום.

כשחזרה המשפחה מאפריקה לאחר שלוש שנים (קיץ 1961), התברר שחיידק הנסיעות לא הרפה מאבא. הוא חיפש שליחות נוספת. לא היה אכפת לו לאן. אמא לא יכלה לעמוד מולו. אני זוכר אותו

יושב ליד הטלפון בדירה הקטנה של אוריאל גורני בסביון ומנסה להשיג שיחה עם פנחס ספיר, אז שר המסחר והתעשייה, בציפייה לשליחות נוספת. שעות וימים ישב וחייג וכשסוף־סוף הוזמן להיפגש עם כבוד השר, הוא לא היסס לרגע ויצא כנציג כלכלי בפנמה עוד לפני כינון היחסים הדיפלומטיים עם מדינה זו.

הייתי אז בתחילת שירותי הצבאי ואבא סידר לי חופשה בת שלושה חודשים על מנת להצטרף אל המשפחה בדרכה לשם. בינואר 1962 יצאנו, ובאפריל כבר חזרתי היישר לקורס קצינים. אל דאגה, את שלושת חודשי החופשה מהצבא החזרתי בשירות מלא בתום שירותי הסדיר. שליחות זו לפנמה יצרה נתק מן המשפחה לשנתיים רצופות ותקופה זו, שבה כבר לא הייתי במסגרת של פנימייה, זכורה לי כקשה בחיי.

בשלהי קיץ 1963 חזרו גיורא ויואב מפנמה, לבדם, ואחריהם אמא, ולבסוף אבא. אבל גם זה לא הספיק לו והוא נשלח עוד פעם או פעמיים בשליחויות קצרות של חברת 'כלל' של אהרון דוברת לדרום אמריקה, הפעם לבדו. לא ידוע לי טיבן של שליחויות אלה.

בסוף שנת 1965 השתחררתי מהצבא, לאחר שירות של שנה וחצי בצבא קבע, ועליתי ללמוד בירושלים. באחד מביקוריי בבית בתל אביב נפלו עיניי על מודעה בעיתון שבה מחפשים יועץ משפטי לאוניברסיטה העברית בירושלים. הבאתי את המודעה לאבא. הוא חשב שזה תפקיד שמתאים לו ורצה להבטיח את בחירתו. לכן נפגש עם אליהו אילת, אז נשיא האוניברסיטה העברית וידיד המשפחה, שנתן לו להבין כי יזכה במשרה. וכך היה. אבא נבחר לתפקיד והמשפחה עברה בשנת 1966 לירושלים.

שנים טובות עברו על אבא באוניברסיטה. הוא היה היועץ המשפטי הפנימי הראשון שלה, והקים לשכה משפטית למופת. הוא היה מקובל על ראשי האוניברסיטה והסגל, דעתו נשמעה והעריכו אותו ואת עבודתו. אלא שתקופה טובה זו של אבא לא ארכה זמן רב ואחרי כמה שנים החלה מחלה ארורה לקנן בגופו – טרשת נפוצה, מחלה שרק לעתים נדירות תוקפת אנשים בשנות החמישים לחייהם. אט־אט החל לגרור רגליים, הלך עם מקל, עד שנאלץ להתנייד בכיסא גלגלים.

לאחר כעשר שנות שירות באוניברסיטה הוצע לו לפרוש

לפנסיית נכות מרבית; זו הייתה הצעה שלא היה אפשר לסרב לה ובשנת 1976 פרש. לאחר פרישתו החל בלימודי מוסמך במחלקה ללימודי אפריקה. בשל מגבלות התנועה שלו, הוא אירח בביתו את המרצים ואת חבריו הסטודנטים ואמא הייתה מארחת את החבורה ויוצרת לו סביבת לימודים נעימה. בתוך שנים מספר סיים אבא את לימודיו ולגאוותו הרבה, קיבל תואר מוסמך.

באותה תקופה עסק אבא גם בייעוץ משפטי, בעיקר לחברת 'יישום' של האוניברסיטה העברית ולסדנת ההדפס הירושלמית, ועסק קצת גם באישורים נוטריוניים. אמא סידרה לו סביבה נוחה ככל האפשר ואירחה חברים ומשפחה בכל הזדמנות. הבית היה פתוח ואני הקפדתי להתארח עם יהודית והילדים, נכדיו, כל יום שישי, דבר שהפך למסורת.

אבא אהב לטייל. הוא אהב את המרחקים, את האופקים. עיניו גמאו את הנוף. הוא הכיר את הארץ כמו את כף ידו, לא היכרות של מסעות רגליים, אך היכרות עמוקה של תייר מנוסה. בימי פסח היה נוסע לאילת עם ימימה ויוסף ומכרים נוספים, מקימים אוהל על החוף וישנים שם או במלון של חושות בסביבה. פעם בחודש היו נוסעים למפגש ארוחה עם ותיקי הגדוד השני. לעתים היו נוסעים למשפחת ברוט בקיבוץ לוחמי הגטאות (אל מיכאל, בן דודה של אמא), וכמובן נסיעות לרמת הגולן, אל אחי יואב ואשתו ציקי. בתחילה עוד נהג, אך במשך הזמן, עם החמרת המחלה, הייתה אמא לנהגת המשפחתית ואבא ישב לידה. כואב היה לראות את הסתירה הדרמטית בין מגבלות התנועה של אבא לכמיהתו לנוף, למרחקים, למרחבים.

אבא היה סקרן, אינטליגנטי, איש ספר שהתעניין בתחומים רבים, תולעת ספרים במובן החיובי של המילה. הוא קרא מכל הבא ליד, בעברית ובאנגלית.

בצעירותו היה ספורטאי זריז. בעיקר היה חובב כדורגל: בצבא הבריטי שיחק כמגן שמאלי בנבחרת הגדוד השני. כשגרנו בתל אביב היה הולך מדי פעם למשחקי כדורגל, ובעיקר אהב משחקים בין־לאומיים. הוא לא אהד קבוצה מסוימת. פעם או פעמיים אף לקח אותי איתו למשחקים חשובים. בשיכון הקצינים הוא נהג לשחק כדורעף עם חבריו השכנים. כשהוקם 'מועדון הסנובים'

של האנגלו־סקסים בסביון, השתלב שם אבא במשחקי הכדורת, בבגדי לבן ועם ספל של תה וביסקוויטים בהפסקות. אמא מעולם לא הצטרפה אליו לשם.

לאורך כל שנותיו היה אבא שחקן ברידג' לא רע, ולעתים – עוד בתקופת שיכון הקצינים – היה משחק גם פוקר. אני זוכר את עצמי מגיע הביתה מפעולה בצופים ואבא שולח אותי להכין תה לקבוצת הקלפנים, שהתנחלה אצלנו והייתה באמצע ה'אקשן'. מאוד לא אהבתי את זה.

אבא אהב מוזיקה. הייתה לו שמיעה מוזיקלית טובה, אך לא מעבר לכך. כנער, תלמיד בגימנסיה 'הרצליה' בתל אביב, הוא ניגן בקלרינט בתזמורת בית הספר. תמונה של אבא עם אותה תזמורת מתנוססת בשער הפנימי של ספרה של נתיבה בן־יהודה "אוטוביוגרפיה בשיר וזמר". מכאן גם הקשר שלי אל הקלרינט וממני אל נדב, בנו של גיורא. למרות זיקתו של אבא למוזיקה, לאמא הוא לא פירגן. היא הייתה זמרת טבעית מצוינת, עם שמיעה מוזיקלית טובה וקול רך ומדויק, אך לא הייתה לה השכלה מוזיקלית. היא שרה כמה שנים במקהלה הקאמרית של תל אביב ומאוד אהבה את המסגרת הזו; משום מה, אבא זלזל בתחביב זה של אמא ואף היה מקניט אותה על כך. אמא נעלבה ועזבה את המקהלה.

בשנות החמישים התחבר אבא אל חבורת הנגנים של התזמורת הפילהרמונית. אינני יודע איך הגיע אליהם. זאת הייתה קבוצה שנפגשה גם על בסיס חברתי ואבא הפך לחלק ממנה. הוא היה מבלה במחיצתם והיה אוהד שלהם. הם מעולם לא התארחו אצלנו בבית.

אבא היה מעשן כבד. אני מניח שהחל בכך עוד כנער והמשיך עד גיל די מבוגר. כשעבד במשרד קירשנר, חילקו שם, כחלק מתנאי העבודה, סיגריות 'סטרנד' באריזה כחולה, כך שהעישון בתקופה זו לא היה כרוך בהוצאה כספית. אך העישון גבה ממנו מחיר בריאותי. מדי כמה חודשים היה הולך לבדיקות אצל ד"ר שור, שכן שלנו מרחוב הרימון, והיה חוזר משועשע. אמא הייתה שואלת: "נו, אלכס, מה אמר ד"ר שור?" ואבא היה משיב לה – "הוא אמר שאני צריך להפסיק לעשן". "ומה השבת לו?" שאלה אמא, "אמרתי לו

שכדאי שהוא יפסיק לעשן", היה אבא משיב לה, מרוצה מעצמו. אבל זה לא היה צחוק, כי יום אחד הוא חזר מד"ר שור חיוור כסיד. "מה קרה?" שאלה אמא. מתברר שד"ר שור אמר לאבא שאם לא יפסיק לעשן, הוא ימות מיד. פשוט כך. ובנקודה זו קרה הנס: אבא נבהל באמת, והפנים באחת את משמעות נזקי העישון. לקח שבוע חופשה, יצא למלון בטבריה – ולאחר שבוע, כשחזר, לא נגע עוד בסיגריה עד יומו האחרון. אינני יודע אם יש לזה ביסוס מדעי, אבל תמיד ליוותה אותי תחושה עמוקה שהמחלה, שתקפה את אבא בשנות החמישים לחייו, קשורה להתמכרותו לניקוטין שנים כה רבות.

אבא היה אדם טוב, הגון, שקול וישר דרך. איש מקצוע רציני בתחומו, איש עבודה חרוץ. הוא היה איש חברה מכניס אורחים, נעים שיחה, עיניו נבונות ושוחקות, אהוד על סביבותיו.

קשרים מיוחדים ועמוקים במיוחד היו לו עם אחיו יעקב ואשתו וירה ועם אחותו ימימה ובעלה יוסף. אין ספק שטראומת היתמות בגיל צעיר של שלושת האחים, כשאבא הצעיר שבהם, חיברה אותם יחדיו כל ימי חייהם. אחד הביטויים לכך היה כשיעקב וימימה ומשפחותיהם היו בשליחויות בחו"ל ומגיעים לחופשות מולדת: הם היו מתארחים דרך קבע בביתנו בתל אביב. ועם בית צפוף, הומה ילדים צעירים ורעשניים, אין פלא שדבק בנו השם הקולע 'פנסיון שלווה', שהפך למושג בתולדות המשפחה.

הוא היה אב טוב, דאג לפרנסת המשפחה. בימים של צנע ומחסור, היה אבא מביא את שכרו הצנוע ואמא הייתה מופקדת על התקציב ועוקבת בקפדנות אחר ההוצאות. היה לה פנקס ובו תיעוד של כל הוצאה, קטנה כגדולה, וכל חריגה הייתה עולה מיד לסדר היום. הוא גידל אותנו באהבה אך גם בקשיחות. כמו כולנו כיום, הוא לא היה חף משגיאות. הוא לא הרים עלינו יד, אך עונשים שהטיל עליי כילד זכורים לי עד היום. הוא היה מטיל עליי משימות ושולח אותי לשליחויות שהיו לי לזרא. אך את כל השגיאות שעשה אבא כלפינו בחייו, הוא לא עשה מרוע לב אלא בשל אופיו הדעתני, בשל היעדר מסגרת משפחתית בצעירותו שתהיה לו מודל לחיקוי, ובשל מושגים ונורמות שהביא עמו משירותו בצבא הבריטי. כיום אנו מסתכלים על הדברים נכוחה בלא עקבות של משקעים ומרירות.

אבא נפטר בחודש מאי 1993 והוא בן 79 שנים. במאי 2013, בדיוק עשרים שנה אחריו, נפטרה אמא והיא בת 93. גרעין משפחתנו, גיורא, יואב ואני, מצמיחים שורשים, כל אחד עם שלושה ילדים – הם תשעת הנכדים של אבא ואמא – ובני זוגם, כמו גם נינים לרוב – תשעה אצלי ושלושה אצל יואב ועוד היד נטויה. כולנו יחד מופקדים על מורשת ההורים שלנו ועל הנחלה לדורות אחרינו של ערכים שהועברו לנו – של חיים צנועים והגונים, דאגה לזולת, יושר מקצועי ואישי ונאמנות לעם ולמדינה.

איך כאילו נשא אלכס את בבה רוכל לאישה / שמואל צור

אחת מאבני הפינה בגנאלוגיה המשפחתית שלנו היא הקשר בין משפחת טשרנוביץ למשפחת רוכל. לפי הגרסה הרשמית קשר משפחתי זה מתקיים בציר של יוסף וימימה בלבד. זוהי כמובן טעות מרה; מתברר שמשפחותינו קשורות גם בכיוון ההפוך: לא רק בן רוכל נישא לבת טשרנוביץ אלא גם בת רוכל נישאה לבן טשרנוביץ. לא ידעתם? ובכן, מעשה שהיה כך היה.
בשנות השלושים, לאחר שרוב האחים למשפחת רוכל עלו לארץ, נותרה באירופה אחת האחיות – בבה רוכל. היא הייתה סטודנטית למתמטיקה ופיזיקה באוניברסיטה של לבוב – אז תחת שלטון פולין. בשנת 1933, עם עליית היטלר לשלטון, סיימה בבה תואר שני ונמנע ממנה להמשיך בקריירה אקדמית. נתכנסה מועצת משפחת רוכל, בראשות הסבא יהושע והסבתא שפרינצה, והוחלט להעלות את בבה לארץ ויהי מה. אלא שרישיונות עלייה (סרטיפיקטים) היו מצרך נדיר ולא מצוי. הפתרון נמצא בדמותו של אבא שלי, אלכס, אז צעיר בן עשרים, צעיר מבבה בשש שנים. אבא נשלח מטעם המשפחה ללבוב ונשא את בבה לאישה – אמנם נישואין פיקטיביים, אך תקפים.
ובכן, כאישה נשואה לאזרח ארץ ישראלי, הייתה בבה זכאית לרישיון עלייה וכך הגיעו בני הזוג הצעיר לארץ, נשואים כדת וכדין. אין צורך לומר כי כאן, עם הגיעם לארץ, נפרדו בני הזוג המאושר וסבא רוכל – כאיש שומר מצוות – הקפיד על מתן גט למהדרין. לא בכדי, כאשר נולדתי אני לאבא אלכס ולאמא רוחמה, התכבד סבא רוכל לשאת אותי על כפיו בטקס ברית המילה, ותמונתו מאז, זקוף קומה וזקנו הלבן יורד על מידותיו, מפארת את אלבום ילדותי. עם זאת, במשך שנים היו בני המשפחה מקניטים אותי באומרם שבבה אחות יוסף, היא אמא שלי. האמת שדיבורים אלה בלבלו את נפשי הרכה והכעיסו אותי לא מעט. די היה לי באמא אחת ולא הייתי זקוק לבבה כאמא נוספת.
ברבות השנים ובכינוסים משפחתיים, הזדמן לי להכיר את 'אחי' הנאמן בני קריץ, בנה האמיתי של בבה, שהוא בערך בן גילי. 'אחי', קראתי לו וחיברתי אותו מיד עם שני 'אחיו' האחרים גיורא ויואב. בני קריץ הלך מאיתנו בטרם עת אך שמורה לו בלבי פינה חמה, בתוקף מעמדו כאחי האבוד.

אלכס טשרנוביץ, בן עשרים, עם 'אשתו' הפיקטיבית בבה רוכל, לבוב 1934

פרידה, אלכס אבי / שמואל צור

אבא נפטר ביום ראשון, ערב חג השבועות תשנ"ג, 24.5.1993. בן 79 היה. בבוקר אותו יום צלצל הטלפון במשרדי בבית המשפט העליון, וקול נשי, רך אבל חד־משמעי, ביקש ממני לבוא בהקדם לבית החולים. חשבתי שהייתה התדרדרות במצבו או שיש צורך בהתייעצות כלשהי. מיהרתי למחלקה שבה היה מאושפז בהר הצופים, ושם קיבלתי את הבשורה על פטירתו. ביקשתי לראותו. נכנסתי לחדר שבו היה מאושפז. הוא שכב שם על המיטה, פניו גלויים וחיוורים, והוא שקט ודומם כמי שהשתחרר זה עתה מעולם המצוקה והסבל שהיה שרוי בו בשני העשורים האחרונים לחייו. הושטתי יד כדי לגעת בו, ולפתע נפלטה מקרבי זעקה בלתי נשלטת. נשענתי אל הקיר, ורופא ואחות מיהרו אליי. סימנתי להם ביד שאני בסדר וביקשתי להישאר לבדי במחיצתו של אבא. הם כיבדו את בקשתי ויצאו מהחדר. וכך, בדממה עמוקה וממושכת, נפרדתי מאבא לתמיד.
בערב, במוצאי שבת, באה אליו חמוטל. היא הייתה אז בשנת לימודיה הראשונה באקדמיה למוזיקה, והביאה עמה את הצ'לו כדי לנגן לפניו ולעודד את רוחו. הצוות הרפואי של בית החולים לא איפשר לה לנגן, והיא חזרה כלעומת שבאה. כשסיפרה לי על כך לאחר שאבא נפטר, התרגשתי כפי שלא התרגשתי מעודי. גם היום אני נרגש לספר על כך. הרי חמוטל באה אל אבא כדי לנגן לפניו בשעותיו האחרונות, ללוות אותו בדרכו אל עולם האמת. היא ביקשה לנגן לו רקוויאם. זה כמו לומר תהילים לאדם השוכב על ערש דווי. כמו תפילה. ובעצם יותר מכך. אני חושב שאין דבר נעלה יותר, אנושי יותר, טהור יותר מהמחווה של חמוטל לאבא. מעמד כזה יש בו משהו עילאי, מטה־פיזי, ואם תרצו – אלוהי. לא פחות. אני מאחל לעצמי להיפרד מן העולם כשמוצרט לימיני וברהמס לשמאלי. אבל רגע, עצרו את הסוסים, בינתיים אין צורך לרוץ ולהתאמן...
החודשים האחרונים לחייו של אבא היו קשים במיוחד. הוא הלך ודעך. הוא הפסיק לשחק ברידג' עם שלוש חברותיו הקבועות. הוא חדל לקרוא ספרים. בחודש ינואר עוד רציתי לקחת אותו לטקס סיום קורס הקצינים של איתי במחנה שבטה שבנגב. אמא התנגדה לכך בתוקף והתריסה כלפיי שאינני מודע למצבו האמיתי. היא צדקה, כמובן, וטוב שלא התעקשתי. באותם ימים הייתה התדרדרות במצבו המנטלי של אבא. הוא אושפז ב'בית ראובן', מעון סיעודי בשכונת בקעה. בכל יום כמעט הייתי אצלו, לוקח אותו לטיול בעגלה, רואה אתו טלוויזיה. הוא היה כבוי, כבר לא מי שהיה. שיחה של ממש לא ניתן היה לקיים אתו. במהלך תקופה זו הוא אושפז פעמיים בבית החולים 'הדסה' בהר הצופים. הפעם השנייה הייתה גם האחרונה. בבוקר שנפטר בו אבא יצאה אמא מבית החולים לאחר ניתוח לב פתוח, להחלמה אצל תמר אחותה. היא לא הייתה בהלוויה. אמא היססה אם להיכנס לניתוח בשל מצבו של אבא, אך חברתה הנאמנה חנה לאור – אחות במקצועה – דחקה בה שלא להשתהות. חנה, באופייה המעשי והסמכותי, חילקה את העבודה: "אני", כך אמרה, "עם אמא; ואתה", פקדה עליי, "עם אבא".
וכך היה. אולי יש סמליות בעובדה שפטירתו של אבא באה בד בבד עם תחילת החלמתה של אמא, והייתה האות לפתיחת מעגל החיים האחרון שלה, שנמשך עוד עשרים שנים בדיוק.
גם מאמא, בשל מחלתה, נפרדנו למעשה בעודה בחייה, יום יום, שעה שעה, בצעד קטן ובטוח, בלב שבור ובעין דומעת עד תום. בת 93 שנים הייתה.

ילדת תל אביב הקטנה
רוחמה (ברוט) צור

שמואל צור

אמא רוחמה נולדה בלודז׳ שבפולין ב־31.5.1920 למשפחת ברוט, אחות אמצעית בין תמר הבכורה, ילידת מארס 1919 והאח הצעיר ישעיהו (שייקה), יליד אוגוסט 1924. אביה, צבי (הרשל) הלוי־ברוט, בן למשפחה מורכבת ומיוחדת: הוריו – רבקה (לבית פלאטו) ומיכאל הלוי־ברוט, נישאו בנעוריהם ובהיות האב בן 25 הוא נפטר (1892) והותיר את האם בת 23, אלמנה עם שלושה ילדים: שמואל הלוי־ברוט בן השבע, שולמית בת הארבע וצבי בן השנה (יליד 1891), הוא אבא של רוחמה וסבא שלי.

האלמנה הצעירה נישאה לאלמן צעיר, אב לארבעה ילדים ושמו מנחם מנחם. יחד הם הולידו ארבעה ילדים נוספים ואף אימצו בן שהיה יתום וחסר כול. האח הגדול שמואל, נעשה לימים רב חשוב והיה לרבה הראשי של אנטוורפן בבלגיה, ולאחר שעלה לארץ – כיהן כרבה הראשי של תל אביב. האחות שולמית (מוקסקי) נספתה בשואה עם בעלה ושני ילדיה. חלק מן האחים נדדו לצרפת וצאצאיהם חיים שם עד היום.

אמה של רוחמה, שרה (סלה) לבית לויסון, הייתה אחות צעירה במשפחה בת שש אחיות. היא עזבה את ביתה בנעוריה ועברה לעיר הגדולה לודז׳. שם הכירה את סבא צבי, שהיה אחד ממנהיגי חבורת

רוחמה צור לבית ברוט, 1920–2013

צעירים ציונים ושוחרי תרבות. לסבא צבי היו נטיות אמנותיות והוא השתלם בעיצוב בדים כחלק מתעשיית הטקסטיל המפותחת בעיר לודז׳. באוקטובר 1924 עלתה המשפחה לארץ ישראל והתיישבה בתל אביב. אבא (סבא צבי), אמא (סבתא שרה), הבת תמר בת החמש וחצי, הבת רוחמה בת ארבע וחצי והבן שייקה בן שלושה חודשים.

כאן, בין חולות תל אביב הקטנה ותכלת הים, גדלה רוחמה והייתה לנערה יפת תואר עם שתי צמות. היא למדה בבית הספר למסחר ׳גאולה׳ וסיימה אותו בשנת 1938. כנערה הייתה חברה פעילה בצופי ״קהילה״ ברחוב מלצ׳ט וחברה במחלקת הקשר של ההגנה שעסקה בהעברת ידיעות ביטחוניות סודיות ברחבי העיר כשהיא רכובה על אופניים. עם תום לימודיה החלה לעבוד במערכת הביטאון ״מערכות״ בעריכת אליעזר (לסיה גלילי) וגרשון ריבלין.

ב־1942, בת 22, הכירה את אבא אלכס והאהבה פרחה. הם נישאו בינואר 1943, על גג דירת הוריה ברחוב נחמני 59 בתל אביב. במארס יצאו לירח דבש במצרים ובאפריל כבר יצא אבא את הארץ עם הגדוד השני של הצבא הבריטי אל המדבר המערבי בלוב. ב־6.12.1943 נולדתי אני – שמואל ב׳. שלושה חודשים אחר כך קיבל אבא חופשה מהצבא וראה את אמא ואותי בפעם הראשונה מאז הלידה. רק שנתיים אחר כך, במחצית 1946, עם שחרורו של אבא מהצבא ושובו לארץ, התאחדה המשפחה למעשה בפעם הראשונה.

אחרי השחרור עברנו להתגורר בחולון בבית קטן בן שני חדרים בשכונת ׳קריית עבודה׳, מוקף ים של דיונות חול מסביב. בימי מלחמת העצמאות, כשצופרי האזעקות מרעימים בקולם, הייתה אמא, בגישתה התכליתית כדרכה, מכניסה אותי אל תוך ארגז המצעים שמתחת למיטה, עד יעבור זעם.

בקיץ 1949 עברה המשפחה מחולון לביתנו החדש בשיכון הקצינים בתל אביב, לדירה בת 2.5 חדרים. שם נולדו גיורא (1951) ויואב (1955). בשנים אלה הייתה אמא מופקדת על ניהול הבית, ובעיקר עזרה לאבא בהשלמת לימודי המשפטים עד לקבלת הרישיון לעריכת דין. השנים, שנות הצנע בארץ, ומשכורתו של

אבא הספיקה בקושי לכלכלת המשפחה. אמא הייתה מופקדת על החשבונות, מנהלת פנקס עם רישומי הוצאות, סופרת כל פרוטה כדי לא לחרוג מהתקציב.

לאורך כל ימי חייהם הלכה אמא אחרי אבא. היא כיבדה את החלטתו להשלים את חוק לימודיו ולקבל רִשיון לעריכת דין. היא גם כיבדה את החלטתו בשנת 1958 לצאת לשליחות משרד החוץ לקצה העולם. היא תמיד הייתה לצדו, עוזרת, מארגנת ודואגת.

לאמא היה כישרון כתיבה מנעוריה. לאחר פטירתה מצאתי בין ניירותיה יומן נעורים שטרם פוענח. בתקופת השליחות באפריקה, כשאני לבדי בארץ, התפתחה בינינו חליפת מכתבים אינטנסיבית, שבה סיפרה לי בעט קולח ובצבעים מרהיבים על הנופים, האווירה והסביבה החדשה שאליה הגיעה. היא עמדה בקשרי מכתבים גם עם בני משפחה אחרים – הגיסות ימימה, וירה ואף עם עדנה שפירא בת הדוד של אבא. היא התכתבה גם עם חברותיה שנשארו בתל אביב ואהבו לקבל ממנה תיאורים מרהיבים מעולם זר ורחוק כל־כך.

באותה תקופה באפריקה החלה אמא לאסוף חפצי תרבות מקומיים. היא שוטטה בשווקים מודרכת באינטואיציה הנכונה שלה ואספה פסלים, כלי נגינה מקוריים, משקולות מעוצבות ומקוריות לשקילת זהב וחפצים נוספים. היא גם קשרה קשרים עם סוחרים מקומיים שהיו מציעים לה את מרכולתם. עם שובם של ההורים לארץ, נערכה בעיר חולון תערוכה מרתקת של האוסף שלה. לימים פוזר האוסף בינינו הילדים, חלקו התבלה ואבד וחלקו מפאר עד היום את זיכרונותינו מאפריקה.

עם שובם לארץ במחצית שנות השישים, התנדבה אמא להרצות בערבי תרבות של חיילי צה״ל על חוויותיה מאפריקה והייתה מאוד מבוקשת. היא קיבצה את רשמיה בספר ״מסעות גיורא הראשון״, הערוך במתכונת של חליפת מכתבים דמיונית בין הילד גיורא באפריקה לבין חברו הנמצא בארץ.

בשנת 1966 התקבל אבא למשרת היועץ המשפטי של האוניברסיטה העברית והמשפחה עברה לירושלים. גם כאן הלכה אמא ברצון אחר הקריירה של אבא והחלה תקופת חיים חדשה. בירושלים כתבה את ספרה השני ״הצריף שעל גבעת הכורכר״,

אלכס, רוחמה, ימימה, נכדתה איילת, דנה ומייק ועומר???,– כתובית לא נכונה

ספר זיכרונות על נעוריה בתל אביב. היא גם כתבה ספר שלישי "סלחתי לך, אבא" – המצוי בידינו אך טרם ראה אור.

תקופה חדשה בחייה של אמא החלה בשנת 1974 בערך, כשמחלתו של אבא החלה לתת בו את אותותיה. הוא חלה בטרשת נפוצה ואט־אט הפך מוגבל בתנועותיו. תקופה זו הייתה הקשה בחייה של אמא: היא טיפלה באבא והעניקה לו תמיכה. בשל מגבלותיו, נעשתה אמא למארחת של קרובים, חברים, קבוצת הסטודנטים שלמדו עם אבא לתואר שני, ישיבות של ייעוץ משפטי וכמובן גם מארחת שלנו – הילדים והנכדים.

אף שלאבא היה מטפל פיליפיני, הוטל על אמא עול נפשי כבד לנהל את משק הבית ולא תמיד עמדו לה כוחותיה. היא מצאה תמיכה אצל תמר אחותה, שאיתה היה לה קשר חם ועמוק אף שהיו

משפחת צור המורחבת – אלכס ורוחמה, בניהם ונכדיהם, אחיה של רוחמה תמר איתן, שייקה וציפורה; וירה, ימימה ויוסף, ????.

שונות זו מזו באופיין. מדי כמה ימים הייתה אמא נוסעת אל תמר, יושבת, בוכה את מועקותיה וחוזרת אל אבא בכוחות מחודשים.

בשנים אלה עסקה אמא גם בסיוע למשפחות במצוקה, תחילה בהתנדבות ואחר כך כחלק מעבודתה במחלקה הסוציאלית של עיריית ירושלים. יחד עם חברותיה היא נטלה חלק במבצעים לאספקת נפט בחורף לנזקקים, בחלוקת מוצרים ובגדים ועוד.

בתחילת שנות התשעים גילו אצל אמא מום מולד בלב והיא נדרשה לעבור ניתוח לב פתוח, אך דחתה את הניתוח כדי להיות לצדו של אבא. בשלב מסוים, סמוך לפטירתו של אבא, לא ניתן היה עוד לדחות את הקץ, ואמא עברה ניתוח לב פתוח.

אבא נפטר בדיוק כשחזרה מהניתוח, ואמא אף לא יכלה להשתתף בהלווייתו.

לאחר פטירתו של אבא, והיא בת 73, החל הפרק האחרון בחייה של אמא שנמשך עשרים שנה. בגישתה התכליתית היא מכרה את דירת המגורים בשכונת רמות אשכול ועברה להתגורר בבית מוגן 'נופי ירושלים', שם היו לה חברות. עד מהרה מצאה את מקומה, השתלבה בחיי החברה במקום, התניידה בקלות במכונית, חיה חיים צנועים והייתה מאושרת. אלא שבשנת 2005 בערך, בהיותה בת 85, החלו לתת בה אותות מחלה שהשפיעה על יכולותיה הקוגניטיביות. באותה שנה שכרנו את שירותיה של מטפלת פיליפינית – טרסיטה שמה – אשר טיפלה בה במסירות רבה ושמרה על גופה, על הופעתה ועל כבודה. בשנים האחרונות אמא כבר לא הייתה איתנו ולא הכירה איש, וכשבאתי לבקרה הביטה בי במבט חלול. כך היא הלכה מאיתנו אט־אט ונפרדה מהעולם עוד בחייה עד יומה האחרון בדיוק ביום הולדתה ה־93, שחל לפי התאריך העברי (י"ד בסיוון). אמא זכתה בחייה לתשעה נכדים ולשנים עשר נינים.

אמא הייתה אישה יפת תואר ונראתה תמיד צעירה לגילה. פניה חלקים ועגולים ועיניה יפות וחברותיות. מלבד כישוריה כסופרת, ניחנה אמא בחוש מוזיקלי מפותח, בשמיעה טובה ובקול רך, נעים ומדויק. לא הייתה לה השכלה מוזיקלית פורמלית אך בתקופת חייה בתל אביב היא הייתה חברה במקהלה הקאמרית, דבר שהעניק לה סיפוק רב.

לנו היא הייתה אמא טובה וסבתא טובה לנכדיה. היא אהבה אותנו בדרכה, חפה מכל רגשנות טשרנוביצית אך תמיד, בשעת הצורך, וכפועל יוצא מאופייה התכליתי והמעשי, היא ניצבה במקום הנכון, בזמן הנכון כדי להושיט יד חמה, תומכת ואוהבת.

אמא הייתה אשת חברה ופיתחה קשרים חברתיים ענפים לה ולאבא. האירוחים שארגנה היו שם דבר. היא הקפידה גם על קשרי משפחה אמיצים. שלוש הגיסות – וירה, ימימה ואמא – ניהלו את המשפחה מאחורי הקלעים.

אמא הייתה גם אשת שלום והעדיפה תמיד להימנע מחיכוכים וממחלוקות, וכשפרץ ויכוח מר במשפחתה על ענייני ירושה וכספים, היא בחרה שלא לעמוד על זכויותיה כדי לשמור על "שלום בית".

זיכרה של אמא נטוע עמוק בלבנו באהבה רבה.

הזמנה לביקור וחגיגה במדבר / שמואל צור

תל־אביב, 22.12.1943

שלום רב לך דליה חביבתי,

זה כמה ימים שהיה ברצוני לכתוב לך, כפיצוי על שלא יכולת לבוא לבריתו של שמואל ב'. באמת הצטערתי צער רב והחלטתי לכתוב לך באופן מיוחד ולהזמינך לביקור. תודיעי לאמא – שאני מזמינה אותך לכמה ימים. היות וחנוכה עכשיו, וחופש מלימודים, תמצאי ודאי כמה ימים ותבואי לראות את בן דודך החדש, ולנוח בתל אביב. המוצא הרעיון חן בעיניך? בהזדמנות זו שגם רמה כאן, ביקשתי ממנה שתכתוב אף היא, ונשלח את המכתבים בשותפות. וכך תתעשרי בבת אחת בשני מכתבים גם יחד. מסרי שלום בבית, וגם לאבא תצרפי שלום ממני לכשתכתבי לו. אם יהיה לך רצון, תעני על מכתבי, ונשמור בינינו קשרי מכתבים. וזכרי שאת מוזמנת אלינו ולבן דודך הקטן.

שלום לך ולהתראות, רוחמה

מכתב תמים לכאורה. הזמנה לביקור. מכתב שגרתי בתכלית. אך לא. ראשית, התאריך – 22 בדצמבר 1943, שבו חגגתי יום הולדת של שבועיים ימים. לא פחות. שנית, הנפשות הפועלות – אמא רוחמה, דליה, רמה, הדודה וירה והדוד יעקב. ושלישית, כבר אז, אני נושא את השם המכובד שמואל ב', כדי להבדיל אותי ממוקי הבוגר ממני, הוא שמואל א'. אבל העיקר במכתב הוא לא מי שמופיע בו אלא מי שנעדר ממנו – אבא. בעת השמחה על לידתי הוא לא היה שם עם אמא אלא אלפי קילומטרים משם: במדבר המערבי של צפון אפריקה. הם נישאו בינואר 1943. אבא היה קצין בצבא הבריטי, קפטן בדרגתו, ואמא צעירה ויפה כמו שרק כלה יכולה להיות. על הגג ברחוב נחמני 59 בתל אביב התקבצו ובאו בני משפחה ומכרים ואפילו הילדות דליה ורמה מצחקקות שם מתוך התמונות הדהויות שבאלבום.

כמו כל זוג צעיר, הם יצאו לירח דבש – למצרים, שם, בין הפירמידות למקדשי לוקסור, הם מימשו את אהבתם והילד הזה הוא אני. לא עברו ימים רבים ואבא נקרא אל הדגל. עם נצחונו של מונטגומרי על רומל בקרב אל־עלמיין, יצאו הגדודים הארץ ישראליים של הצבא הבריטי בדרכם למצרים. המדבר המערבי היה ביתם. הגדוד השני שבו שירת אבא חנה באל־אביאר שבלוב ושם, בחודש דצמבר 1943, הוא קיבל את הבשורה על הולדתי. שנים הסתובבו בבית הסיפורים על השיכר שזרם באותו לילה במאהל הגדוד. חבורת הקצינים ששירתו עם אבא לא ידעה את נפשה. הייתי ממש הבן שלהם. על הילולת השיכורים שנערכה שם סופר שוב ושוב במשך השנים. דוד עופר (לימים ניצב במשטרת ישראל) התרוצץ במחנה ערום כביום היוולדו כשהוא צווח מלוא גרונו: "לאלכס יש בן! לאלכס יש בן!". גם האחרים (סיומה סלבין, אורי שי, חיים לסקוב ועוד רבים וטובים) הצטרפו לחגיגה והשמחה הייתה מושלמת. נדמה לי היום שלא רק אני נולדתי שם, אלא גם אבא עצמו. לראשונה בחייו נוצרו לו שם ממרחק, בית, משפחה, אחרי שנים ארוכות של יתמות ונדודים. ובשבילי, המדבר המערבי הוא מחוז של ילדות. במרוצת השנים שתיתי בצמא את סיפוריהם של אבא וחבריו, חוויתי יחד אתם את אווירת המדבר, המחנה, הצבא. אל־עלמיין, בנגאזי, אל־אביאר, טריפולי, הם בשבילי שמות שגדלתי עליהם. אלה מחוזות ילדותי שמילאו את דמיוני. ואמא בתל אביב. שבועיים אחרי לידתי. והיא לבד. אמנם עם הוריה (סבא צבי וסבתא שרה) אך בלי בעלה, שאותו לא ראתה כבר תשעה חודשים. והיא מבקשת חברה – ומה טבעי יותר מאשר להזמין לביקור את דליה, שהחמיצה משום מה את הברית של בן דודה הצעיר. האם ההזמנה נענתה? איננו יודעים. אמא ודליה כבר לא אתנו, ואני, לבושתי הרבה, אינני זוכר...

אמא רוחמה שרה לְבָנָה / שמואל צור

נולדתי אל תוך השירים. מיום שאני זוכר את עצמי סבבו אותי השירים ועטפו אותי כמו שמיכה טובה ורכה. זיכרונות הילדות הרחוקים ביותר שלי קשורים בשירים. אמא רוחמה הייתה בעלת אוזן מוזיקלית, בעלת חוש קצב ובעיקר בעלת קול רך ונעים. ממנה שמעתי את השירים הראשונים החרוטים בתודעתי מאז, שלאגרים של שנות הארבעים, חלקם עמדו במבחן השנים כמו "כלניות", "שני שושנים", "עץ הרימון" וחלקם פחות ידועים אך מוכרים לי היטב. במיוחד היו לאמא שירים תכליתיים אשר שימשו אותה למטרות מוגדרות מאוד, למשל, היא הייתה מרדימה אותי לצלילי שיר ערש שהיה מוכר אז, למילים של אנדה אמיר:

"צַעֲצוּעִים שָׁכְבוּ לְיִשּׁוֹן
דֹּב בַּדּוּר וּסְבִיבוֹן
רַק הַחֹשֵׁוק עוֹדֶנּוּ עֵר
וּמְסַפֵּר וּמְסַפֵּר...
אֵיךְ שָׂרָץ מַהֵר מַהֵר מִקְצֵה גָּדֵר אֶל הֶחָצֵר;
שָׁמַע אוֹתוֹ כּוּשִׁי קָטָן
שָׁמַע,
שָׁמַע וְנִרְדַּם".

כך הייתי נרדם עם הכושי הקטן שבשיר. לימים כתבתי סיפור בהשראת שיר זה. היה לה שיר מיוחד למדידת חום בישבן: היא הייתה משכיבה אותי על ברכיה, תוקעת את המדחום באחוריי, וכשהייתי מביע את מחאתי על הפלישה החודרנית, היא הייתה שרה לי:

"מֵאֲחוֹרֵי הָהָר – אַחַת שְׁתַּיִם שָׁלוֹשׁ,
שָׁם יָשְׁבוּ שְׁלוֹשָׁה גַּמָּדִים – אַחַת שְׁתַּיִם שָׁלוֹשׁ.
לֹא אָכְלוּ וְלֹא שָׁתוּ – אַחַת שְׁתַּיִם שָׁלוֹשׁ
רַק יָשְׁבוּ וּפִטְפְּטוּ – אַחַת שְׁתַּיִם שָׁלוֹשׁ".

ואני הייתי מקשיב, חושב על שלושת הגמדים ומוחל על הפגיעה בפרטיותי. לימים, כשהגעתי לבית הספר, נדהמתי לגלות בהפסקות בין השיעורים שחברותיי לכיתה קופצות בחבל לצלילי השיר "מאחורי ההר", ולא הבנתי מה עושה שיר המדחום אצל משחקי הילדות. עברו עוד שנים עד שהבנתי שאז, כששכבתי על ברכי אמא, לא הייתה רחוקה כל כך בגילה מאותן ילדות קופצות בחבל. והיו כמובן שירי ילדות אחרים כמו "שעון בן חיל", "יקינטון", "לשפן יש בית" ועוד רבים וטובים.

השירים ליוו לא רק אותי; הם היו בני לוויה נאמנים לכל המפעל הציוני מראשיתו. הם היו חלק מכל האירועים המכוננים שעברו על היישוב. הם השתתפו בכל מלחמות ישראל, הם לקחו חלק בבניית המדינה, הם ביטאו את השמחה ואת העצב, את הדבש ואת העוקץ, את המר והמתוק. הם שיקפו ומשקפים את חיינו כאן מאז ולתמיד. אבל לדידי, תמיד היה לשירים רובד נוסף ועמוק – קולה של אמא הרך, הענוג והמדויק.

דודה רוחמה שלי - זיכרונות / דנה אבידר

כיתובית

גם אני, כשמואל, חוויתי בנעוריי ימים רבים שבהם אמא ואבא 'שירתו את המדינה' בניכר.
בביתם של אלכס ורוחמה בשיכון הקצינים הייתה מונחת מזוודה שלי, שמתוכה דליתי את הבגדים ה'אזרחיים' בחופשות מהצבא, ולידה הייתי משאירה לדודה רוחמה את ה'מלוכלכים' – שגולגלו במכונת הכביסה עם בגדיהם של שמואל, גיורא ויואב.
אלכס והבנים היו עוזבים בבוקר את הבית לפני שרוחמה קמה משנתה, וכך יכולנו שתינו לשבת בנחת ולשוחח, כשמסביב שוררת תמיד מהומת חפצים.
רוחמה לימדה אותי למרוח קרם על הפנים, סקרה תמיד את לבושי והייתה נוהגת לומר: "חשוב שילדי יזכרו את אמא יפה, צעירה ומסודרת". כשאני קוראת עתה את דברי שמואל על אמו, אני יודעת שהוא זוכר אותה "יפה, צעירה, מסודרת".

דודתי רוחמה הייתה ידועה בקולה היפה והנעים. כיוון שאבא הנהג בבית משמעת צבאית ובשעת לילה מוקדמת למדי הייתי חייבת לפרוש מהמולת הבית וללכת לישון, ביקשתי תמיד שרוחמה תשיר לי שיר ערש. שיריה הזכורים לי היטב היו נוגים, ואולי לא כל כך התאימו להרגעת ילדה סוערת, שאולצה להיפרד מפעילות יומה. רוחמה שרה לי את "עמוק עמוק העצב בעיניים" ואת "מיהו המיילל ברוח והרוח בו", וכשהגיעה לשורה:

"אוֹ אוּלַי, אוּלַי זֶה יֶלֶד
שֶׁנּוֹלַד עָצוּב,
שֶׁהָיְתָה לוֹ אֵם אֶמְלֶלֶת
וְהָלְכָה בְּלִי שׁוּב?"

היו הדמעות זולגות, העיניים נעצמות ומשימת ההרדמה הושלמה.
בשנותיה האחרונות בדיור המוגן ביקרתי אותה לא פעם, זיכרונה כבר אבד – אולם תמיד קיבלה אותי במאור פנים ובחיוך. פעם אחת הילללתי בפני המטפלת שלה את יפי קולה והזכרתי שם של אחד משיריה. לשמחתי פצחה רוחמה בשיר, כשכל מילותיו נהגות בקול צלול ויפה. הפעם לא נרדמתי אלא מיהרתי לספר לבניה מה מאושרת הייתה ברגעים אלה.

באה מ׳שם׳ הנורא
ליזה גוטליב ליגום

מוקי צור

היא הופיעה בפינת הרחוב בירושלים, לבושה בשמלה ׳חוצלארצית׳. ידעתי שהיא באה מן השואה. לא ידעתי בדיוק על מה מדובר, אך ידעתי שזה איום ונורא. כיוון שהייתה עם הדוד אלכס בהולנד, החליטה להביא לנו מתנות: לי היא הביאה ספר מצויר, ספר על רובינזון קרוזו שנטרפה ספינתו ונותר לבדו על אי. את הסיפור הכרתי; אינני זוכר מתי בדיוק הבנתי שהיא בעצם העניקה לי את סיפורה־היא, סיפורה של זו שספינת חייה נטרפה.

היא התגוררה בביתנו. בלילות הייתה צועקת בשנתה. תפקידנו היה להעיר אותה ולחלצה מחלומה. אני זוכר את עצמי ניגש אליה, ילד בן שבע היודע שהיא צועקת על השואה.

אחרי שלושים שנה שאלתי אותה על מה חלמה באותם לילות, והיא סיפרה: אני חולמת תמיד אותו חלום, שאני נכשלת בבחינה במתמטיקה. עד שסיפרה לי, לא ידעתי עד היכן פולשת הצנזורה לעולם החלומות.

בתחילת תקופת גטו קובנה, שבו נכלאה בזמן המלחמה, עדיין היו לליזה סממני האמידות מן הבית: אנשי קובנה לחשו על אוזני כי אז עוד לבשה פרוות. אך ימים אלה חלפו מהר: באחת

ימימה וליזה ליגום, אחותה של וירה, במבוא יורם, 1984

הסלקציות נרצחה בתה בת השבע לנגד עיניה. תצלום קטן של הבת היה בארנקה כל ימי חייה. שמה המיוחד של ילדתה, שמעונה, התהלך בקרב המשפחה כשם של סיוט שלא נגמר.

בימים האחרונים למלחמה, סיפרה ליזה, כאשר הצעידו אותן השומרות הנאציות מהמחנה את צעדת המוות, ידעו השומרות שהסוף מתקרב ומתחת למדיהן לבשו בגדים אזרחיים. היו אלה ימי אביב, השמש זרחה והאיכרים עבדו בשדות. אחת מחברותיה הצועדות פרצה בצעקה: ריבונו של עולם! אין אלוהים כאן?!

הן הגיעו למחנה בברגן בלזן. שם מצא אותה הדוד אלכס, קצין בבריגדה היהודית. אלכס הפך מיד לגיבור בעיני הנשים במחנה. היה זה מחנה עקורים סגור בחסות הכוחות הבריטיים, שחששו מהתפשטות החולי ששרר בו; אך אלכס, הדוד האהוב שלנו, הוציא את ליזה מן המחנה כמעט בכוח. מאז הוא הפך לגיבור האולטימטיבי של ליזה, גיבור טוב לב.

אחרי בואה ארצה, נפרדה ליזה מבעלה, ששרד במלחמה אחרי שנמלט למעמקי רוסיה. תחילה הוא לא רצה להצטרף אליה, ואחרי הרבה שנים ביקש לבוא – אך היה זה מאוחר וליזה לא הסכימה. בעלה התחתן שנית והביא לעולם בת וקרא לה שמעונה; הדבר נודע לליזה והכעיס אותה מאוד.

בארץ עבדה ליזה כפקידה, למדה שעות רבות לתקתק על מכונת כתיבה והייתה למזכירה מעולה. היא החלה את עבודתה ב'הדסה' ולימים הייתה מנהלת לשכת שר הבריאות בתל אביב. בתפקידה זה הכירה אנשים רבים מכל גווני הקשת הפוליטית. ליזה הייתה היחידה במשפחה שטיפחה את הקשרים עם בני עירה הרחוקה קובנה. אישה נאה הייתה ולא מעט מחזרים היו לה, אך היא לא נישאה שנית וליוותה בדאגתה ובאהבתה את כל המשפחה.

השורדים: כשיוסף ברגר־ברזילי פגש את ליזה ליגום / מוקי צור

ליזה ויוסף ברגר נפגשו בביתו של יוסף. היא גילתה מיד כי הוא מסתיר תמיד כיכר לחם טרי והבינה מיד: זו ירושת מחנות סיביר.

החלה שיחה על אוכל במחנות. במחנות המוות של הגרמנים ובארץ הגולאגים. זו הייתה שיחה מקצועית של שורדים.

אלכס מוצא את ליזה: הסיפור, המכתב / שמואל צור

שנים רבות שמרה אמא בפינה חבויה, הידועה רק לה, צרור של מכתבים. היו אלה מכתבים מתקופת מלחמת העולם השנייה, שכתב לה אבא, חלקם עוד לפני נישואיהם וחלקם לאחר מכן. לא ידענו על קיומם של מכתבים אלה ואמא לא דיברה עליהם. הם נותרו בפינתם הנסתרת ולא ראו אור יום.

יום אחד – זה היה כבר לפני שנים רבות ואינני יכול לשחזר בדיוק מתי – סיפרה לי אמא על המכתבים הגנוזים והודיעה לי על כוונתה להשמידם. היא אמרה שאינה רוצה שבבוא היום, יחטט מישהו בנבכי הזוגיות והאינטימיות שלה עם אבא, המכתבים הם של שניהם ולאיש אין זכות להיות שותף להם. ניסיתי לדבר על לבה ולהניא אותה מצעד נמהר שאין ממנו חזרה אולם, כדברי השיר, תחנוניי לא הועילו. אמא עמדה על דעתה והייתה נחושה להוציא אל הפועל את גזר הדין. לא נותרה לי ברירה והרמתי ידיים. התפשרנו על המעטפות, אלה עם הבולים המנדטוריים, עם חותמות הדואר של צבא הוד מלכותו ועם סימוני הצנזורה המנדטוריים. ואמנם, מעטפות אלה שמורות עמי עד היום כקליפות ריקות מתוכן, זכר למכתבים שהיו ואינם.

רק מכתב אחד הצילה אימא מן השמד. היה זה מכתב שכתב לה אבא מהולנד, בחודש ספטמבר 1945, שבו סיפר, בהתרגשות רבה, על שחרורה של ליזה ממחנה הריכוז ברגן בלזן בגרמניה. בחושיה הנכונים הבחינה אמא שמכתב זה, על אף פרטיותו, הוא בעל ערך היסטורי. אמא שמרה על המכתב, צילמה אותו והפיצה אותו בין בני המשפחה. לימים אבד המכתב המקורי, אך תצלומו נמצא בידי והוא קריא וברור.

אבא היה מראשוני המתנדבים לצבא הבריטי מקרב צעירי היישוב בארץ ישראל. הוא היה בן המחזור הראשון שסיים קורס קצינים בצבא הוד מלכותו. בתחילת דרכם שירתו המתגייסים בפלוגות עצמאיות, לימים קובצו הפלוגות לגדודים – הראשון השני והשלישי – ואלה הפכו בשלבים המתקדמים של המלחמה לבריגדה בצבא הבריטי – היא החטיבה היהודית הלוחמת מארץ ישראל הידועה בכינויה "חי"ל". בתחילת המלחמה הוצבה החטיבה בארץ ישראל. לאחר ניצחונו של מונטגומרי בקרב אל־עלמיין על הקורפוס האפריקאי של רומל, הועברה החטיבה למצרים ומשם למדבר המערבי וללוב.

בסוף המלחמה מצא עצמו אבא בעיר הארלם הסמוכה לאמסטרדם שבהולנד; שם קיבל ידיעה ממשפחתו בארץ שקרובת משפחה – ליזה שמה – שרדה והיא נמצאת במחנה הריכוז ברגן בלזן. ליזה הייתה אחותה הצעירה של וירה, אשת יעקב, אחיו הבכור של אבא. ליזה, בת גילו של אבא (אולי צעירה ממנו במקצת), הייתה מן העיר קובנה שבליטא, נשואה ואם לילדה קטנה, שמעונה. בסלקציה – שממנה הוברח וניצל אהרון ברק – נלקחה הילדה ולא חזרה (ליזה סיפרה שהילדה הייתה בת כיתתו של אהרון); ואילו ליזה, אמה ובעלה נלקחו למחנות ההשמדה. האם לא שרדה, ליזה ובעלה ניצלו. אבא כמובן לא הכיר אותה, אך משנודע לו כי נותרה בחיים, החל להתכתב אתה, ולאחר זמן־מה החליט לפגוש אותה. אמר ועשה. מספר ימים לפני ראש השנה תש"ו, בחודש ספטמבר 1945, לקח אבא רכב צבאי ונהג ויצא לדרכו מהולנד לברגן בלזן שבגרמניה. את סיפור המפגש המרגש עם ליזה הוא העלה על הכתב במכתב לאמא, מאותם ימים ממש. זה המכתב שהצילה אמא מן הצרור שהושמד, והרי הוא כלשונו:

10.9.1945

והנה שוב כאן אני ומאחורי חצי המלאכה עשויה: הבאתי את ליזה הנה להולנד ובעוד ימים מספר אקחנה לפריס. קל לכתוב את הדברים האלה אך קשה לתאר את המתרחש בלבי פנימה ואת הרשמים מביקור זה שלי בברגן בלזן, פגישתי עם ליזה ועם אלפי היהודים בראש השנה, אלפים שאינם מבינים עד עתה איך יצאו חיים מהגיהנום.

לא אפרט לך את הדרך מהארלם לברגן בלזן, מרחק של כ־400 ק"מ. לשם נסעתי יום וחצי והגעתי למחנה בשעה שתיים אחר הצהריים. כמו שראית לבטח בקולנוע, הרי שרפו את המחנה הישן באש ועכשיו גרים כל הנשארים – שלושים אלף במספר ובתוכם 11 אלף יהודים – במחנה ענקי של הצבא הגרמני בקרבת מקום, עיר שלמה ובה בתים, רחובות יפים בתי קולנוע וכו' וכו'. עוד לפני היכנסך למחנה נתקל אתה במאות אנשים ההולכים ברגל עם ילקוטים גדולים, בחלקם באים למחנה ובחלקם יוצאים ממנו. נסעתי מיד לוועד היהודי במקום כי ידעתי שליזה עובדת שם. היא לא הייתה במשרד והובילוני למקום מגוריה, במרחק קילומטר בערך מהמקום. את התרגשותי אינך יכולה לתאר לעצמך והנה החדר, דופק אני בדלת ונכנס. חדר ובו שמונה מיטות ומספר בחורות עומדות ומסתכלות בי. כנראה שסיפרה לכולן עלי מקודם, ופתאום צעקה אחת מהן: ליזה! באו אליך. והנה ראיתיה יושבת על המיטה, מאובנת מרוב התרגשות (וכן גם אני). התנשקנו כאילו הכרתיה מאז ומעולם וכל הבחורות פרצו בבכי היסטרי קורע לבבות. תמונה זו לא אשכח כל חיי. כל אחת פרקה מעליה את עול הייסורים שנצטבר במשך 4 שנים. זו את אבדן בעלה ובתה, זו את אבדן הוריה וזו את כל אהובי לבה. במשך זמן ממושך לא רצתה להאמין שבאמת אני הוא וחשבה שחולמת היא. חזרה וסיפרה לי את חוויותיה וחווית חברותיה בקבלה את מכתבי הראשון ואת הציפיה ימים ולילות לידיעות חדשות ממני, כי לביקור לא חיכתה בידיעה את הקשיים בדבר. ישבתי והתחלנו לדבר. סיפרתי לה על כל המשפחה בפרטי פרטים והיא לי על בעלה, שבטוחה היא שלא תראהו לעולם, על ילדתה בת השבע שהלכה ממנה ועל אמה, שגם היא כנראה בין המתים. כשפסקה ההתרגשות התחילו כולם לטפל בי כאילו הייתי אני במחנות ריכוז ובגטאות במשך 4 שנים. כמובן שאת תכניתי לישון מחוץ למחנה ביטלתי, כי לא רצתה ליזה לעזבני אף לרגע ובמשך יומיים וחצי הייתי בחדר אחד עם שמונה הבחורות ולמדתי לדעת מה שמר עליהן במשך כל השנים האלה. כולן מליטא ומדברות עברית צחה. ביניהן שתיים בנות 14-15 חמודות להפליא.

ברור היה לי, מהרגע הראשון לבואי שעלי לקחתה איתי ויהי מה. אמנם כרגע מצבם טוב במחנה והאוכל מספיק פחות או יותר, אך אחרי הכל מחנה הוא זה, המוקף בתיל וחיילים שומרים עליו ותנאי החיים שבהם מתגוררים הם כל כך איומים ביחס לחיי אדם רגיל. כשסיפרתי לה את החלטתי, לא רצתה להאמין והתייחסה לכל העניין כאל הלצה.

זה היה יום ה' ולמחרתו – ראש השנה. בערב בואי הציגה הלהקה הדרמתית היהודית של בלזן מחנה שבו ראינו את חייהם במשך שנים בראי עצוב מאוד וגם בראי עקום – הצד המגוחך שבכל זאת הוא בעצם החזיקם בחיים ולא גרם לשיגעון מוחלט. את ההצגה ביים בחור שהיה פעם תלמידו של צבי פרידלנד, ושולח אני בזאת את התכנית עם מספר מלים לצבי ממנו ומהמשחקת הראשית. מסרי נא לו זאת וישמח בלי ספק. דמעות עמדו בעיני במשך ההצגה כי ראיתי שלמרות כל הסבל – יהודים הם כולם בלב ונפש ורוחם עוד איתם ויהדותם גאה כשהייתה תמיד. שוב

מימין, עומדים: אלכס טשרנוביץ (במדים), ליזה ליגום גוטליב, ברגן בלזן, 6.9.1945 (מתוך ספרו של שלמה שמיר, מפקד הבריגדה)

קשה גם כאן לתאר את מה שהתרחש בלב פנימה. רק בהיותך במחנה רואה אתה את מה שעוללו לנו. פשוטו כמשמעו רצחו 6 מיליונים יהודים ויהדות אירופה כמעט ואינה קיימת כרגע. לאחר ההצגה נערכה מסיבה יפה למשחקים, שתינו ואכלנו ושרנו כולנו משירי ציון ואפילו רקדנו הורה. ובתוך קירות מחנה בלזן הידוע לשמצה הרגשתי בפעם הראשונה בהיותי באירופה את מצבי בבית בין אנשים משלנו, שלב יהודי חם מפעם בתוכם.

למחרת, ערב ראש השנה, החלטתי לעשות את הדבר הפשוט ביותר על מנת להוציא את ליזה – ללכת למפקד המחנה האנגלי ולספר לו את האמת לאמיתה ולקבל ממנו תעודה רשמית להוציאה. עלינו היה לעבור את הגבול ההולנדי, הבלגי והצרפתי ובלי תעודות היה הדבר נתקל בקשיים עצומים. לפני בואי לשם לא חשבתי כלל על דרך זו ועשיתי הכנות בכוון אחר בכלל. נגשתי אליו בבוקר ויכולה את לתאר לעצמך את אושרי כשיצאתי משם, או נכון יותר רצתי, והתעודה בידי ועליה חותמת כדת וכדין. התעודה אומרת: ליזה ליגום (כך שמה), שהייתה שבויה במחנה בלגן בלזן, נמסרת בזה לידי גיסה,

אני, לשם הובלתה לפריס דרך הולנד. מותר לה לנסוע במכוניות צבאיות. כשהראיתי את התעודה, ליזה התחילה להאמין באמת שנוסעת היא. אגב, סדרתי גם לחייל שלי שבא איתי תעודה כזו בשביל אחותו הקטנה שמצא במחנה.

אמשיך את תאורי במכתבי הבא. העיקר שליזה נמצאת כאן על ידי במלון יפה ורואה אני אותה לפחות שלוש פעמים ביום. בערב הולכים אנו לרקוד או לקולנוע ונחה היא כאן במקצת, אם כי לא שוכחת, מארבע שנות הייסורים. לבי מלא על גדותיו. לו יכולת את לחיות איתי את כל מה שעובר עליי...
באהבה רבה

אלכס שלך

עד כאן המכתב.

ואמנם, זמן קצר לאחר מכן, העביר אבא את ליזה לפריז, שם שהתה כשנה וחצי ועבדה כפקידה במנגנון של עלייה ב' (העלייה הבלתי חוקית לארץ ישראל) במסגרת הסוכנות היהודית. בשנת 1947 עלתה ליזה לארץ. בעלה בחר להגר לארצות הברית והם נפרדו. הוא הקים שם משפחה ולא היה ביניהם כל קשר. בארץ הייתה ליזה בת משפחה לכל דבר. היא גרה בתל אביב ועבדה במשרד הבריאות כמנהלת השלוחה התל אביבית של לשכת השר. בשנות החמישים, כשגרנו בתל אביב, הייתה ליזה בת בית אצלנו. היא הייתה באה לבקרנו בשבתות, אישה גבוהה ונאה, מלאת גוף, לבושה בקפידה אך בצניעות. על אף הצנע, נשאה תמיד באמתחתה חבילת שוקולד לילדים. היא שמרה את עברה לעצמה ולא שיתפה אותנו. בימי הקיץ, כשלבשה חולצה קצרה, נחשפתי למספר שהיה מוטבע על זרועה. ידעתי מה משמעותו ופשרו. באותה תקופה נשאו רבים וטובים בסביבתנו מספרים כאלה על זרועם. דיברו אז על השואה, אך לא כמו היום. זה היה קרוב מדי וחריף מדי מכדי להכיל את עומק הטרגדיה. ליזה ניהלה אורח חיים צנוע. היא לא נישאה שוב וניסיונות בני המשפחה לדרבן אותה למעגל משפחתי נוסף עלו בתוהו. היא שמרה על קשרי משפחה הדוקים, במיוחד עם אחותה וירה וראתה בילדי אחותה, הם בני דודיי דליה ומוקי, את ילדיה שלה. בצוואתה הורישה להם את כל רכושה הצנוע.
יחס מיוחד ועמוק היה לליזה אל אבא. למרות אופיה המאופק, היא אהבה אותו והעריצה אותו בלי גבול. מבחינתה הוא היה כליל השלמות. היא התייחסה אליו כאל מלאך החסר רק זוג כנפיים צחורות, לא פחות. פעם סיפרה לי אמא שלא זו בלבד שליזה דיברה על אבא רק טובות, אלא שהיא לא נתנה לאחרים לומר עליו דברים רעים או דברי ביקורת. קשה לנו, בעולם שגרתי ונורמלי, להבין את עומקי הרגש הללו. מעט מכך הרגשתי אני, כשחליתי, כלפי הרופא שניתח אותי. הוא הציל את חיי. הוא היה ויהיה לי האדם המושלם והרופא האולטימטיבי. רק היום אני מבין, בצורה מוחשית יותר, את עומק רגשותיה של ליזה כלפי אבא, אשר במדי הצבא הבריטי הופיע כמלאך משמים ושחרר אותה מן התופת.
ליזה המשיכה בשגרת חייה ועם הגיעה לגיל 65 – פרשה לגמלאות. מספר שנים לאחר מכן חלתה במחלת מעיים קשה, אולי תולדה של התנאים במחנה הריכוז, ונפטרה בשנת 1988, בשנות השבעים לחייה. על ערש דווי הייתה מוטרדת שאין מי שיאמר 'קדיש' על קברה. הבטחנו לה שלא נשכח ובבוא היום, יום קיץ חם של יולי, עמדנו כל בני המשפחה ואמרנו 'קדיש' לעילוי נשמתה. גם אבא היה שם – אז כבר על כיסא גלגלים – ולא עלה בידו להסתיר את פרץ רגשותיו. יום אחד, כבר לאחר פטירתה של ליזה, הגיעה לארץ צעירה מארצות הברית וביקשה להכיר את בני המשפחה ולהיפגש עמם. הייתה זו בתו של בעלה של ליזה מנישואיו השניים בארצות הברית. דודתי וירה – אישה תרבותית ואצילת נפש – סירבה בנימוס ובכל תוקף להיפגש עמה. לדידה, הכאב והמשקעים היו עמוקים מנשוא והיא לא רצתה לפתוח פצעים ישנים. מסך הברזל ירד והצעירה חזרה כלעומת שבאה.

כך עוברות השנים ובני הדור ההוא הולכים מאיתנו לאטם. הזיכרון האנושי מוגבל ועם חלוף הזמן הוא מתערפל ונמוג. לכן חובה עלינו, בני הדור של היום, לספר את הידוע לנו ולשמור כל בדל של מידע על ימים שעברו, בטרם ייעלמו הדברים בתהום הנשייה. וכזה הוא המכתב שהצילה אמא מן הצרור שהושמד והסיפור האנושי המקופל בו. עדות נרגשת מכלי ראשון לטרגדיה אישית ולאומית. טיפה קטנטנה מים של שואה וסבל, זיכרון חי מן הימים הרחוקים והאפלים ההם.

יום השואה תשס"ח, 1 במאי 2008

מסלעי ירושלים לשדות גן שמואל
בת עמי (קבק) גרינבוים

מוקי צור

בת עמי נולדה בלוזאן שבשוויצריה ב־1914, לשם נסע אבא שלה מארץ ישראל ללימודים. לדור של הורינו הייתה שותפה קונדסית צעירה – בתם הבכירה של הזוג קבק.

לנו, לדור השני של המשפחה בארץ, שראינו בקַבָּקים סבאים תותבים, הייתה עמי גשר. עמי ועדנה אחותה תפסו בעיניי מרחק מהעולם של הוריהן. לימים התברר לי עד כמה טעיתי. הן גילו יחס חם וקשור עם ההורים ועם יצירתו של אביהן; ובכל זאת המרחק היה גדול. עמי הלכה שבי אחר הקיבוץ. שבי? לא בדיוק. היא הלכה אחרי אהבתה ואחרי אהבתה לקיבוץ של מעלה, שבו מציגים הצגות, נפתחים איש לרעהו ומבלים עם ילדים בחיק הטבע. ימימה כתבה על עמי:

> היה בך משהו מהדוד קבק, כישרון הסיפור בעל פה, ומשהו מהדודה שרה־פייגה, אותן מלחמות קטנות על אי־הצדק שצץ פה ושם, אי־השקט הפנימי, כאילו הצטברו בך רגבי האדמה של הקיבוץ עם סלעי ירושלים וסמטאותיה.

אמנם בעיני משפחתנו המפא"יניקית הייתה גן שמואל 'הכבשה האדומה' (קיבוץ של השומר הצעיר), אך האמנו כי עמי 'נלקחה

ימימה, נורית ואמה בת־עמי גרינבוים, מבוא יורם, שנות התשעים

בשבי׳, שהיא שלנו. אמנם חשנו שהיא חיה ברצינות הגן שמואלית, אך בכל זאת שמרה על ההומור, ההיתול, הילדיות.

עמי הייתה נשואה לבֶּניו גרינבוים, איש חינוך חמור סבר, מאמין במשמעת האידאולוגית של השומר הצעיר. הוא היה איש מסור לתלמידיו ולחזון גם יחד, על כן הגן בחירוף נפש על המהפכה הסובייטית – היא הייתה צריכה להעניק ערבות חזקה לצדקת הדרך. אך בעינינו היא הייתה טרפה ממש.

בביתם של עמי ובניו הייתה ספרייה סובייטית עשירה בספרים ובחוברות תעמולה. שם גם היה חדר השיחות שקיים בניו עם חניכיו. כמסורת השומר הצעיר, היה זה חדר וידויים ושיחות נפש וגם שיחות רוויות פוליטיקה. שני הדברים היו מותכים בכבלי סמלים רעיוניים. עמי התייחסה לכל אלה במרחק נפשי ובהומור, אך לא לצד הפדגוגי ולאחריות של בניו כלפי החניכים. כשהעירה הערות בפוליטיקה, היו דבריה מהולים באירוניה וברב משמעות. ייתכן כי רק אנחנו שמענו את הצלילים הללו.

אחיו של בניו, אליעזר, מרד במשפחה והיה לקומוניסט אנטי־ציוני אדוק. הוא סירב ללכת בעקבות אביו – מנהיג ציוני בכיר בפולין – שעלה ארצה. יצחק גרינבוים היה ממונה על התיק הכי קשה בהנהלת הסוכנות היהודית – תיק הקשרים עם אירופה הכבושה בידי הנאצים.

האח אליעזר גרינבוים הקומוניסט נלחם בספרד במלחמת האזרחים. לימים תפסוהו הנאצים ומינוהו לקאפו באושוויץ. אחרי המלחמה היה צריך להגן על שמו במשפטים שנפתחו בצרפת נגד משתפי פעולה. הוא עלה ארצה אך חש בה זר ומנוכר. אליעזר נהרג במלחמת העצמאות בקרב על קיבוץ רמת רחל. יש שמועות שנרצח בידי מי שסבל מנחת זרועו במחנות וכנראה ביקש לחסלו (ראוי לציין שזוהי סברה שמעולם לא היו לה הוכחות, ראו מאמרה של דינה פורת ב״שואה ממרחק תבוא״). אביו של בניו, שר הפנים החילוני במדינת ישראל, עבר באחרית ימיו להתגורר ליד עמי ובניו בגן שמואל.

לי עצמי היה יקר ביתם של עמי ובניו בגן שמואל, כי לא היו לי הרבה קרובי משפחה בקיבוץ. הסניף הגן שמואלי נתן לי תימוכין להחלטתי להיות איש קיבוץ. אצל עמי חשתי פיוס וגיבוי אוהב

בת־עמי (קבק) גרינבוים, ימימה ווירה צור, שנות השמונים

וחכם. ימימה כתבה על ימיה האחרונים של עמי:

בתקופה האחרונה אני מוצאת עצמי ליד הטלפון ושומעת בקולך הצרוד את דבריך, ואת בודקת את נשימתי שלי וכועסת על כי אין מטפלים בי כראוי. את מספרת על חייך, על מלחמתך באויב האכזרי. על מסעותיך ב׳קדילק׳ (הקלנועית) שלך לקנות מתנות לחברים, לראות פינות בקיבוץ שזה מכבר ראית, נוסעת ללמוד, לדעת עוד ועוד, ועומד האויב הגדול מולך – וגם הוא אינו מבין מנין לך הכוח ללחום כך.

ידעת שזמנך קצוב, והן כל כך רצית שלפחות תוכלי להחזיק בידך את ספרו של הדוד קבק בצרפתית – ואת ׳תולדות משפחה אחת׳ בהוצאה מכובדת, והעיקר, לראות את בתך נורית.

עמי נפטרה כפי שהייתה: לא נתנה לרחמים ולמוות לחדור אל רעב חייה הבלתי נדלה. היא מרדה באימת הסוף בעזרת הרומנטיקה המפוכחת שליוותה את חייה. בעזרת אוהביה ובעזרת הדעת והיופי שבהם האמינה. בת שמונים ושלוש הייתה במותה.

עמי הייתה לכולנו פיסת מולדת, בית ירוק, מִסכה מתרוננת. היא הייתה בית של שפיות וטעם. אמנם משעול צר, אך עם חיוך אנושי רחב.

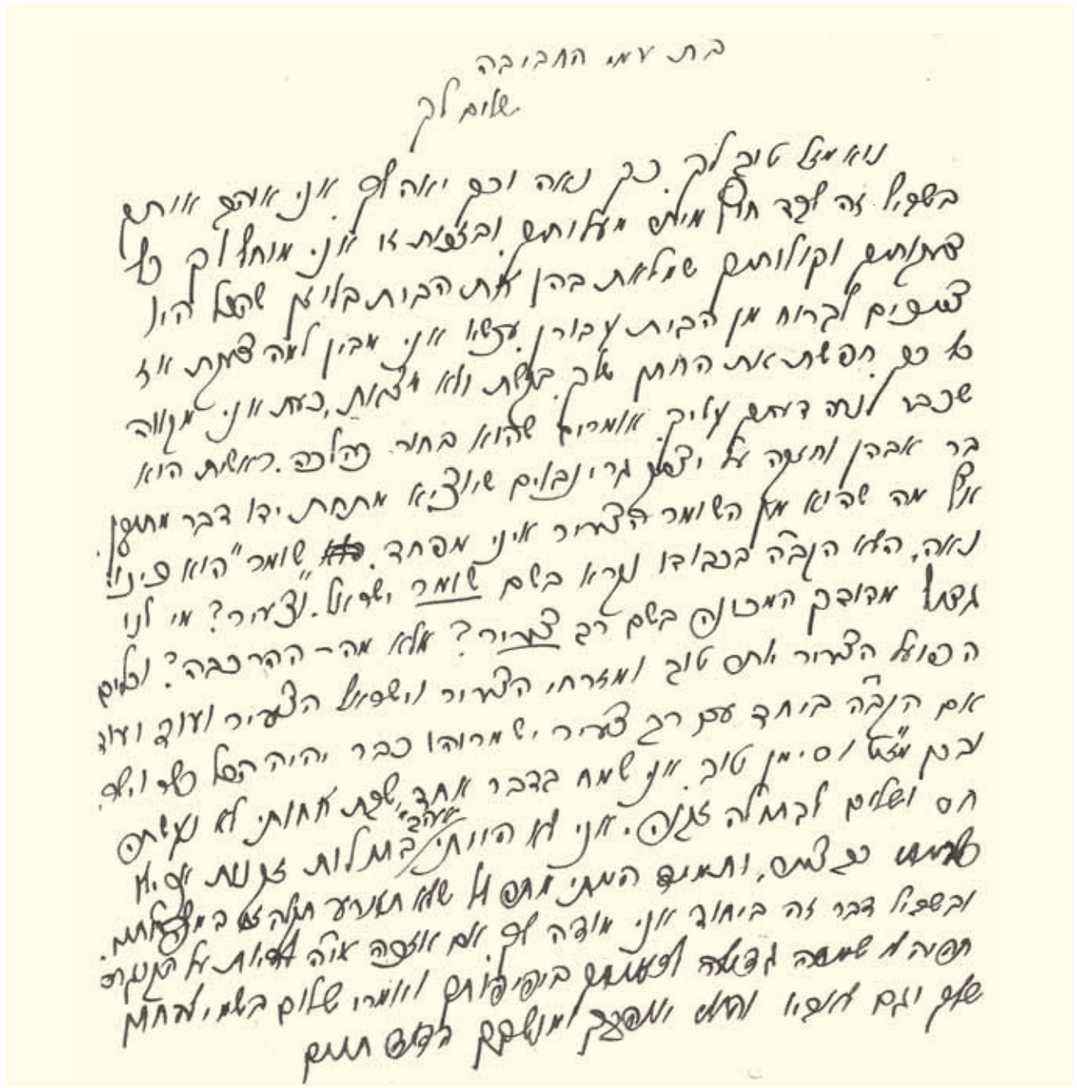
יוסף אבידר ויעקב צור, השגרירים של ישראל ומפא"י, באו לבקר בגן שמואל. בחדרו של בניו סערו הרוחות. יוסף אמר לבניו: "האם לא שמת לב שלכל הספקולנטים המוצאים להורג בקול גדול בברית המועצות שמות יהודיים?" הוא ביקש שבניו יודה כי ברית המועצות משתמשת שוב בנשק האפקטיבי של האנטישמיות העממית. אך בניו היה נחרץ: "האם איננו יודעים כי אנו עם של ספקולנטים?" יוסף, שבדרך כלל נודע בשקט שלו, הרים את ידו האחת והגיע כמעט לידי סטירה על לחיו של בניו. עמי נכנסה לחדר והרגיעה את הרוחות. כנראה הביאה כמה פירות וסיפורים.

לימים, אחרי הוועידה העשרים של המפלגה הקומוניסטית, לאחר שגילה כרושצ'וב את הידוע מזמן לרבים מבורגני כל העולם, החליט בניו לשוב אל מרקס הצעיר ולדבר על הסוציאליזם ההומניסטי.

באתי לבקרו בצל ספרייתו. הוא החל לדבר. לפתע, כאילו יצא המרצע מהשק, הוא גילה את כל שידע ושלא הרשה לעצמו לגלות במשך שנים. ביקורתו על ברית המועצות הייתה מפורטת ועמוקה, מגובה בהמון עובדות. את כולן גילה בספרות הענפה, בייחוד בספרות הסובייטית. רק הוא ידע לגלות את הכתוב בסתרי התורה הסובייטית. לימים שאלתי את תלמידיו אם גם להם סיפר את שסיפר לי – והתברר שלא.

הקונגרס הציוני המגונדר / עמי להוריה על הקונגרס הציוני בבזל, 1936

הייתה צריכה להיות פתיחה חגיגית לקונגרס, אבל אם אספר לכם את הרגשתי, נו, לא הרגשתי כל התרוממות רוח. הגברות לבשו דֶקוֹלטֶה [מחשוף] גדול והייתה גברת אחת שפשוט ישבה על מחשוף שמלתה (המודה היום מחשוף מאחור). הגברים התכנסו בסמוקינגים. הופיעה כל השמנה וסולתה של שוויץ ולוצרן. סוקולוב נאם את נאומו המחקרי ערב הפתיחה (וכמו שהוא אומר, רק ראשי פרקים). מה אומר ומה אספר? האולם היה דומה לספינה העוזבת את החוף, והאנשים משולים לעכברים העוזבים את האונייה הטובעת.

מכתב של חיים טשרנוביץ לרגל נישואיה של אחייניתו בת־עמי לבניו גרינבוים, כנראה 1935

סוערת יופי וחדת לשון
עדנה (קבק) שפירא

מוקי צור

אני יושב לכתוב על עדנה. ימימה דודתי כתבה בהספדה כמה מילים שמבטאות את שאני חש כעבור שנים מרובות. אומרת ימימה:

> לא סמכתי על עצמי שאוכל לדבר על עדנה מבלי שאתפס בגל שבלב. על כן ישבתי וכתבתי כמה מילים. נכון אמר יצחק, שלדבר עם עדנה היה קל כל כך, ופתאום ראיתי שלכתוב על עדנה אין זה קל. שאלתי את עצמי, מדוע אין זה קל. אני רואה אותה עומדת מולי וצוחקת, מעירה הערה נוקבת המשתקת את יכולתי לכתוב.

ימימה מתארת את עדנה התינוקת:

> החזקתי על ברכי תינוקת והגשתי לה את בקבוק החלב – היא זעקה עד לב שמים. 'אחרי בלותי הייתה לי עדנה', כך היה אומר הדוד. ולפתע, אחרי עשר שנים באמת – אחרי הולדת עמי שלנו – הופיעה התינוקת השברירית, הרזה, הזועקת יום ולילה. לתוך אוירה פסטורלית של עצי האורן מסביב, על הדוד קבק המהלך בשבילים – ספק כבישים, ספק דרכים לא סלולות, ורוקם במוחו את הספרים שכתב – היא בעצם נולדה לבית פסטורלי מזה, ובית שבו עלו ויכוחים סוערים על קוצו של יו"ד בבעיות ספרות, לשון ועניני רוח, מזה. ולתוך האווירה הזאת

עדנה שפירא לבית קבק, 1924–1981

התווספה לפתע ה'מזינקע' [בת הזקונים] הקטנה. ילדת השעשועים של חוג הסופרים והמורים של בית הכרם דאז.
אני, שהייתי כבר מבוגרת, השתדלתי בכל כוחותיי לעזור לדודה בטיפול של עדנה. והדודה – עיסוקים לה רבים. אצה רצה העירה ואני 'בייביסיטר' – מושג שלא ידענו אותו אז. פשוט הייתי שם, בבית המיוחד הזה, לילה ויום.

בת חמישים ושבע הייתה עדנה כאשר נפטרה. מהרבה בחינות היא הייתה מרכז מיוחד במשפחה. היא ייצגה את ההרפתקה, את היופי, את החריפות. את המבט הסולד מן השקר והצביעות. היא ירשה את הרומנטיקה של אביה אברהם אהרון קבק ואת החוכמה המקורקעת של שרה־פייגה אמה. אך ההדבקה הייתה מיוחדת לה. היא הייתה אמנית המבקשת את היופי בעולם מצד אחד, ואחות הרואה את כאבי החולה, מצד שני. הריפוי בעיסוק, שבו עסקה שנים, לא הניח לה לראות אמנות כדבר נפרד מאנשים.

היא כותבת לאמא שלה על החולים בבית החולים שבו היא עובדת בזמן מלחמת העצמאות: "קצת קשה היה בתחילה להתרגל לצורות החיצוניות של החולים שאלוהים הכה אותם מכה גדולה". אך היא מגלה אותם כאנשים ומתארת את הגילויים הללו בשמחה.

האמפטיה שלה מצד אחד, והניסיון והאמון שלה ביכולתם של חוליה ליצור, מצד שני, הם קטבים המעצבים את אישיותה. היא לא הייתה יכולה להשלים עם אמנים המנתקים עצמם מהסבל האנושי, אך גם לא עם אנשים שנרדם או הורדם בהם יצר היצירה.

כל הרוחות הסוערות במשפחה נדבקו אליה. היו שהרימו גבה כי חששו מההומור החד שלה. היא הייתה נעימת שיחה, אך המשוחח עמה חש שעליו להפיק את כל הטוב שבו כדי להיות שותף ראוי לשיחה.

כל אלו שגילו כי במשפחת טשרנוביץ היה מושרש הרצון לקרוא את המציאות תוך דילוג על יצר הרע, ראו בה את הצעירה שתציל אותם מהדבק החם מדי. אך גם הטשרנוביצים הנאמנים כימימה, יעקב ואלכס נמשכו אליה בעבותות עמוקים של קשר. לא רק מפני שעקבו אחרי גידולה אלא משום שהיא ייצגה בעיניהם את הילדיות שלא מוותרת.

אופייני לכנותה 'הבלתי מרוסנת'. על יכולת הכתיבה שלה ניתן לקרוא במכתבה ליחיאל בראשית דרכם המשותפת:

למעשה, אותן תופעות בך שכיניתי 'תכונות פראיות' הרי נמצאות בי באותה מידה. ומי נתן לי את הזכות להעלים עין מהמתחולל בתוכי תוכי? רק על מנת להקל על עצמי? ואולי כדי לברוח ממה שנראה בעיני מכוער? ומפחדת לדעת שכיעור זה טמון גם בי? קשה לי שלא לזכור את אותן שעות קטנות של אחר חצות במוצאי שבת שחלפה במטבח הירוק שלנו, עם עוד שני אנשים, ואיני יכולה לשכוח את הלכלוך שנפרש על השולחן, כך בלי מעצור. ופחד תוקף אותי, וחמלה גם יחד, על שישנם יצורים שרע להם להיות. ואותו כיעור ואימה רובצים עליהם כקללה ואינם יודעים, ואולי אין בם די כוח להסיר קללה זו. האומנם אין למצוא את שביל הזהב, הרי ודאי שישנו מצוי באיזה שהוא מקום. (14.10.1952)

עדנה האמינה בכתבי אביה. היא הזדהתה עמו ועם התמדתו בכתיבה למרות חוסר התמיכה הבולט מצד הסביבה הספרותית. מבחינה זו היא הייתה לו למשענת חשובה. הוא ידע שהיא לא משקרת. היא לא השלימה עם העובדה שאביה לא זכה להכרה שהיה ראוי לה לדעתה, כי לא היה שייך לקליקה מוכרת.

בפרוץ מלחמת העולם השנייה התגייסה עדנה לחיל הנשים ויצאה למצרים. שם היו גם יעקב – נציג הסוכנות היהודית, ואלכס, הקצין במשפחה. לשם הגיעה הידיעה המרה על מותו של אבא קבק. הפרידה מרחוק הייתה עצובה לכל המשפחה אך במיוחד לעדנה, הנוסעת ברכבת ממצרים לארץ ישראל מבלי שתוכל להיפרד מאביה כראוי.

רוחה הסוערת הביאה אותה למחוזות סבוכים בחיפוש אחר אהבתה, אך בראשית שנות החמישים מצאה את אהובה בדמותו של חיליק שפירא ועמו יסדה את משפחתה. חיליק שירת בחיל הים והפרידות הכפויות עקב עבודתו היו רבות. שני ילדים נולדו להם – שָׂרִי ועוזי. הפרידות הכפויות העשירו את אוצר המכתבים המופלאים שהיא כותבת, ובאחד מהם היא כותבת לחיליק:

אחת משאלותיך היא אם אני עדיין אוהבת אותך, ואיני יודעת איך להשיב על שאלה זאת, אנסה להוכיח לך את התשובה כשתהיה אתי.

אתה שואל גם לשָׂרַי וכל תיאוריי לא ימחישו את האישיות הקטנה שלה, היא מתוקה מכפי שאתה יכול לתאר לעצמך, הצמיחה הרבה תלתלים זהובים, מקשקשת המון וגם הרבה בשפת בני אדם. החכמה האחרונה שלה (חנה סיפרה לי) אתמול ציירה ולכלכה את הקיר בעיפרון – הגיעה כבר לגיל זה – אחר כך משכה את חנה בשמלה וצרחה מאושר: 'בואי איראי!' בכלל, היא מתנהגת כמו בן אדם קטן. כשהיא מקבלת מכה מיד מרטיבה אצבע ומרטיבה ברוק את המקום...
(5.8.1954)

מדי פעם בפעם נסעה לעולם הגדול. משפחת צור, שישבה בפריז, קיבלה אותה בהתלהבות. השהות שלה במקום חיזקה את הקשרים והיא התוודעה לכל הסודות המשפחתיים שהתגלו לה בפרץ של רכילות עליזה, מפי זקני השבט על רקע עיר האורות שהקסימה אותה. לפריז הגיע גם אלכס ועמו היא הלכה לכל המקומות שהשגריר ואשתו לא היו יכולים ללכת מטעמים דיפלומטיים.

הגילוי של מחלת הסרטן לא ריפה את אמונתה החזקה כי תתגבר. קשה לדעת אם ביקשה להקל על כל אוהביה או באמת האמינה, אך היא נלחמה בעקשנות. תבונתה וחוכמתה לא הביאו אותה להשלמה עם מותה הקרב. את תופת כאביה עברה מתוך תחושה של מלחמה, לא של כניעה.

דליה אחותי הייתה מהמעריצות הגדולות של עדנה. בצעירותה ביקשה ללכת בעקבותיה, בזקנתה דיברה אתי עליה הרבה. היא טענה כי אין היא יכולה לדמיין את עדנה זקנה. באופייה היא לא הייתה יכולה להזדקן, להשלים, לוותר.

ימימה כתבה: "יכולתי לשבת עד אור הבוקר ולספר עליה. אך אם רוצים לומר כמה מילים – לצמצם את הדמות הזאת בכמה מילים – דומה הדבר לאדם המנסה לעבור את נהר הסמבטיון הגועש, הסוער".

מיעקב לעדנה ולדודה קבק על ביקורו באמריקה

1.1.1950, צירות ישראל, בואנוס איירס

[...] ולך, דודה, עלי לספר הרבה סיפורים כי רק לפני שבועיים חזרתי מביקור קצר בניו יורק ושם נפגשתי כמובן עם כל המשפחה על כל ענפיה. [...] מאד שאלו עליך והתעניינו בך מרים (מרצ'ה) וברל. ברל בא ממקום מגוריו בעיירה קטנה בצפון. הוא יחידי שם ויש לו חנות קטנה. עירי – אשתו ובתו מתו עליו – ואין יהודים בכל הסביבה. אדם פשוט, אך מחזיק עצמו יפה, מלא הומור. איך הוא יושב שם לבדו בעיירתו – אינני יודע. מרים נחמדה מאד ומאד דומה לאמא שלנו. עברו עליה שנים קשות מאד ובקושי גידלה את בניה – הם רופאים ויש לה כבר נכדים. מדברת וקוראת עברית. [...] בניה מספרים באיזה צרות גדולות גידלה אותם לאחר מות בעלה, ברעב ובעבודה קשה. היא שאלה עלייך הרבה מאד והתעניינה בכל פרט על חייך. כמובן נפגשתי גם עם הטשרנוביצים למיניהם, עם משה, שלמה ורחל, כל אחד טיפוס מיוחד במינו ואין שלום שרוי ביניהם. אין המשך לדוד חיים, אף כי משה מנסה להמשיך את מפעלו. המצליח ביניהם הוא שלמה, היחידי במשפחה שחי חיי רווחה. רחל שקועה בבעלה ובנותיה [...] ומרוחקת מאחיה. [...] הנחמד בכל המשפחה הוא יצחק בנו של קלמן, שיש לו בית יפה ואשה נחמדה, והוא בחור בעל חן ומרץ. אברהם אחיו עובד כפועל בנין וחי חיים קשים למדי. יש לו כבר בן גדול כבן 15. אשתו ילידת הארץ והם מאד רוצים לחזור.

... כל הענין היה מאד מוזר – להפגש עם קרובים שלא ראיתי אותם מעולם ולמצוא בהם כמה קווים משפחתיים דומים.

עדנה, במנוחה לא אופיינית

הדודנית ומדינת הגמדים
אלה אמיתן וילנסקי

רמה זוטא

כאילו לא די לנו בכל הסופרים, העיתונאים, נוטלי העט והטובלים בקסת, שיש להם אילן יוחסין מובהק הקשור לזקנינו לבית טשרנוביץ־פלדמן אל לנו לשכוח קרובת משפחה המופיעה בכל הלקסיקונים הספרותיים, הוויקיפדיות וה׳גוגלים׳ למיניהם בתואר ״דודניתה של ימימה טשרנוביץ־אבידר״. ניסיונותיי להתחקות אחרי שורשי הקִרבה לא צלחו, אבל דורנו זוכר אותה באמת כ״דודנית״, כלומר בת דוד, או בלשון הימים ההם: ״קוזינה״.

זוהי כמובן אלה אמיתן־וילנסקי, משוררת וסופרת ילדים פורייה, מתרגמת משלל שפות, שכמה מיצירותיה הפכו לנכס צאן ברזל של ספרות הילדים הישראלית. ילידת דורפאט שבאסטוניה (1893), עלתה אלה בעליית ׳החלוץ׳ ארצה ב־1925 כשבאמתחתה תארים ברפואה ובספרות. את פרנסתה מצאה בלשכה המרכזית של קרן היסוד בירושלים, אך עיקר זמנה הוקדש לשירה ולתרגום ספרי ילדים מאנגלית, צרפתית וגרמנית (כמו למשל התרגום הראשון של ״האיש הקטן״ לאריך קסטנר או ״לאסי, שובי הביתה״ של אריק נייט, ולתרגום יצירות מופת כמו ״המיתולוגיה היוונית״ של אדית המילטון).

עומדים מימין: יעקב צור, שרה־פייגה קבק, אלה אמיתן־וילנסקי; יושבות: בת־עמי קבק ווירה צור, **מי הילדה?**
שנות השלושים

את כל המשלחות מארצות צפון אירופה שהגיעו ארצה הייתה אלה מלווה ועוברת מפינית לאסטונית וחזרה לגרמנית, בקלות ובמהירות. היא נותרה ליד משפחתנו עד לרילוקיישן בת 103.

והנה פתיחת שיר הילדים שהנציח את אלה, לא מעט בזכות נעימתו הנפלאה של יצחק לוי (מחבר רומנסרות רבות):

במדינת הגמדים, רעש מהומה,
הצבא לבוש מדים
יוצא למלחמה.
ובראש הגדוד צועד
אצבעוני המפקד,
הוא חבוש קובע פלדה
ובידו סיכה חדה.

בראיונות מאוחרים סיפרה אלה שכתבה את השיר כשהייתה חיילת באט"ס, בימי מלחמת העולם השנייה (1940), ובאה לבקר אצל ידידיה בתל אביב. בנם בן שנה וחצי, הסתובב לו מלא גאווה כחייל, והוא השרה עליה את הרעיון. לימים הפך הילד הזה, בן רבינוביץ, לאחד ממנהלי המשק ההסתדרותי. השיר הומחז ומוצג עד היום.

נוסף על זיהוי עוד כמה מגיבוריה הקטנים בספר הילדים הפופולרי שלה "ירח פיקח" (חיים שרת, למשל, מככב ב"אבא נסע לירושלים / אמא הלכה לטיול / בבית תינוק בן שנתיים / נשאר לבדו עם חתול"; או אחייניתה גילי יער ב"בואי גילי / תעזרי לי/ לסדר את הלבנים"), הפכה אותי אלה לילדה סקרנית שתמיד מנדנדת ושואלת שאלות.

גם דליה שלנו נזכרת בשיר: היא נהגה להתבדח שיש לה כאן אסמכתא למחלת השעלת שלקתה בה. אז לכבודה של הדודנית של ימימה (ימימה עצמה לא חרזה מימיה, אפילו לא 'מים-ירושלים'), הרי השיר שלה "למה?". אגב, הוא עשה לי המון צרות, כי הילדים תמיד הסבירו לי שזהו שם של ילדה מסַפר – ולא של ילדה אמתית.

למה?
מאת אלה אמיתן־וילנסקי

הַשְׁכֵּם בַּבֹּקֶר קָמָה רָמָה/ וּמַתְחִלָּה שׁוֹאֶלֶת: "לָמָּה?
אִמָּא, לָמָּה הַחֲמוֹר/ אֵינוֹ שָׁר כְּמוֹ צִפּוֹר?
לָמָּה אֵין לְדֹב כְּנָפַיִם?/ לָמָּה שָׁט הַדָּג בַּמַּיִם?
לָמָּה זֶה הַיָּם כָּחֹל? / וְלָמָּה הַכַּדּוּר עָגֹל?"

מוֹסִיפָה עוֹד וְשׁוֹאֶלֶת: "לָמָּה דַּלְיָה מִשְׁתַּעֶלֶת
וְאֵינַהּ בָּאָה לַגַּן?/ לָמָּה זֶה הַנֵּיר לָבָן?
לָמָּה אַבָּא בַּמִּשְׂרָד?/ לָמָּה אֵין לַכֶּלֶב יָד?
לָמָּה הַבֵּיצָה רַכָּה /וּקְלִפָּה לָהּ כֹּה דַּקָּה?
לָמָּה אִמָּא עֲסוּקָה?

וּשְׁאֵלָה לִי אַחֲרוֹנָה:
"אִמָּא, לָמָּה אֵינֵךְ עוֹנָה?"

אנחנו כותבי קורות העתים

פרח גדול המסרב להתהדר
דליה (צור) דוברת

מוקי צור

דליה נולדה ב־1931. כשהייתה תינוקת הפליגו הוריה לשליחות בבלגיה. חשבתי אותה תמיד לדליה, לפרח הגדול, אך ידעתי כי פרח אציל זה מסרב להתהדר. התברר כי אין זה ברור כלל אם נקראה על שם פרח. השם דליה הגיע גם מן הדליות של הגפן. הדליות המחזקות את אחיזתה, את צמיחתה. כשהבנתי את שתי המשמעויות של שמה, ראיתי את הקשר: פרח גדול המסרב להתהדר ומשענת לצומח בעת ובעונה אחת. נשמה.

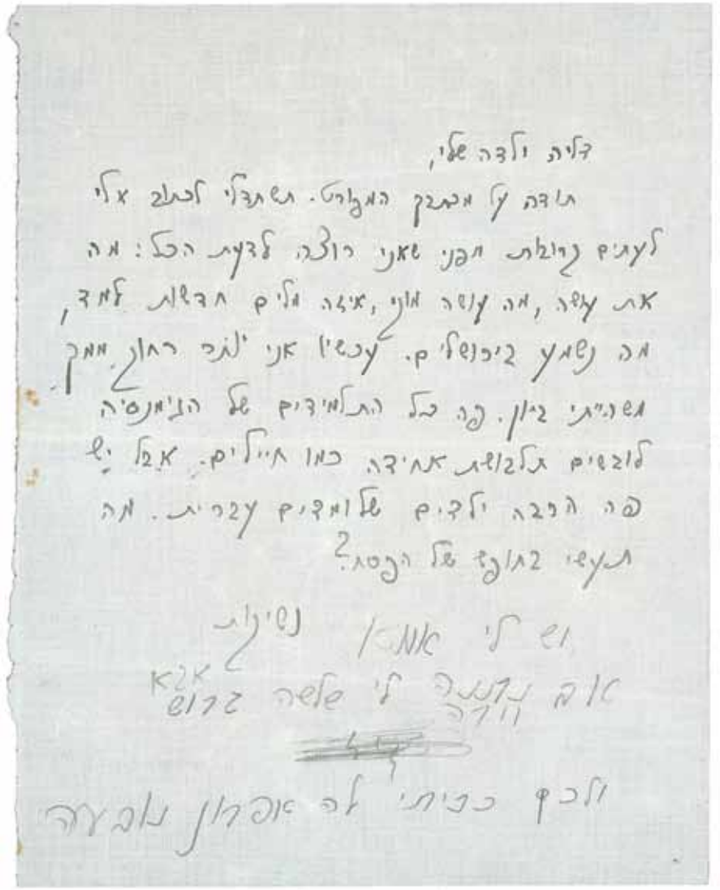
כשאמה נשאה את אחיה (אותי) בבטנה, הייתה דליה בת שש. ההיסטוריונים קראו לימים ההם 'תקופת המאורעות'. דליה ואביה יעקב נסעו לירושלים והותקפו בידי ערבים; דליה נפגעה מאבן ברקה. היא הובאה לטיפול במוצא במצב קשה ואחר כך עברה לבית חולים בירושלים. אמא לא יכלה להושיט לה עזרה מלאה. היא הייתה בהיריון. אירוע זה הטביע את חותמו על אישיותה כל ימיה.

את האבן שספגה מיד עוינת הפכה דליה לאבן של חסד, של אהבת אדם. הפצע היה חלק מחייה. היא גילתה אותו אצל חבריה והוא חייב אותה תמיד לבוא לעזרה. זה הפצע שגילה את הצורך שלה להתייצב בעד אוהביה ומולם.

בת שש עשרה עמדה דליה הגדנ"עית על מגדל בבית וגן

דליה (צור) ואהרון (דזגיטמן) דוברת, בואנוס איירס, 1953

בירושלים וקיבלה את ההודעה על נפילת גוש עציון. היא באה לספר לאבא על נפילת הגוש. אחיה פרץ בבכי. "איך הטוב יכול להפסיד במלחמה?". היא כבר ידעה, לאח הקטן אבא היה צריך להסביר. היא לא הסיטה מבטה מהתבוסות אך תמיד התמרדה.

במלחמת העצמאות ראתה בנפילת בני דורה. גם נערים בגילה נפלו. דומה כי כאן ספגה לעומק את דעתה הנחרצת שיש

להימנע ממלחמה ויהי מה; אך היא לא הייתה פציפיסטית כי ידעה שבעמידה מהצד אין מפחיתים את התרחשותה של המלחמה. היא יצאה למלחמות רבות נגד עוולות, נגד טיפשות של אנשי שררה, נגד חיים חברתיים חלולים.

בסוף מלחמת העצמאות יצאה משפחתה של דליה לשליחות דיפלומטית של מדינת ישראל. דליה נשארה בירושלים לסיים את בית הספר התיכון. כל הסביבה הרימה גבה: הרי הייתה יכולה לחיות חיים טובים יותר במרחקים. למרות גענועיה ובדידותה, היא לא הבינה כיצד חברים של הוריה לא קלטו את הפטריוטיות שלה ואת רצונה להישאר בארץ.

עם סיום הלימודים הצטרפה למשפחה בארגנטינה. היא חיפשה את דרכה, חשה בייסורי התבגרות ובבדידות גדולה. היא לא רצתה להצטרף לחיים הדיפלומטיים של ההורים, חיפשה את המילה העברית. היא ניסתה להצטרף ולעזור לתנועות הנוער החלוציות אך חוש הביקורת שלה היה חד מדי. העט שלה היה מדויק ומלא רגש אך היא נבהלה מקריירה ספרותית. היא הייתה אנטי־קריריסטית ולכן דחקה את יצר כתיבתה עמוק בלב. האינדיבידואליזם שלה בער, הקולקטיביזם היה נתון לביקורת חריפה. תנועת הנוער העברי בבואנוס איירס מצאה הד בלבה: היא לא הייתה קולקטיביסטית ובתנועה הייתה יכולה לדבר בעברית. שם צמחה אהבתה הגדולה לאהרון, שהיה פעיל בתנועה. היא התאהבה בכל החום והלהט.

דליה התחתנה בחתונה חגיגית בשגרירות ישראל בבואנוס איירס. השמלות אמנם נתפרו, אך אבא השגריר התעקש שהכיבוד יהיה צנוע: מקלות מלוחים. הוא טען כי שעת הצנע בארץ מחייבת, ולא ייתכן שבשגרירות ישראל לא יגלו רגישות. למשפחתו של החתן זו הייתה הפתעה. הזוג הצעיר קיבל את ברכותיהם של הנשיא פרון ורעייתו אוויטה.

כשסיימו ההורים את שליחותם בדרום אמריקה ועברו לצרפת, נשאר הזוג הצעיר בארגנטינה כדי לעזור למשפחה של אהרון. דליה ביקשה להביא ילדים לעולם אך מצב הרפואה בארגנטינה לא איפשר זאת. רק ביקור בארץ פתר את הבעיה ונולדה בתה הבכורה ענת. שהות המשפחה בבואנוס איירס התארכה כשבע שנים. עם שובה של המשפחה ארצה נולד הבן שלמה.

דליה ובתה ענת, בואנוס איירס, 1956

דליה קיבצה מסביבה כמה חברים שהאמינה בהם. עקב חייה במשפחה של דיפלומטים וחתירתה העקשנית לאמת, העדיפה תמיד את חבריה על חיים חברתיים מאורגנים וריקים.

דליה נרתמה לעבודה במנהל הסטודנטים – מוסד שהיה מיועד לקלוט סטודנטים יהודים מהתפוצות בחינוך הגבוה בארץ. זו הייתה עבודה לרוחה כי הייתה יכולה לגלות יחס אישי לסטודנטים ולחלץ אותם מסבכים ביורוקרטיים. גורלם היה חשוב לה.

גם כשאהרון היה עסוק בתל אביב והציע לה להצטרף לחיים החברתיים והכלכליים שקיים בעיקר שם, היא סירבה. היא העדיפה חברים של אמת.

משפחת צור בעין גב. מימין לשמאל, עומדים: דליה ואהרון דוברת, מנדל וגסיה נון (אמה של אימי), יושבים: יעקב ווירה, ???? אימי ו.

דליה הייתה מכורה לספרים. הייתה קוראת אובססיבית: לידה הייתה תמיד ערימה של ספרים. היא עמדה בראש הוצאת ספרים קטנה – 'דומינו', שבמסגרתה הוציאה לאור את מפעלו הגדול של דוד קרויאנקר על תולדות הארכיטקטורה של ירושלים.

כשהגיע עידן התקשורת החדשה, הצטרפה אליה דליה בכל לב. צפתה בחדשות כחובה אזרחית, הקשיבה להרצאות להרחבה אינסופית של ידע ואופקים, אך בעיקר נדבקה לכל חידושי הטכניקה כדי להעמיק את הקשר עם אוהביה.

דליה התגרשה מאהרון אך היו אלו גירושים מיוחדים במינם. הקשרים נמשכו: אהרון היה מתייעץ עמה והיא עקבה אחר דרכו.

שניהם חשו אחריות מוחלטת כלפי המשפחה. דאגנות וביקורת שימשו אותה בעוצמות בלתי רגילות. גם אהבת יופי. היא הייתה ישירה ובוטה אך ביקורתה חייבה אותה ליתר ראיית צורכי הזולת.

שנים ארוכות הרחיק אותה מצב בריאותה מחיי המעשה. היא נזקקה לעזרה אך הושיטה יד דואגת לכל מי שטיפל בה. היא תמיד התעקשה לעודד את הסובבים אותה להיות הם. לגלות את הכוחות הרדומים בהם וגם אם לא תמיד הצליחה – התעקשה.

עם אחותי דליה, הכול חשו כי משהו בעולם צריך תיקון. לצורך זה קראה, למדה, שאלה, תמיד עם מחויבות לאמת תובענית ולא באופן כללי. לא ביקשה לעוף לגבהים אלא האמינה במבחן כאן על פני אדמה, בלי חצוצרות, בלי תהילה, בלי משחקים.

דליה לא הגדירה עצמה כטשרנוביצית, כסנטימנטלית, כמדברת, כחולמנית, כמופיעה בציבור. את צרות הנשימה שהיו לה, מעולם לא הגדירה כירושת טשרנוביץ. אך היא גם לא השתייכה לאופוזיציה הריאליסטית ליסודות הטשרנוביצים במשפחה. ולא רק בגלל שאימא שלה הייתה מראשי הסיעה המתמרדת, המארגנת, הדוחפת, אלא גם משום שמעולם לא הכחישה את הקשר העמוק לעולם המוצהר של הטשרנוביצים. היא אהבה ילדים אהבה נטולת פשרות, אהבה אנשים באופן מחייב, אך בשבילה אהבה היא דבר הקשור קשר עמוק לאמת. אין היא קישוט; זה עניין המחייב בדיקה מתמדת, פינוי דרכים, עזרה הדדית. היא לא ידעה מהי חנופה, ובה היא הצליפה ללא רחמים בחוש הומור מוחץ.

היא הייתה לי אחות גדולה, חברת אמת. רק לאט־לאט התגלה לי עומק אישיותה, כי הרבה שנים החיים הפרידו בינינו . אני תמיד הייתי גם קטן וגם רחוק: פעם אני בדרום אמריקה והיא בארץ ופעם אני בארץ והיא בדרום אמריקה, והמון שנים אני בעין גב והיא בירושלים, אך המרחק היה לה לאתגר, המחייב פגישה אמיתית.

במשך השנים התקרבנו יותר ויותר. ליווינו את ההורים בהזדקנותם – היא מקרוב, אני מרחוק יותר. וכל פעם הקרבה בינינו העמיקה. אחים ושותפים. אף כי תמיד ביקרה את הקיבוץ כמקום שלא יכול להכיל את חירות הרוח שבה חפצה, היא הייתה לכולם מאגר לא נדלה של ערבות הדדית.

סיימנו בשיחה. שיחת אחים, שיחת אהבה. שיחת פרידה. שיחת חשבון. כמנהלי חשבונות ותיקים עברנו מאחד לשני. ספירת מלאי שלא מתאזנת לעולם. שתינו תה ולא ידענו שבאותו לילה תתאשפז ותפליג למסעה. כשבאתי לבקרה כבר הבנתי. רופאה צעירה ביקשה להכניס מחט לעורק. היא האשימה את עצמה שלא הצליחה, ואני קראתי את האירוע כהתרחקות, כקרע סופי.

דליה בת דודתי / דנה אבידר

בשנותיה האחרונות התגוררה דליה בדיור מוגן, שבו הייתי נושאת הרצאות דרך קבע. מדי פעם הייתי מבקרת אותה בחדרה לאחר ההרצאות, ביודעי כי מחכה לי שיחה חכמה, מלאת הומור ומבט חד על ענייני היום, ביקורת עניינית על מיטב הספרות היפה, שקראה בה כל עוד יכלה, ובעיקר סיפורים מתולדות המשפחה שלנו. להפתעתי הרבה נקשרה חברות אמיצה בין דליה לבין אלה, נכדתי בת השתים עשרה, שנלוותה אלי לא פעם בביקוריי אצלה ואף הייתה מפצירה בי: "סבתא, בואי נעלה לדליה". דליה הקדישה לה תשומת לב מיוחדת, שאלה, ביקשה לדעת פרטים על מעשיה של אלה ואף הייתה מספרת לה מעשיות מתקופת הילדות שלה ושל מוקי. בכל ביקור הייתה דליה מעלה בפניי את דאגתה למוקי, לאורח חייו העמוס, לטלטלות הדרכים באוטובוסים כשהוא נושא על זרועותיו ספרים וכתבי עת, היא חיכתה לביקוריו וניכר היה הקשר האמיץ בין השניים.

דליה חסרה לנו.

על דליה שהלכה מאתנו / רמה זוטא

כל כך חסרה לנו דליה בימי אסיף אלה, אסיף של כל הנידחים, קטיף של פיסות מידע לממגורה אחת גדולה – הספר הזה. דליה הייתה מביטה עלינו כעל אנשים משונים: מה יש בה, במשפחה הזו, שאתם כל כך טורחים עליה? ואני תמיד ביקרתי, בלשון מושחזת, את פעלתנות היתר שלכם – וכנראה לא כל כך הצלחתי.

דליה הייתה באופוזיציה, בתרבות הנגד לשוויץ (המשפחתי והממסדי). היא לא אהבה קוקטיילים ואנשים חשובים-מנופחים, שנאה 'סמול-טוק' אבל אהבה לשמוע דברים חכמים. תמיד הקשיבה יותר מאשר השמיעה. בניגוד לציבור הכותב במשפחה, היא עמדה בראש מפלגת הקוראים. אילו הייתה עמנו ולא הולכת לעולם אחר, היינו נותנים לה את כתב היד הזה לעיון: היא הייתה לוקחת את הקטעים, קוראת בשימת לב מרובה כל עמוד ושורה, ובעין חדה הייתה מוצאת מיד את כל הפגמים.

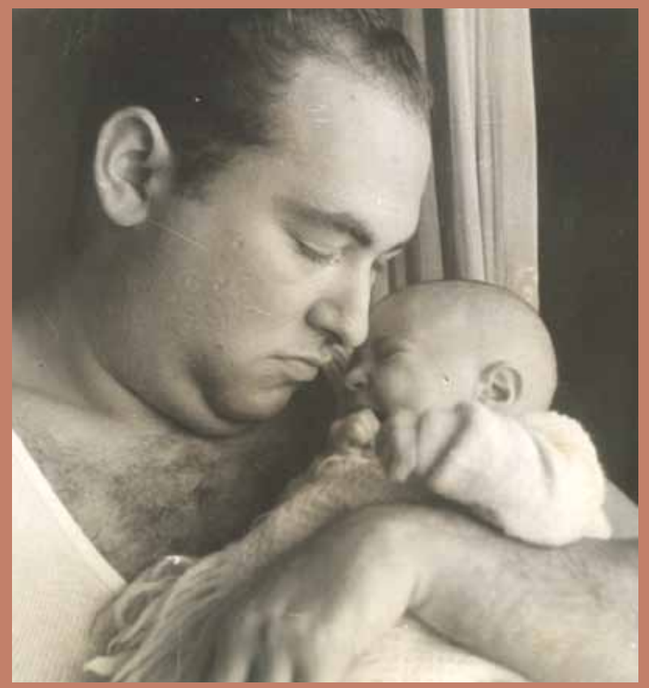
נפש ספרותית הייתה לה. ערמת הספרים ליד מקום מושבה לא פחתה וכשחוסלו שניים, היו מופיעים במקומם שלושה. דליה אהבה את הספר, את ריחו, את אותיותיו, והייתה מאושרת בתקופת ההוצאה לאור "דומינו". בימי מחלתה, במקום לספר על מכאוביה, הייתה מיד מסיטה את הנושא לדיון בספר האחרון שיצא לאור. היא הייתה חברתי הטובה והיא כל כך חסרה לי.

לזכור מאין באתי
אהרון דוברת: לב במשפחה (1931–2008)

ענת (דוברת) בן עזרא

אהרון דוברת נולד בבואנוס איירס שבארגנטינה, בשם ארתור אהרון דזיגיטמן. סבו וסבתו מצד אביו, דוד ואנטה דזיגיטמן, הגיעו מאוקראינה ורוסיה והתיישבו בעיירה בריצ׳ני שבבסרביה (היום במולדובה), שם נולדו להם שני בנים ושלוש בנות. בנם, שלמה סלומון (שנקרא בפי כולם שלוימ׳ה), הכיר בבריצ׳ני את רוזה לבית זק, ילידת המקום ונישא לה. השניים היגרו לארגנטינה בסוף שנות העשרים של המאה הקודמת; באותה עת היגרו לברזיל שרה, אחותה של רוזה, וכל אחיו ואחיותיו של שלמה, וחלקם היגרו לארגנטינה. לאחר מספר שנים היגרו לברזיל גם הוריהם, דוד ואנטה, וכך מילטו את נפשם מידי הנאצים. משפחת זק, הוריהן של רוזה ושרה ובת נוספת, נשארו בבסרביה ונספו בשואה.

בארגנטינה הקימו שלמה ורוזה בית ציוני ונולדו להם שני בנים, אוסקר וארתורו (אהרון) שאף דיברו עברית. אהרון למד בבית ספר תיכון ידוע בבואנוס איירס והמשיך ללימודי משפטים ולימודי תעודת הוראה. את לימודי ההוראה הצליח לסיים אך את לימודי המשפטים נאלץ להפסיק כדי לסייע בפרנסת המשפחה. במשך כל שנות ילדותם הייתה הפרנסה דחוקה. ~~מספרת בתו ענת:~~

אהרון דוברת ובנו שלמה, ירושלים, 1959

אבא סיפר שפעם בשבוע הייתה אמו לוקחת סיר עם קציצות ונוסעת אִתו ועם אחיו בקו הארוך ביותר של החשמלית בבואנוס איירס – כדי שיטיילו באין אפשרות לטיול, ואפילו לקניית גלידה. במשך כל הנסיעה, בעודם נצמדים לחלונות, הייתה רוזה מפטמת אותם בקציצות, לכן כל ימיו אהב מאוד קציצות מכל הסוגים.

~~עוד מסברת ענת:~~

בשלב מסוים, בהיותו ילד, קיבלה המשפחה צו פינוי מן הבית והם נזרקו לרחוב. כל חייו הייתה תלויה בחדר העבודה של אבא, ממוסגרת, ההודעה שקיבלו בילדותו על גירושם מהבית, וכל חייו סיפר שהוא מביט בה תמיד כדי 'לזכור מאין באתי'.

האב סלומון (שלמה) היה סוכן נוסע, ובשלב כלשהו פתח בית מלאכה קטן למסגרות של תמונות. אהרון עזב את לימודיו והתגייס לעזרת הוריו; בשלב הראשון היה נוסע ברחבי ארגנטינה למכור מסגרות מתוצרת המפעל. אסון שקרה במפעל הקטן, שלא היה מבוטח, גרם שוב לקושי כלכלי עצום במשפחה.

בשנת 1954 נפטרו שלוימ'ה האב והאח אוסקר, בהפרש של כמה חודשים זה מזה. בגיל צעיר מאוד היה על אהרון לדאוג לאמו, לאלמנת אחיו ולבתה ומאוחר יותר גם למשפחתו שלו.

בבואנוס איירס פגש אהרון את דליה צור הירושלמית, שהגיעה לבקר את הוריה בעת שאביה, יעקב צור, כיהן כשגריר הראשון של ישראל בדרום אמריקה. הם נישאו ב־1952 והתכוונו לעלות ארצה, אך האסונות שנפלו על המשפחה והצורך לפרנס ולסייע דחו את עלייתם בשנים מספר. ב־1957 נולדה בארגנטינה בתם ענת. לבסוף עלה הזוג הצעיר עם בתם לישראל והתיישב בירושלים. ~~ענת מספרת:~~

לימים יספר לי אבא שבעודו מחזיק אותי בזרועותיו, קטנטונת הלבושה במעיל אדום קטן, ועמד בתור למטוס – חש שחרב עליו עולמו, הרגיש רע מאוד פיזית ונפשית, מכיוון שמעבר לקושי להגר, לא ידע אם אי־פעם בעתיד יראה שוב את אמו האהובה. לימים זכה לבקר אותה, לתמוך בה ואף להעלותה לארץ.

ב־1959, כבר בישראל, נולד בנם של דליה ואהרון, שלמה. דליה,

אהרון דוברת עם משפחת צור בשגרירות ישראל בבואנוס איירס.
מימין לשמאל: דליה, וירה, אהרון, יעקב, מוקי, 1952

ירושלמית שורשית, הכירה לאהרון את העיר, את הישראליות, את החברים, את הקודים ועשתה עבודת הדרכה מצוינת.

אהרון החל לעבוד כפקיד במשרד המסחר והתעשייה במשרה מפוצלת. השר פנחס ספיר, שר המסחר והתעשייה דאז ולימים שר האוצר, הבחין בו, העריך אותו והאמין בו. הקשר ביניהם התהדק וב־1963 מונה אהרון למנהל חטיבת התעשייה במשרד. בלילות, כך סיפר לימים, קרא ספרי לימוד בכלכלה ואנגלית.

לברוק

בשנים אלה היה אהרון עד ושותף ללידתה וצמיחתה של התעשייה הישראלית הצעירה. הוא נפגש עם מגוון משקיעים, תעשיינים ומנהלי מפעלים ופעל מקרוב להקמת מפעלים רבים, רובם באזורי פיתוח, שיצרו מאות אלפי מקומות עבודה וכלכלה צומחת.

בשנת 1965 נמנה עם מקימי קונצרן 'כלל', יחד עם משפחת רקנאטי ובתמיכתו של השר פנחס ספיר. הקונצרן נועד למשוך לישראל השקעות של יהדות אמריקה הדרומית.

הוא כיהן כמנכ"ל הקונצרן עד 1991 והפך אותו לקונצרן הגדול בישראל. ברבות הימים, לאחר שנים ארוכות של פעילות עסקית שופעת ומגוונת, אמר שבעיניו הישגיו הגדולים ביותר היו ה"אנציקלופדיה יודאיקה" והשבועון "כותרת ראשית", שראו אור בהוצאת הספרים 'כתר', שבימיו הייתה בבעלות 'כלל'.

לאחר עשרות שנים בעולם הכלכלי הציבורי פנה בשנת 1991 אהרון דוברת לעולם העסקים הפרטיים. תחילה הקים את חברת ההשקעות "דוברת, שרם ושות'" ולאחר מכן, בשנת 1999 הקים, יחד עם בנו שלמה דוברת ושותפים נוספים, את קבוצת 'ויולה', העוסקת בניהול קרנות הון סיכון. כמו כן מילא אהרון תפקידים ציבוריים ובהם יו"ר חבר הנאמנים של האקדמיה לאמנות 'בצלאל' וחבר עמותת המכון הישראלי לדמוקרטיה. לאחר מחלה קשה, בן 77 נפטר אהרון ב־11 בדצמבר 2008 ונקבר בבית העלמין בקיבוץ עינת.

דליה ואהרון היו חברים בלב ובנפש. הם התרגלו לחלוק ביניהם את החיים מתוך קרבה גדולה. אף שנישואיהם הסתיימו בשנות השמונים, הם המשיכו לנסוע יחד, להיפגש ולשוחח בטלפון כעניין שבשגרה, להתייעץ זה עם זה ולשתף זה את זה באינטימיות שבחוויות. ~~מדברי ענת:~~

אבא היה קודם כל אדם מלא באהבה. בראש ובראשונה אהבה לחיים, אותם בלע בהנאה גדולה, אהבה לעבודה שלו, לבני המשפחה, לחברים, לטיולים ואוכל טוב, לשמש, לים... לבו יצא לאנשים מעניינים, למוזיקה על כל סוגיה כמעט, לשיחה טובה ביידיש. הוא עבד קשה כל ימיו והיה אסיר תודה מקרב לב על כל רגע טוב. אבא ידע בחייו זמנים ורגעים קשים וכישלונות – אבל גם הצלחות גדולות וחוויות מכל הסוגים, שידע היטב להעריך. הייתה בו שמחה מדבקת ואופטימיות שלא מתעייפת וצחוק מתגלגל. הייתה בו גם מידה מופלאה של אחריות כלפי אהוביו ומשפחתו, אחריות שליוותה אותו עוד מימיו כגבר צעיר מאוד, המפרנס לבדו – בתושייה וללא תלונות – שלוש משפחות בבואנוס איירס. ברוח ימינו אלה חשוב גם לזכור שאבא היה

אדם סובלני מאוד, היו לו תמיד חברים רבים מכל המגזרים, מכל גווני וצדי המפה הפוליטית ומכל סוגי האמונה והדת.

מכיוון שגדל בבית ציוני, ידע עברית וקיבל עזרה גדולה מדליה, הסתגל עם עלייתו במהירות לחברה הישראלית על כל זוויותיה ודקויותיה – ועדיין היה בו מצד אחד, גם ניחוח קוסמופוליטי, ומצד שני היה בו גם האיש הפשוט מארגנטינה ש"חולם בספרדית", כמו ששר שלמה יידוב. אבא אהב מאוד את השיר הזה ושלמה יידוב הגיע לשיר אותו בהלוויה שלו.

כשחלה, בגיל כה צעיר, היינו נדהמים וכואבים והתנחמנו רק שלא סבל סבל רב. על קברו חרטנו שורה משיר: 'והאדמה לא ידעה כי בא אל קרבה אוהב'.

לרקוד ולס עם רוני / דנה אבידר

קראנו לאהרון – רוני, שם מתאים לאדם שמוזיקה זורמת בעורקיו.

על אף גופו המרופד קמעה, הנינוח, ללא בדל של חזות שרירית מוצקה, היה רוני ללא ספק הרקדן הטוב ביותר שהכרתי. במסיבות המשפחתיות, בנשפים של החבורה הירושלמית הצעירה שרמה ועוזי, רוני ודליה היו מאבני היסוד בה, נהגו להשמיע מוזיקה לריקודים על גבי פטיפונים ענקיים מחוברים לרמקולים כבדי משקל. רוני היה שולף לו בת זוג מקרב המסובים ומתחיל לרקוד כשהוא מסמן לאחרים לעשות כמותו. כל אחת מהיושבות ייחלה לרגע שבו רוני יציע לה, במחוות הלקוחות מארמונות האצולה הרוסית, לחולל עמו. ואני, אחות קטנה וספחת למסיבות הללו, לא הייתי מוכנה להחמיץ מחול של ולס, טנגו או סמבה דרום אמריקאית, מובלת בדייקנות, בקלילות, בקצב הנכון ובידיו האמונות של רוני בחללים הקטנים של חדר האורחים. אף פעם לא הצטיינתי באמנות הריקוד, אפילו ב"אל גינת אגוז" הייתי מבלבלת בין שמאל לימין, אולם לרקוד עם רוני – זו הייתה חוויה אחרת. זו הייתה "הדנובה הכחולה", ה"נטשה" של "מלחמה ושלום". דומני שמי שלא חוותה ולס עם רוני לא חוותה ולס מימיה.

רוני ידע ואהב לשיר, בלילות הסדר המשפחתיים הוא ניהל את קריאת ההגדה ותיבל בה את הנעימות המסורתיות מבית סבו שבבסרביה.

נעימות אלה נכנסו לאתוס המשפחתי והן מעטרות עד עצם היום הזה את לילות הסדר שלנו, החל מ"אילו הוציאנו ממצרים" ועד "דיינו" ו"דזבין אבא בתרי זוזים חד גדיא".

דברי הימים, חברים וספרים

רמה אבידר זוטא

סיפור פגישתם של אבא יוסף ואמא ימימה בתמצית: יוסף רוכל, צעיר בן 23, איבד את כף ידו הימנית – בהתפוצצות רימון בעת אימונים של ההגנה – ונשלח לווינה להתקנת תותבת. שם פגש בימימה, שהגיעה לבירת אוסטריה ללמוד חינוך ולאחר שישה שבועות הם נישאו. בשובם ארצה החלו לבנות את קנם בתל אביב. תיאור מפורט של כל אלה ושל לידתי מצוי ביומניה של אמא, שנמצאו ופורסמו לאחר מותה ("יומנים גנוזים", 2003): בדרמטיות מרובה ובדימוי צירי הלידה ל'נחשים מתפתלים' תיארה אמא את בואי לעולם.

נולדתי ב־2 במאי 1933 בבית היולדות 'פרויד' בתל אביב. האגדה מספרת כי ימימה עוד השתתפה, בטנה ההריונית לפניה, במצעד המסורתי של אחד במאי ונשאה דגל אדום גדול, ולמחרת, לאחר שסיימה את חובותיה לאינטרנציונל, כרעה ללדת. "רמה קראנו לה, על שם מולדת שמואל הנביא", כותבת אמא ב"יומנים גנזים" – כלומר, אני למעשה שמואל(ה) א'!. עוד מספרת שם ימימה כי ביאליק אישר את השם. כבר כעוללה בעגלת תינוקות, השתתפתי באירוע היסטורי: רצח חיים ארלוזורוב ביוני 1933. לא

רמה (אז ביתן) במצלמתה של ריקרדה שוורין, הצלמת של "סיפורים לניבי", 1961

מעט מחבריי נקראו על שמו – חיים (שרת), ארלוזורה (מנהלל) או ארלוזור (זוריק הטייס מכפר בילו).

לאמא שימשתי דמות עיקרית בסיפוריה לטף. אכן, בגיל שנתיים חליתי בחצי תריסר מחלות שונות ומשונות, שהיו אז קטלניות ממש: דיזנטריה טוקסית, דיפטריה, אדמת או חצבת ולבסוף שעלת. שבועות וחודשים שכבתי במיטה וזיכרון ילדותי הראשון הוא סבתא שלי, אמו של אבא, העומדת ליד מיטתי ומתפללת להחלמתי. כמיטב הגוזמה המשפחתית, נוספו במשך השנים אגדות־עם למחלה אך כנראה שהמצב היה באמת בכי רע. עדות לכך היא הסיפור "ביקור הצעצועים" של אמא, הפותח במילים "מה קרה לרמה?", שהתפרסם לראשונה בגיליון הראשון של "דבר לילדים" (1936) וראה אור שוב לאחרונה. למדתי שוב ללכת בגיל שנתיים וחצי, לאחר החלמתי; בובה שולה קטועת הרגל, אחת מגיבורות הסיפור, הייתה עוד ימים רבים על המרפסת.

תחילה התגוררנו על הגג בדירה קטנה ברחוב פינסקר. תחתית מזוודה רופדה ובתוכה הושמתי, מעליי חבלי כביסה שתפקדו כ'מובייל'. כדי להכניס את כל הרהיטים לחדר האחד עם מיטת התינוקת, נקראה מירושלים הדודה וירה, שתמיד הייתה לה עין של מעצבת, ובכישרונה הצליחה לדחוס את כל החפצים – אלא שאז לא נפתחה דלת הכניסה... האומנם? שוב אגדה אורבנית....

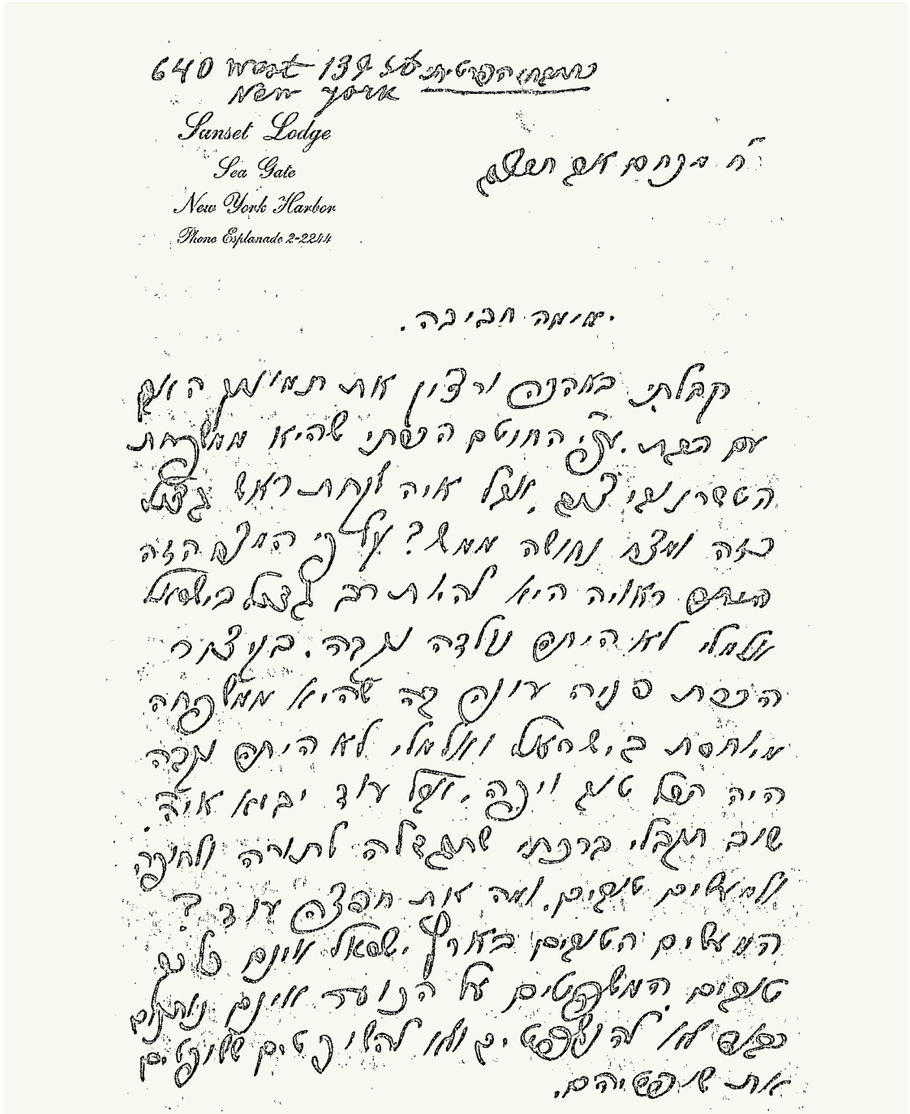
העגלה נעזבה עם רצח ארלוזורוב / רמה זוטא

היום אין כבר את מי לשאול, אבל אגדה אורבנית זו, שאימא הייתה חוזרת עליה לא פעם – מאוצר הגוזמאות הטשרנוביצי – נראית די סבירה גם לאחר שמונים וחמש שנה.

לראשונה לקח אבא יוסף את רמה התינוקת, בתו הבכירה, לטייל בעגלה ברחובה של עיר בתאריך סתמי, 16 ביוני 1933. לאחר שהצליחו להוריד את העגלה במדרגות הרבות מהגג ברחוב פינסקר, שם גרו אז ימימה ויוסף, החל אבא את טיולו במורד רחוב אלנבי.

היה חם למדי ואבא פנה עם העגלה לעבר הים. לאחר כמה דקות של טיול, באו מולו במרוצה כמה צעירים בצעקות רמות: 'עזוב הכול! רצחו את ארלוזורוב! מרביצים לבית"רים!'

ואבא רץ להרביץ לבית"רים, ועזב הכול – כלומר, את העגלה עם רמה, תינוקת בת חודש וחצי. רצח ארלוזורוב הותיר בכול צלקת נוראה, ולי הוא הוריש את ההתעניינות הרבה בתולדות היישוב.

640 West 139 St
New York
Sunset Lodge
Sea Gate
New York Harbor
Phone Esplanade 2-2214

"עפ"י החוטם הכרתי שהיא ממשפחת הטשרנוביצים", מהדוד חיים טשרנוביץ בניו יורק לימימה בתל אביב עם הולדת רמה, תרצ"ג

רמה עם אבא יוסף, 1936

דליה ורמה, צוחקות לפרצופים של טולק רובינשטיין (נפתלי אבנון), צלם־אמן, 1936

בת שנה ושמונה חודשים הייתי שכשעברנו למעונות עובדים הו״ד, ברחוב פרוג 22; המעונות היו פאר האדריכלות של אריה שרון, שאף הוא התגורר בהם. כל זיכרונות הילדות שלי משובצים שם: קומה שלישית, כניסות וחדרי מדרגות הומים ילדים, חצר גדולה אחת ועוד שתיים מעבר לכביש, דיונות של חול טובעני בדרך לים, הגן של אסתר (אמא הגננת הקפידה תמיד שבנותיה לא ילמדו בגן שלה) ובית הספר העממי ׳תל נורדוי׳, הכול במרחק של כמה פסיעות מהבית.

מוסדות משותפים רבים היו במעונות: הסטודיו להתעמלות של קריסטלר, הסטודיו לפיסול של אבני (למדנו אנטומיה בהצצה לדוגמניות העירום), הצרכניה של סולגניק שביקשו בה שלושה

רוטל של ׳פלאומן׳ (שזיפים). ברחוב נשמעה שירה מופלאה, ׳מארנצס, מארנצס׳ (תפוזים, ביידיש) ובאוויר התרוצצה רכילות השכנים על זאת ש״הולכת עם אנגלי״. הכול היה כמובן קואופרטיבי וסוציאליסטי לתפארת.

אבא לא הסכים שנלמד ב׳בית חינוך׳ של זרם העובדים וטען שלומדים שם כל בני הפקידים של ההסתדרות, ועלינו להכיר גם ילדים משכונות אחרות. בית ספרנו ׳תל נורדוי׳ היה באמת פלורליסטי: ילד חובש ברט שנשק לתנ״ך לפני השיעור ישב בכיתה ליד הבן של הסנדלר השכונתי. היו ילדים שעברית לא דוברה בביתם.

מכיתה ה״א ועד סיום הלימודים בעממי הושמה עלינו מחנכת קשה, אימת הילדים – חוה פינקלברנד, בעלת דוקטורט מהיידלברג (מיד כונתה ׳בלובנד׳). רווקה ועירית, גבוהה וחזקה ובעלת קול תקיף, כך זכרתי אותה. לימים, בחדרי בבנק ישראל, נחרדתי כשהודיע לי השוער כי ד״ר פינקלברנד באה לבקרני – והנה הגיעה גוצה ישישה, זוכרת לטובה כל תלמיד ותלמיד...

שפת הים של תל אביב הייתה ביתנו במשך חודשים רבים; אבא נהג להעירני שאספיק לטבילה בים עוד בימי הסתיו. בגיל שמונה הביא אותי לברכת השחייה היחידה בתל אביב אז, בגן הדסה, אל חבריו ב׳הפועל׳, והודיע להם שבעוד שעתיים יאסוף אותי – וכך התחלתי לשחות: הקרש, מכסה של ארגז תפוזים, היה אז הכלי שמציף את המתאמן. הקיץ נחלק לשניים: בחלקו הראשון הגיעו אלינו, אם בטפטוף אם בזרמים, בני הדודים מכל קצות הארץ, מצד טשרנוביץ ובעיקר מצד רוכל, ׳לרחוץ בים׳ ולאכול אסקימו; ובחלק האחר נשלחתי אליהם ב׳אגד׳, פעמים יחד עם בן דוד זה או אחר: עם עידו רוכל לתל יוסף, עם דליה לבית־גן, ולבדי – לחברתי בנהלל.

זכור לי במיוחד מסע אחד לעמק לבדי ואני בת עשר. נסעתי באוטובס מאסף לדודתי ויטיה באשדות יעקב ולאחר שלוש שעות (הפסקת רענון בחדרה) עצרנו בעפולה בירת העמק. לפתע עלה לאוטובוס קיבוצניק בלתי מוכר במכנסים קצרים ורעם: ״מי כאן הבת של רוכל?״, הוריד אותי מהאוטובוס – והודיע לי שאני נוסעת דווקא לדוד ולדודה רחל וחנוך בתל יוסף. לא התפלאתי

כלל: בכל העמק מכירים אותנו. הגעתי לחדר של רוכל, כולם עצובים ומדברים רוסית כדי שלא אבין. רק בערב גילו לי, במילים מהוססות, שאביתר, בנם בן השנתיים של ויטיה ואברהם, נפטר באותו בוקר מסיבוך של מעיים.

חברים לרוב היו לי במעונות, עם חלקם אני שומרת קשרי חברות עד היום. את ההווי במעונות עובדים הנציח בהצלחה מרובה חברנו יעקב שבתאי, בספריו "זכרון דברים", "קרקס תל־אביבי" ועוד. דירתנו צפתה לדירת הוריו במעונות, ובליל שבת ראיתי את סבתו, שומרת שבת ודוברת יידיש, מדליקה נרות; לעומתה היה אביו בפועלי ציון שמאל, ולא הסכים להיות מנהל עבודה בסולל בונה אלא רק פועל. יענקל'ה שבתאי הלך כמובן לשומר הצעיר – ואילו אני נכנסתי בכיתה ד' לתנועת 'המחנות העולים', חולצה כחולה עם כפתורים לבנים, תנועה שאמא הייתה בשעתה בין מקימיה ('החוג הזקן'). מדריכינו לימדונו באיזה צד של המחלוקות האידאולוגיות שבתנועת הפועלים עלינו לתמוך – וכך התפלגנו, בכיתה ו', על בסיס רעיוני והפכנו לתנועה שנקראה 'המחנות העולים הכללית', ותחת דגלה צעדנו – כקומץ – בהלווייתו של אליהו גולומב ברחוב אלנבי. בת אחת עשרה הטפתי לכלליות ולאיחוד עם גורדוניה!

הספר היה ידידי הטוב: נהגתי לקרוא כבר בדרך מהספרייה הביתה. בידור לא פחות חשוב היה הרדיו, וכילדה קטנה לא הצלחתי להבין מדוע אמא נוסעת לירושלים לשדר כשהרדיו הגדול בסלון משמיע את קולה: חיפשתי אותה מאחור בין הסלילים. מיום לידתי ועד צאתי מן הבית כבוגרת, מילאו מטפלות או עוזרות ('או־פר') חלק נכבד מתפקידיה המסורתיים של 'אמא עובדת', האחיות חנה ועדה, והניה, ונקשרנו אליהן כאל בנות משפחה ממש. ניתן להן החדר השלישי בדירה (במעונות נהגו להשכיר אותו כדי לשלם את המשכנתא). בחוש ההומור שלה נהגה אמא לצטט את אחת השכנות: "מה החוכמה שימימה סופרת? יש לה עוזרת כל כך טובה!".

גדלתי לתוך מלחמת העולם השנייה. המלחמה הייתה מוחשית לגמרי: המחנכת שלנו בכיתה א, בלהה, שמונצחת באלבום שלי עם כל הכיתה, נהרגה בחופשת הקיץ בהפצצה האיטלקית על תל אביב. את מקומה תפסה המורה החיננית חוה; דודי אלכס, במדי

הצבא הבריטי, נהג לבוא לקחת אותי מהכיתה לסיבוב בכיכר דיזנגוף – ובהזדמנות זו קצת חיזר אחריה. לימדנו את לשוננו מילים קשות כמו 'הַאֲפָלָה' ו'אל־עלמיין' ו'מונטגומרי'. למדנו את המפלות והניצחונות מהטור ב"דבר לילדים" כל שבוע. במקלטים, לאור פנסי לוקס, קראנו בלי סוף, כל מה שהיה מופיע, מ"זיכרונות לבית דוד" ועד ל"גיבורי מצודת יורק" ושיחקנו במשחקי קופסה שעות על גבי שעות.

וכמובן גדלנו אל תוך תקופת המרי. אבא היה מבוקש על ידי השלטונות הבריטיים לאחר 'השבת השחורה', וכילדה בוגרת ומבינה דקלמתי כי מתגורר אצלנו האיש שאבא התחפש לדמותו, יוסף פינקלשטיין, סוכן למכונות חקלאיות או יוסף ביברמן, סוחר ששערו מסורק לימין ועל אפו משקפים במסגרת מוזהבת, חנוט בחליפה בת שלושה חלקים.

למדתי להיות שומרת סוד ונצרתי את כל הסודות שהאזנתי להם ב'חדר הגדול', כשהכנתי שיעורים ובסמוך יושב אבא עם חבריו למטה ההגנה – המספרים בבואה של עוד ספינת מעפילים. עם חברי מן הקומה השנייה זרקנו על ראשם של חיילי ה'כלניות' פצצות מים והרגשנו שאנו משתתפים בסילוקם של הכובשים

כאשר היטלר ייפול את תהיי בת עשר / יוסף רוכל (אבידר)

מכתב שאבא יוסף השאיר בכתב ידו ליד מיטתי

2.5.1942 מוצאי שבת

רמיקה חביבה שלי,

השעה היא עכשיו אחת אחרי חצות. שבתי זה עתה מרמת דוד. ישנת כל כך מתוק בבוקר שלא יכולתי להעיר אותך ולברך אותך כבת תשע.

מאוד מאוד הצטערתי על שלא יכולתי לבלות אתך היום.

אני בטוח שתביני שבזמן מלחמה מוכרחים לוותר על הרבה דברים. נסעתי בשביל לגייס אנשים שיילחמו בהיטלר הרשע אם ינסה לבוא הנה. דבר כזה אסור לדחות גם כשיש יום הולדת, כי היטלר הוא השונא הכי גדול שלנו והוא רוצה להרוג את כולנו ואת כל היהודים. אילו היית כבר גדולה היית גם כן לומדת כיצד ללחום בהיטלר וחבריו. מהיום את כבר כמעט גדולה, בת תשע, בעוד שנה – כאשר ייפול היטלר ואת תהיי בת עשר, נחוג יחד עם כל המשפחה יום הולדת גדול.

תמסרי שלום ונשיקות לאימא ולדנה.

שלך אבא

הבריטיים מארצנו. עובדה! בת חמש עשרה זכיתי לעמוד עם המוני התל אביבים בכיכר דיזנגוף הסמוכה לביתנו, לשמוע את ההצבעה הגורלית על החלוקה: "גוואטמלה – יס!" ולרקוד במעגלי ההורה ברחובות. בקפה 'פינתי' הוציאו לרחוב חביות עם משקה והכול צהלו. ערב קרב ראשון. שלושה חודשים מאוחר יותר, בה' באייר, חזר אבא הביתה מטקס ההכרזה על מדינת ישראל וסיפר, בהתרגשות מאופקת כדרכו, כי בן־גוריון ניגש אליו ואל חבריו ואמר: "אתם הערבות שלי לשטר הזה".

עברתי עם כמה מחבריי לתנועה לבית הספר התיכון 'תיכון חדש', אז ברחוב הירקון ליד הים, תחת שבטה של המנהלת המיתולוגית טוני הלה, שבמבטא יקי כבד לימדה את הבורים מי היה גתה ואיך נראה הפסל של ונוס ממילו. באחד הבקרים, עשרה ימים לפני ההכרזה על הקמת המדינה, פרצו בחמש לפנות בוקר כ־15 צעירים חמושים מהלח"י לדירתנו, קרעו את חוט הטלפון והודיעו לאבא שהם חוטפים אותו – כתגמול על מעצר של אנשיהם בחיפה, שנועד לרסן את פעולותיהם כנגד הבריטים... דנה הקטנה בכתה. פתחתי את החלון לחצר וזעקתי במלוא ריאותיי: "חוטפים את אבא! תודיעו לצבא!" ואז נשמע קול מנומנם של אחד השכנים: "אפשר להמשיך לישון, כלום לא קרה, פולשים אצל רוכלי!" – פלישות של מפוני יפו באותם ימים של קיץ 1948 היו דבר יום ביומו. אבא התעשת מהר וניסה להרוויח זמן והודיע לאנשי הלח"י שלא ייצא בפיג'מה ועליו ללבוש את הפרוטזה. הצעירים נדהמו לרגע, ואמא מצאה לנכון להטיף להם שלא יעזו להרים יד על מפקד בצה"ל. אותי הסוררת הושיבו בכוח על המיטה ושניים לצדדי, חמושים בסטנים. איחרתי כמובן לבית הספר וסיפרתי למורה ולחבריי מדוע. הכול התרגשו. לאחר חמש דקות הגיעה חברתי לכיתה עם סיפור דומה: גם אביה היה בין החטופים! לא פלא שמורנו הנפלא לתנ"ך התפעל מהתירוצים מלאי הדמיון בכיתה...

חיי התנועה היו כל עולמנו. לאחר קורס מדריכים שבו הרביצו בנו את תולדות תנועת הפועלים ואת יסודות הפסיכולוגיה של החניך המתבגר, התחלתי להדריך חניכים מכיתות ד' בקן צפון ובקן ימיה של התנועה (המאוחדת); דנה אחותי הייתה בקבוצה שהדרכתי ונהגה לגלות לחבריה היכן טמונים הפתקים ב'סימני דרך' – ולכן

על מרפסת הגג במבוא יורם 5, מימין לשמאל: ימימה, דנה, מוקי (במדים), רמה ועוזי ביתן, 1957

הוחלפה קבוצת החניכים. כמה שנים אחר כך חזרתי אל חניכיי אלה כמדריכת קומונה – והיום רבים מהם חבריי בירושלים.

כבר בשביעית של הגימנסיה התגבש הגרעין הראשוני של חברינו בתנועה שעמד לצאת ל'הכשרה', תחילה במסגרת הנח"ל, לקראת ה'הגשמה': להקים קיבוץ צעיר וחדש ובמקרה הגרוע – להשלים קיבוץ קיים. הצלחנו לספח אלינו בוגרי תנועה ממקומות אחרים בארץ ובוגרי בתי הספר החקלאיים ב'כדורי' וב'מקווה ישראל'. האחרונים היוו משקל נגד לחברינו התל אביביים, פולמסנים ודוברים רהוטים בתיאוריות סוציאליסטיות כנגד המרקסיסטים של השומר הצעיר – אבל שלא החזיקו קלשון בחיים.

אלא שבהכנות להגשמה חלה תפנית בעלילה: הגיע אלינו מדריך קומונר, עוזי ביתן, בן פתח תקווה וחבר בגרעין המייסד של הקיבוץ הצעיר ראש הנקרה. עוזי כונה אז 'פאוזי', בשל שפמו ודמיונו לפאוזי אל־קאוקג'י (מפקד הגדוד העיראקי שתקף את

משמר העמק). עד מהרה הפכנו לזוג. עוזי נשא בתפקידים בכירים בקיבוץ, מזכיר וגזבר, ונפל עליו כיסוי הגירעונות העמוקים שסבלו מהם כל הקיבוצים הצעירים. ידה של מחלקת ההתיישבות בסוכנות היהודית קצרה מהושיע.

בספטמבר 1951 התגייס הגרעין שלנו לטירונות הנח"ל בת שלושה חודשים, במחנה אלנבי בירושלים (כיום אזור 'צומת הבנקים', ממזרח לדרך חברון). הייתה זו אחת השנים הגשומות ביותר בארץ, מצב האספקה במדינה ובצה"ל היה קשה ביותר וחסר היה אוכל וציוד בסיסי. בכוונת מכוון, כיוון שבגיוס שלנו היו הרבה 'ילדים של חשובים' דאז ופיקוד הנח"ל חשש כי "נרים את הראש ונעשה סדר משלנו בצבא", מינו עלינו כמפקד המחנה את רס"ר שמחון: הוא נודע באכזריותו והתעלל בחניכים, נהג להסתובב במחנה עם כלב אימתני ומקל תחת הזרוע וכבר בתחילת הטירונות שלח למחבוש כמה טירוניות על לא עוול בכפן. את ה'הכשרה' שלנו העניש על כל החלטה עצמאית שלא הייתה בספר התקנות הצבאי: "מה זה פה, תנועת נוער?"

באחד הערבים הסתלקתי מהמחנה דרך פרצה בגדר לפגישה במושבה הגרמנית עם החבר שלי, עוזי. לרוע מזלי צצה מולי ברחוב הרס"פית של המחנה, ולמחרת היום ערך לי הרס"ר שמחון משפט בנוסח סרטי הפשע שנהגו אז: שולחן בקצה האולם החשוך, מנורה הזורקת אלומת אור חזק על פני הנאשמת, הוצאת הודאה מפיה על הפשע הנורא... נשלחתי למעצר של שבעה ימים במחנה, הסירו מעליי את השעון, שרוכי הנעליים והחגורה, בשש בערב ננעל התא ושררה חשכה גמורה. לאחר יום ניצלתי את בקיאותי בספרות הקלאסית והודעתי לש"ג שאני סובלת מ'אמפיברכוס' (שם משקל בשירה היוונית, הנשמע כמחלה כרונית), ולכן אסור להשאירני לבד – והועברתי לתא עם נעצרות אחרות. אבא יוסף, אלוף במדים, סירב להתערב: חיילת שעברה על נוהלי צה"ל, שתישא בעונש!

בתום הטירונות נשלחנו לקיבוץ רמת יוחנן להכשרה חקלאית ואחרת; השארנו שם כמה נציגות שהתחתנו עם בני המשק. עד היום נשארה ה'הכשרה', או חבריה הוותיקים, בקשרי חברות אמיצים אלה עם אלה, בעת צרה ובשמחות.

ואז הגיע זמן ההכרעה: מה הלאה? רצינו כאמור להקים קיבוץ

חדש ולפחות להשלים קיבוץ צעיר כמו יזרעאל. אבל כמקובל בימים ההם, כפו עלינו את 'דין התנועה' – להשלים את קיבוץ חמדיה בן העשר. ביקורנו במקום נערך ביום קיץ של 45 מעלות בצל (צל?) תוך מתקפת ברחש מזעזעת, ובהעדר מזגנים או מאוררים, ניסינו להצטנן במי הממטרות. בחצר המשק הסתובבו עוטי קרחות (בני 29) – וכמובן שהצבענו נגד החלטת התנועה. כמובן שהשלמנו את חמדיה.

אני נפלתי אל תוך 'האחוזים', קומץ חיילים שכל הכשרת נח"ל הקצתה לטובת קצונה, טיס ו...הדרכה בתנועה. עברתי להתגורר בקומונה בתל אביב עם מדריכים אחרים, ובמשך שנה שלמה הדרכתי בקן צפון ובקן ימיה, בצד עבודה כמזכירתו של ברוך אזניה (לימים חבר כנסת) בהסתדרות. המשכורת, במזומן, הועברה במעטפה סגרה למזכירות התנועה. הצלחתי לגבש את חניכיי, ונישואֵי בייגה ותמה (אשכול) שוחט הן העדות הטובה ביותר לכך...

בחודש דצמבר 1953 התמסדנו, כלומר עוזי ואני התחתנו, בחתונה מסורתית ב'מועדון העולה' שבטלביה בירושלים. הגיעו הרבה בני משפחה, חברים של ההורים, במדים ובלעדיהם, שהתערבבו בחברֵה מהתנועה. התקליטים ניגנו ולס וריקודי זוגות נוסח "אל גינת אגוז" והיה שמח.

ירושלים הייתה חדשה גם להוריי, שהחליטו לעקור אליה עם מינויו של אבא לפיקוד מרכז. מתנת החתונה הגדולה שקיבלנו מהם הייתה טיול בחוץ לארץ, לראשונה בחיינו; התחנה הראשונה הייתה ביתם הנפלא של יעקב ווירה בפריז. לא חדלנו להתרגש מעיר האורות, מלונדון אפופת הערפל, שווייץ ואיטליה בואכה נאפולי. חזרנו לקיבוץ ראש הנקרה; כמה חודשים לאחר מכן ביקשנו לצאת ללימודים – אך המשק סירב. באישון ליל, במכונית הקטנה של צבי ביתן, העמסנו את מעט מטלטלינו ובבושה גדולה מאוד עזבנו את גבול הצפון – והגענו לירושלים.

תקופת הלימודים באוניברסיטה העברית, בירושלים הקטנה והמסוגרת, הייתה מרחיבת דעת בצד חיי חברה סוערים. התגוררנו תחילה ב'וילה לאה' שבנה היווני העשיר אבקריוס ברח' בן מימון 6 לאהובתו היהודייה, בית מפואר שהפך אחר כך למשכנו של קיסר חבש המודח, היילה־סלסי. 'דירת' רמה ועוזי הייתה במקורה

רמה עם ניבי התינוקת מארחת את דנה מהארץ ואת ימימה ממוסקבה, לונדון, 1958

מטבח, שמעליו השתרעו כמה דירות פאר, אז רכוש נטוש שלקחה המדינה לחזקתה; באחת מהן התגוררו אבא ואמא עם דנה (ומוקי, ראו בהמשך), לידם משפחת השר בורג ולמעלה מזה – בית דבורה והשר אליעזר קפלן.

מאז שגלתה מהר הצופים בימי מלחמת העצמאות, הייתה האוניברסיטה העברית פזורה על פני מספר בניינים בירושלים המערבית. מדעי הרוח נלמדו בבניין הטרה־סנטה בכיכר פריז שלידינו, ממש מעבר לכביש. עוזי למד היסטוריה כללית ומדע המדינה, אני – היסטוריה כללית וספרות עברית, וביתנו המה מחברים וסטודנטים כל היום והליל. טובי החוקרים היו מורינו, טלמון וצ׳ריקובר ופראוור והלקין ולאה גולדברג ועוד. לימודי חובה בהיסטוריה כללו אז לטינית!

לא עבר זמן רב ואבא התמנה לשגריר ישראל במוסקבה. במקביל התמנה יעקב צור לשגריר בפריז, ומוקי בן השש עשרה סירב להתלוות להוריו. הוחלט אפוא במועצה משפחתית שאני ועוזי הופכים ל׳הורים תותבים׳ לשני המתבגרים דנה ומוקי, ועל הקומונה הזו תפקח אישה יקית ותיקה שגם תבשל, ולצדה עוזרת. עברנו אפוא ארבעתנו לדירה שכורה בת שלושה חדרים בשדרות

תלמידי התיכון דנה ומוקי, 'ילדינו המאומצים', 1954

בן מימון 16, דירת משפחת קלוזנר, ומוקי קיבל את החדר שעל דלתו היה בעבר שלט: "עמוס עוז, סופר".

מוקי ודנה קראו את כל מה שאפשר על מרד הנעורים והגשימו אותו, נשמו את התנועה ואת החברים ועזרו לבלגן להתעצם, זה הולך וזה בא, בחינות ופתקים למורים והעדר גמור של משמעת. ההחלטה המשפחתית על הקומונה נראית לי היום, ממרום שנותיי, כשיגעון גמור. שילמתי עליה ביוקר – אבל אז נראה הדבר טבעי. לאחר מכן עברנו, עוזי ואני, לדירת הקבע שלנו בבית המשפחה במבוא יורם, שני חדרים בקומה הרביעית, ליד גיסתי רינה ועוזי מיכאלי, ושם חלקנו בינינו את הצעירים: מוקי בביתנו, ודנה אצל רינה. דנה הייתה בלתי ממושמעת לחלוטין; לאחר כמה תרגילי רמייה שלה, הודעתי במברק למוסקבה שאני מסירה את האחריות לחינוכה.

עם זאת, התקופה זכורה לטוב בשל ביקורינו בברית המועצות,

חברים במבוא יורם: מומו (שלמה דוברת) ניבי (ביתן) דיין וענתי (דוברת) בן־עזרא, 1963

שהיו מלאי חוויות – ובעיקר המפגש עם יהדות הדממה. כל ישראלי שהצליח לעבור את מסך הברזל הפך לשליח המדינה וחש שהוא מביא את בשורת הציונות לאחים הרחוקים. לפתע הפכו סיפורי מנדלי ושלום עליכם, "מעבר לגדר" של ביאליק והמסות של אחד העם, לחלק חי של הווייתנו הצברית.

ב־1956 קיבל עוזי הצעה לשמש שליח עלייה של הסוכנות היהודית באנגליה ויצאנו אל מעבר לים. חבורת ישראלים צעירים התגבשה בלונדון; טיילנו הרבה, ראינו תיאטרון בצוותא וערכנו מסיבות בנוסח הישראלי הלא־מכופתר. בלונדון הערפילית החלה תקופת 'החברה החוגגת' (Swinging Society) בתיאטרון ובספרות, וצ'לסי והסוהו מלאו צעירות בחצאיות מיני נוסח טוויגי – חידוש מסעיר באותם ימים.

בסיוע חברותיי לבטן ההריונית, חווקה ויעל, הצלחנו שלושתנו

להביא נתינים יונקים למלכה אליזבת' בקיץ 1958: ניבי (הבכורה של רמה ועוזי ביתן), שי־לי (בתם של יעל ודן פתיר, עיתונאי ב"דבר") וניר (בכורם של חווקה ונחיק נבות מהמוסד). העוללים זחלו יחדיו על השטיח בבית בבלסייז פארק גרדנס ואימותיהם טיפסו אתם בעגלות להמסטד היית'.

כשנה לאחר הולדתה של ניבי חזרנו ארצה, למבוא יורם. ביום הולדת השנה לניבי תקפו את דליה דוברת צירי לידה – ושלמה התינוק הגיח לאוויר העולם. מיד קראנו לו מומו, חבר של ניבי ללול. מובן שימימה לא יכלה להתאפק וכתבה מיד את "סיפורים לניבי": ניבי ומומו וענתי וחבריהם מככבים בספר, המלווה בצילומיה הנפלאים של ריקרדה שוורין.

מצאתי פרנסה דרך מודעות בעיתון – עוזר ליחסי ציבור בביטוח הלאומי, וכך התחלתי לעסוק במקצוע הזה, שהמשכתי בו שנים רבות. ליוויתי בביקורה בארץ את שרת הבריאות, החינוך והביטוח הלאומי בממשל קנדי שבארצות הברית, והיא הזמינה אותי להשתלמות בארצה. טסתי מעבר לים לארגנטינה, שם 'שגררו' אבא ואמא, השארתי את ניבי בת השלוש בידיהם האמונות ונסעתי לאמריקה הגדולה, שהמציאה את המקצוע הזה הקרוי 'יחסי ציבור'. כארבע שנים עסקתי בזאת במוסד לביטוח לאומי, ולאחר מכן, משנת 1964 ועד הפרישה – בבנק ישראל.

על מועד חתונת דודו ורמה

חודש יוני 1967. חתונתנו נקבעה ל־15 בחודש. דודו, קצין בחטיבה הירושלמית, היה מגויס עוד מימי ההמתנה שקדמה למלחמת ששת הימים ונלחם במזרח ירושלים ובגדה המערבית. לא ידעתי מאומה על מקום הימצאו כשפרצה המלחמה: הסתובבו בעיר שמועות נוראות מי ומי בין הנפגעים. שוטטתי בשכונה שלנו ונתקלתי ברענו חיים גורי, חברו של דודו לפלמ"ח (ולשירות המילואים); הוא סיפר לי שראה את דודו וחיילי הפלוגה בשכונת אבו דיס במזרח ירושלים.

עם המידע הזה חזרתי למבוא יורם – והנה שכננו אברהם דסקל, מנהל חברת החשמל, יורד במדרגות ומשוויץ: "אני נוסע לחבר את מזרח ירושלים לחשמל הישראלי!" מיד הצטרפתי אליו. מצאתי את החתן המיועד בלובי של מלון באבו דיס, לוגם עם לובשי המדים את המשקאות שנותרו שם בבר, רואה אותי נכנסת למלון כדבר מובן מאליו – ומפטיר לעברי כלאחר יד: "אולי נדחה את החתונה בשבוע?"...

נישואי עם עוזי הגיעו לקצם. ירושלים של טרום מלחמת ששת הימים קטנה הייתה וכולם הכירו את כולם. נקלעתי לחבורה גדולה של כלכלנים ירושלמים ובהם מצאתי את בן זוגי, דוד זוטא המכונה דודו, בן למשפחה של ראשוני היישוב: מצד אביו – נכדו של ח"א זוטא, 'מורה המורים', שעלה מליטא בראשית המאה העשרים ותרם תרומה שאין ערוך לה לחינוך העברי בארץ; ומצד אמו – נצר למשפחת מני הענפה, שתקעה יתד בארץ עוד במחצית המאה התשע עשרה, כשסב־סבו, ר' אליהו מני, עלה מבגדד עם משפחתו בשיירת גמלים והתיישב בחברון. משפחת מני תרמה ליישוב מספר רב של משפטנים ורופאים.

דודו דבק במסורת המשפחתית, למד משפטים והוסיף ולמד גם כלכלה. כמוני היה גם הוא גרוש עם בת קטנה, שלומית. אמרנו לדבק טוב וב־15 ביוני 1967 עמדה להיערך החופה, אלא שהמלחמה שיבשה במקצת את לוח הזמנים. דודו, קצין בחטיבה הירושלמית, לחם בכל מלחמות ישראל, משירותו בחטיבת הראל שבפלמ"ח ועד מלחמות לבנון.

בנינו את ביתנו ברחוב מנדלי שבשכונת טלביה. כשנכנסנו אליו עוד אפשר היה לראות את חומות העיר העתיקה מהמרפסת בקומה השלישית. ילדים רבים היו בבניין על שתי כניסותיו והם התרוצצו בין הקומות והכניסות, במקלט ובשטח המחסנים. הבית היה למרכז חברתי הומה וסוער. החבורה מנתה עיתונאים ומשוררים, פוליטיקאים והיסטוריונים, והמפגשים הרבים, בוויכוחים לוהטים, עדיין עסקו בהדי 'הפרשה' ו'עסק הביש' בתפקודה של גולדה ובהערצת יגאל אלון המפקד.

דודו כדרכו היה איפכא מסתברא: עד ימיו האחרונים היה יוצא דופן בכישרונותיו, בידענותו, בקריאותיו ובתעוזתו לסתור את המקובל. בבתי קפה ובמועדוני העיתונות, ב'ערב חולדה' כל שבת (עם הילדים) וב'פרלמנטים' צעקניים, במסיבות בבתים פרטיים עד שחר, נוצר הווי בוהמי מיוחד במינו, שהונצח בספרות – למשל בשירו של יהודה עמיחי "הבית של חולדה".

בחבורה הירושלמית התוססת פגשתי את מזכיר ודובר בנק ישראל, שהציע לי לבוא לעבוד לצדו. החלה תקופה בת 24 שנים במוסד הנפלא הזה, שהיה לרבים ממש משפחה. תוארי הראשון

בשמחות! מימין לשמאל: דודו, רותי, רמה (זוטא), ניבי ואמיר דיין, ירושלים, 1985 כתובית לא שלמה????

בבנק היה 'קצינת עיתונות' (דרגתי הצבאית: טוראית), ולאחר כמה שנים, מוניתי לדוברת הבנק. זכיתי לעבוד עם כמה נגידים, מדוד הורוביץ דרך משה זנבר ועד מיכאל ברונו.

רותי נולדה ביוני 1969 ונתן (תנתן) ב־1971, ועם שני עוללים ובת מתבגרת עברתי את משברי הכלכלה והבנקאות, התמוטטות בנקים ואינפלציה דוהרת, פיחותים ורפורמות. במבט אחורה לא מובן לי כיצד עמדתי במשימות המשפחתיות והתעסוקתיות; העיתונות הייתה מפלגתית ונציגי האינטרסים השונים דאגו לשנות את הגירסה הרשמית שהוצאנו, עם ירידת העיתון לדפוס בחשכת הליל. 16 עיתוני בוקר שיצאו אז לאור הובאו הביתה, ובשש בבוקר הייתי מסמנת לנגיד את הקטעים החשובים (עליו), כשבידי האחרת בקבוק חלב לתנתן הינוקא. לא היו כמעט אמצעים טכניים וההודעות לעיתונות תוקתקו על מכונת כתיבה ידנית ושוכפלו בסטנסיל. פעם אפילו ימימה תרמה לנו את שירותי ההדפסה המהירה שלה על ה'הרמס בייבי'.

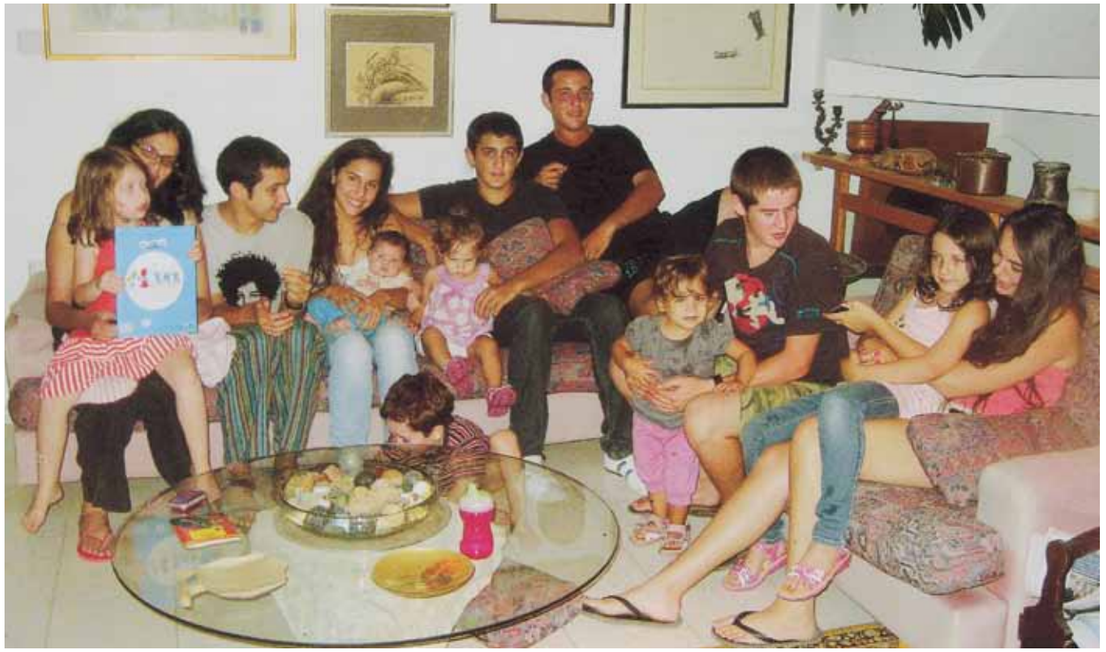
תקופת הדוברות הייתה מעניינת ומאתגרת ביותר אך שוחקת, ובמחצית שנות השבעים ביקשתי לשנות כיוון: עברתי ממחלקת הדיבור למחלקת הכתיבה, כלומר לעריכה ולהוצאה לאור של פרסומי הבנק. בתקופה זו התחוללו בקצב מוגבר השינויים העצומים בטכולוגיות המחשב ונסעתי להשתלמות בכמה מרכזים של IBM באירופה. פרסומי הבנק, ובראשם הדוח השנתי, היו כפופים ללוחות זמנים קשוחים ורשמיים ורבצתי לילות כימים בבתי הדפוס.

עם שני ילדינו הצעירים חרשנו בשנות השמונים בטיולים רבים את כל אירופה. לאחר שכבר עמדו הילדים על רגליהם, המשכנו במסורת הנסיעות למחוזות אחרים כמו טורקיה הבתולית דאז, מצרים עד לסודן – וירדן. דודו היה מדריך הטיולים הגדול מכולם וכל טיול היה מוכן בדייקנות וקפדנות אינסופית.

אחד הסיפורים המקאבריים הכרוכים בטיול התרחש בספטמבר 1995, כשעצרנו שנינו בעיר קטנה בפורטוגל הקרויה קאישקאש: דודו זכר שבה נקבר הסופר העברי הנשכח יורם מטמור, שכתב ספר ששם גיבורו הוא דוד זוטא. נכנסנו למלון מקרי בעיר הקטנה, הנחנו את הדרכונים הישראליים בקבלה – ומיד קיבלנו הודעה "צלצלו מיד הביתה!" מעבר לקו בישר אמיר דיין חתננו: אבא יוסף נפטר. הטיסה הביתה הייתה טראומה שלא תישכח.

בשנת 1988 פרשתי מבנק ישראל ולבשתי גלימה של 'פנסיונר מועסק', כלומר עובדת עצמאית לכל דבר. לאחר שנת עבודה בהוצאה לאור 'כתר' בעריכת ספרי לימוד ועיון, פתחתי במסלול עצמאי של עריכה, לשונית ואחרת, בעיקר של ספרי היסטוריה, כלכלה וחברה, להוצאות ספרים ידועות. כתב ידי נגע במאות מאמרים, ספרים, רשימות ולקטים, תחילה כתב יד ממש – וכיום גופני מחשב.

עם הזמן בגרו הילדים והקימו את משפחותיהם שלהם, ובמעט הזמן שהתפנה – החריצות תהרוג אותי – אני עוסקת קצת גם במחקר עצמאי ובחיבור מאמרים בכתבי־עת ובבלוגים אינטרנטיים על נושאים מסקרנים, כמו פרשיות הכתיבה של חיים גורי ולאה גולדברג, ראשיתה של 'פינת הנוער' ברדיו ותולדותיו של ח"א זוטא. בעבודה זו אני ממזגת את אהבותיי הראשונות: הלשון

חגיגה משפחתית אצל דנה **לברר!????**

העברית והיסטוריה – מעין מחלה משפחתית. סיפוק רב מביאות התגליות של העבר המשפחתי; כך גם כבשה אותי ההוצאה לאור של היומנים הגנוזים של אמא, שסגרו מעגלים רבים בערש השבט. לא מעט עניין נותנים לי 'מועדוני הספר' וכמובן הקונצרטים, האופרה והתיאטרון.

שמונה נכדים לי: שלושה הם ילדיהם של ניבי ואמיר דיין, רועי, שחר ונגה; שתי בנות, שירה ויסמין, לרותי ויונתן טליתמן; ולנתן וקרן לבית מנשה־פור – התאומות דפנה ואלונה, והנכד הצעיר, יפתח. כל אחד מהנכדים הוא עולם מלא. אין גאווה כגאוות סבתא על נכדיה.

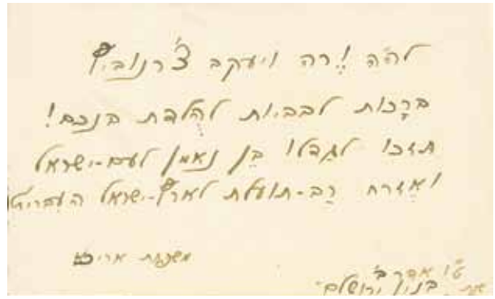
לפני זמן קצר הלך לעולמו אישי דודו. ליווינו אותו בדעיכתו האיטית ובשקיעתו. הצער עמוק עד מאוד.

מחפש קיבוץ של מעלה

מוקי צור

יום הולדתי, 11 במארס 1938, היה יום עצוב: באותו יום השתלטה גרמניה הנאצית על צ׳כוסלובקיה. אבא תמיד התלונן שבצאתו לבשר בשמחה לציבור שנולדתי, התקבלה הבשורה בקרירות.

גדלתי בירושלים, בשכונת רחביה – בלב לבו של הממסד. הממסד של רחביה נחלק בין הממסד היהודי - העני יותר - של מורים, חברי המוסדות הלאומיים וחברי הסתדרות העובדים, לבין הממסד העשיר, של פקידי שלטון המנדט. במרכזה של רחביה התנשאה הגימנסיה העברית, שהייתה גם בית הספר שלי. בבניין שבו התגוררנו, בכניסות השונות, גרו אנשים מכל החוגים –

מוקי צור

מוקי ואביו יעקב, בשליחות ביוון, 1940?

מהספרדים האמידים יחסית, ועד למורים ופקידים. רחביה גבלה בשכונה האורתודוקסית 'שערי חסד'. האחווה היהודית בינינו התבטאה בלא מעט אבנים שנזרקו בין ילדי השכונות ונאומים על הצורך בשלום בית.

המלחמות פלשו אל לב חבורות הילדים המאורגנות. לא הייתי גיבור גדול, אך הדמיון עבד אצלי שעות נוספות. בחצר ביתנו צמחו שני עצי חרוב: אחד שימש לאימונים נגד ריגול, והשני – לניסיונות תאולוגיים לטפס אל השמים.

אבא היה בשליחויות, ואני הייתי ממונה על הגעגועים. אמא פרנסה אותנו בעבודה קשה, אך מעולם לא חסרנו פת לחם. למדתי בגימנסיה העברית עד כיתה ה', ואז פרצה מלחמת העצמאות. בימי המצור על ירושלים הייתי פעיל מאוד במה שחשבנו שעוזר ללוחמים. הסתובבנו בין הפגזים ולא ידענו עד כמה הורינו דואגים.

אחרי המלחמה יצאנו לדרום אמריקה. לפתע הפכתי לבן של דיפלומט ישראלי אחרי אלפיים שנות גלות. היה זה מעמד מוזר. כשהגעתי פעם אחת לבית הספר היהודי, וקבוצת אימהות החלה להתלחש, הבנתי שהן מדברות עליי, שכן אחת מהן הצביעה עליי

ביקור אצל בני הדודים, מימין לשמאל: הנקה גור (חברת משפחה), יעקב ווירה, ימימה ויוסף, עדנה (קבק) שפירא, טולק (נפתלי אבנון לבית רובינשטיין), יחיאל שפירא. לפנים: בת־עמי (קבק) גרינבוים, גן שמואל, שנות השישים

ותמהה: 'זה? לא יכול להיות!' וזה באמת לא היה יכול להיות. לבושי היה תמיד מרושל והחולצה בחוץ – לא כמו שצריך להיראות בן של דיפלומטים. לא אהבתי את מעמדי החדש. כל הזמן חששתי שרואים בי 'בן של'.

החיים בלב הממסד הישראלי הצעיר והתוסס הפגישו אותי עם רבים ממנהיגיו. לתלמידיי אני תמיד אומר שאני חש כמלצר של בית קפה שבו מבקרים כל המי־ומי. מלצרים ודאי חושבים שהם יכולים להחליף את הקליינטים שלהם: אם בן־גוריון שותה אצלי קפה, למה לא אוכל להחליף אותו כראש ממשלה? העובדה שהכרתי את כל המי־ומי לא רק שלא עשתה אותי למי־ומי, אלא הסירה, בעיניי, את כל ההילה מהאנשים החשובים הללו. ראיתי אותם לא רק בגדולתם אלא גם בחיי היום־יום. ראיתי אחד עוצר מטוס כי לא מצא את הנאום שכתב, ואחר שקבע פגישה עם שלושה אנשים

באותה שעה. ראיתי דמעות תנין והמון חנופת פקידים ואנשי יחסי ציבור. ראיתי כעסים נצברים וקטנוניות חוגגת. כל אלה עשו אותי חסין במידה רבה בפני קסם תהילת הסלבריטאים...

כל אלה גם הולידו אצלי, בגיל אחת עשרה, את ההחלטה ללכת בדרך אחרת – להיפטר מהתהילה המשפחתית המבקשת להציב אותי במקומות שלא רציתי ולא יכולתי להיות בהם. רציתי ללכת לקיבוץ. אמנם לא ידעתי מהו קיבוץ, אך חלמתי עליו. כשהוריי יצאו למקום כהונתם השני בפריז ואמא לא הסכימה לשלוח אותי לקיבוץ, העדפתי לגור בבית דודיי בירושלים מאשר לעזוב את הארץ. זאת לאחר שהשהות עם הוריי בשליחותם בדרום אמריקה, מנותק מהארץ בשנים גורליות לה ולי, הותירה אצלי חסר גדול וגם חסך בעברית. כל השנים נטיתי להאשים את התקופה הזאת בקושי הגדול והנמשך שלי לכתוב בעברית נכונה.

אחרי שנה בבית דודיי יוסף וימימה, ואני בן חמש עשרה, התמנו הדודים לשגרירי ישראל בברית המועצות. בני הדיפלומטים, בת דודי רמה ובעלה, דנה אחותה ואני, חיינו בקומונה. אבא ביקש לראות אותי בוגר של בית הספר שהוא עצמו סיים. הלכתי לבית

למה קוראים לי מוקי: מעשה בכלבים וציירים / מוקי צור

הלכתי לחפש אחר הכלב מוקי... כידוע אין פעילות יותר עליונה בשפה מאשר לתת שם. כמה משאבים רגשיים ורוחניים אנו מקדישים לאותה פעילות של מתן שמות. מתן שמות, כך מסופר בספר "בראשית", הייתה הפעולה הראשונה של האדם: הבריאה הנגדית לבריאת העולם.

אני חי בידיעה שמי שנתן לי את שמי הייתה אחותי דליה. אני לא זוכר את עצמי עם שם אחר. לפי האגדה המשפחתית נקראתי על שמו של הכלב, שהצליחה דליה להכריח את הורינו לקנות, עם שובם מהשליחות מבלגיה. לפי אגדה זו, המלווה את שמי, האֶבֶל של דליה על כך שהכלב הקטן שלה מוקי נמכר על ידי אמא, היה גדול. אימא סיפרה לדליה שהכלב גנוב גונב ודליה בכתה. דודה ימימה, שהייתה ידועה במעורבותה הסיפורית והחינוכית, כתבה סיפור נחמה לדליה ובו שני כלבים: הכלב הגדול והרע 'בוקי', והכלב הקטן והטוב 'מוקי'. דליה החליטה כי התינוק, האח שנולד לה, יהיה טוב כמו מוקי, הכלב הקטן, שבסופו של דבר ניצח בגבורה את הכלב בוקי. כהיסטוריון הייתה לי רק בעיה אחת: לא מצאתי את הסיפור של ימימה בשום מקום. למרות זאת, מאז שנודעה לי האגדה, נטלתי על שכמי את המשימה להיות גיבור כמו מוקי הכלב וחלש כמוהו. במשימה השנייה, דרך אגב, עמדתי בגבורה....

הספר, אך עיקר מעייניי בתקופה זו היו נתונים להדרכה בתנועה המאוחדת בירושלים.

כשסוף־סוף מלאו לי שמונה עשרה ויכולתי לעשות מה שאני רוצה, הגעתי עם חבריי לגרעין לקיבוץ עין גב. שם נתקלתי במצבים שנראו לי קשים. חבריי לא האמינו שחקלאי גרוע כמוני יישאר בקיבוץ. אפילו רישיון נהיגה על טרקטור לא ניתן לי. אך בטרם סיימתי את שירותי הצבאי, הייתי למזכיר הקיבוץ: החברים הוותיקים, עייפים אחרי מלחמת העצמאות, הפילוג והחיים באזור המפורז על הגבול, הגיעו להחלטה המוזרה להטיל על בחור בן עשרים את האחריות לשיקומו של הקיבוץ.

הדרכתי את בני הקיבוץ – תחילה את תלמידי כיתה ח׳ ואחריהם את תלמידי כיתה י׳. בין חניכותיי הייתה אִמִי, אך אז לא ידעתי שהיא תהיה שותפתי בחיים. כששבתי מן הצבא נפגשנו שוב. היא הייתה מקפלת מצנחים וקצינה, ואני נחלאי וחייל פשוט. הוריה של אמי היו ממייסדי הקיבוץ. אביה יעקב (ישקא), בנאי מוכשר וכריזמטי, נפל במערכה על עין גב במלחמת העצמאות והוא בן שלושים ושתיים. אמי הייתה אז בת שש, ואת הידיעה על נפילת אביה קיבלה רחוק מהבית, בקיבוץ אלונים, שם שהתה עם שאר הילדים והמטפלות, שפונו מעין גב רגע לפני פרוץ הקרבות.

אמה של אמי, גסיה החלוצה, הגיעה מלטביה כמעפילה ביום פרוץ מלחמת העולם השנייה. בקיבוץ הקדישה את עצמה לכל מה שיכול להלביש, לכסות ולהיות נתפר. היא הייתה מומחית גדולה לווילונות. כשהתאלמנה הייתה בהיריון. כשנולדה דינה – אחותה של אמי – הייתה גסיה עדיין בראשית אבלה הצעיר, הכבד אך המופנם. לימים נישאה שנית למנדל נון, הדייג וחוקר הכנרת, ונולדה להם בת, גליה.

יום הולדת המאה של גסיה צוקרמן־נון נחגג בעין גב ברוב עם. האורחים החשובים ביותר היו ילדי חברת הילדים, שהגיעה לקיבוץ ממרוקו בראשית שנות החמישים: גסיה הייתה המטפלת שלהם, והיום הם בני שמונים. ביום ההולדת הם הקיפו אותה בהתרגשות רבה, והיא זיהתה אותם וקראה בשמותיהם אחד־אחד!

אִמי הביאה את ילדותה ואת שורשיה למשפחה. היא הייתה תמיד בת קיבוץ, ואילו אני נותרתי עירוני לבן. חתונתנו התקיימה

בעין גב יחד עם זוג חברים מהגרעין שלי – חתונה עליזה וקיבוצית. מחברי הקיבוץ קיבלנו אזיקים, שנדדו מזוג לזוג עד שאבדו באחד הימים. שנה מאוחר יותר נולד בננו הבכור, אביה.

אחרי מלחמת ששת הימים, שאותה עברנו בעין גב, הייתי שותף ליוזמת הוצאתו לאור של הספר "שיח לוחמים". העורך, פצ"י (אברהם שפירא), קרא לי לדגל. הקובץ כלל לא רק את "שיח לוחמים" אלא גם ספר זיכרון וספר שיחות על הקיבוץ. יחד עם יריב בן אהרון ואבישי גרוסמן מקיבוץ עין שמר הוצאנו את הספר "בין צעירים", שביטא את פרוגרמת החיבור של התרבות החלוצית עם המסורת היהודית. הוצע לי אז להיכנס לחיים הפוליטיים כמועמד לכנסת, וסירבתי. לא רציתי לרכוש מעמד בזכות גילי הצעיר והקרבה המשפחתית לממסד.

אמי, בננו הבכור אביה ואני יצאנו לשליחות חינוכית בארצות הברית, להדרכת בוגרי תנועת "הבונים" וסטודנטים ברחבי היבשת. היו אלו ימים של תסיסה עמוקה בקרב הנוער, ובייחוד בקרב הנוער היהודי. בארצות הברית, ימי מלחמת וייטנאם ו"תרבות הנגד" בארצות הברית עבדתי עם מאיר אריאל, בן משמרות, שהיה אף הוא שליח. היינו חבורת שליחים מגובשת ומאמינה. אמי הייתה שותפה לרעיונות שהנחו אותי בפעילותי הנודדת בין הקמפוסים. בארצות הברית נולדו שני ילדינו, אריאל ולירז, ואמי טיפלה בהם בעודי משוטט ברחבי היבשת.

בסיום השליחות יצאנו עם ילד, שני תינוקות ושבע מזוודות לטיול של חודשיים בדרום אמריקה. נסענו באוטובוסים וברכבות: כפי שלא היה לי רישיון לנהוג בטרקטור, לא היה לי גם רישיון נהיגה ברכב.

עם שובנו ארצה עבדתי במסעדת הדגים של הקיבוץ, ועל הדלפק פגשתי את עם ישראל. מלחמת יום הכיפורים הפתיעה גם אותנו: קיבוץ עין גב שב אל החזית, הייתה תכנית לפנות את היישוב, אך הדבר נמנע. שוב היינו בבית בעת מלחמה.

אחרי המלחמה גויסתי לתפקיד חדש: עורך הביטאון "שדמות" של צעירי התנועה הקיבוצית. הייתה זו תקופה של זעזועים גדולים וספקות עמוקים. קיימתי שיחות רבות של חשבון נפש אחרי המלחמה, אך הקפדתי שלא להקליטן. חשבתי שהפעם לא צריך

חסרה כיתובית

לצאת קובץ כמו "שיח לוחמים" אך הדים רבים מן השיחות הללו עיצבו את חיי. בתקופה זו קרא לי אברהם שפירא לקיים שיחות אוטוביוגרפיות עם מורי פרופ' גרשום שלום, שיחות שגם הן היו פרק חשוב בדרכי. אז הוצאתי את ספרי הראשון, "ללא כתונת פסים", בהרבה חרדות, אך בעידודו של העורך אברהם שפירא.

תקופה מוארת במיוחד בעבודתי הייתה כששימשתי מטפל בילדי כיתות ב' ו־ג'. פעמיים מילאתי תפקיד זה, בצד שתי מטפלות. הילדים ערכו לי טיפולים פסיכולוגיים ספונטניים, ואני

סיפרתי להם סיפורים. נפשי נקשרה בנפשם של הילדים והבנתי ביתר עומק מה מעייפת ומורכבת היא המשימה של גידול ילדים.

ב־1975 נולדה בתנו הצעירה זוהר. ארבעת ילדינו, שבחרו בבגרותם, לא בלי לבטים, לחיות בקיבוץ, הם האוצר הגדול של חיינו המשותפים.

בשנות השמונים הייתי חלק מקבוצה קטנה שביקשה לגבש סגנון חינוכי חדש היונק ממעמקים: חברי יריב בן אהרון, יוצר, תלמיד חכם וחלוץ; אביבה זמיר, פסיכולוגית מדור הפלמ"ח ואני, לימדנו יחד בשיטה מיוחדת, המשלבת לימוד מקורות יהודיים וכתבי חלוצים עם עבודה אישית וקבוצתית. תלמידינו המשיכו לפתח את הדרך הזאת בהקמת קהילות של צעירים – מעבדות של יצירה תרבותית.

ב־1989 נבחרתי לכהן כמזכיר התנועה הקיבוצית. תפקיד זה החזיר אותי לחוויות ילדות של פוליטיקה ודיפלומטיה. לפתע מצאתי את עצמי בתוך עימותים ומשברים גדולים ועוסק בעניינים כלכליים מורכבים וקשים. ואולם העובדה שלא היה זה תפקיד פוליטי בלבד נתנה לי כוח לעמוד במבחן. התמודדתי עם בעיות אנושיות ויומיומיות ועם בעיות תרבותיות. סביבי פעלו אנשים שביקשו לנווט חיים בכנות. היו אז חילוקי דעות רבים, אך לא פילוג; אובדן אמון, אך יצירת קשר מתחדש. אלה היו ימים של משבר לתנועה הקיבוצית – משבר דמוגרפי, כלכלי ופוליטי. בדברים רבים שנעשו באותה תקופה אני מתלבט עד היום. על דברים אחרים אני מתחרט. אולם על שני מפעלים אני גאה ושמח שהייתה לי בהם יד: האחד הוא התכנית לקליטת עלייה, "בית ראשון במולדת", שלה נרתמו הקיבוצים בעת העלייה הגדולה מברית המועצות; והאחר הוא עידוד הקמתם של הקיבוצים החינוכיים והעירוניים, שפתחו פרק חדש בקורות השיתוף בחברה הישראלית. אלה היו התחלות חשובות. תקופת המזכירות הייתה לי גם מבחן אישי קשה.

לאחר מכן שבתי הביתה, לשגרת חיי הקיבוץ. אפילו כיהנתי פעם שלישית כמזכיר המשק. בכל המבחנים הללו ניצבה מאחוריי החומה הבצורה – אִמִי. היא התמידה בעבודתה כמורה, מטפלת ומזכירת הקיבוץ, ושנים רבות ליוותה את זקני הקיבוץ בתקופת היחלשותם, וכן את המשפחות האבלות.

לירז בתי נישאה לעמיחי אברמסון. משפחתו היא משפחת אנשי "השומר" המאופיינים בהרפתקאות רוח ומעשה, אהבה לאמנות הפלסטית ויצר עשייה עז. עמיחי עשה אותנו לקרובים רחוקים מאוד של אהרון דוד גורדון, המורה הדגול, בשורה שקיבלנו בשמחה ובאירוניה.

שלוש הבנות שנולדו ללירז ועמיחי הן לנו מקור של שמחה אינסופית. עמיחי היה אבא נפלא, איש רגיש בעל נפש של אמן, מלא שמחה ואנושיות חמה. הוא עסק בפסיכודרמה. נשמתו נקשרה בנשמותיהם של נכים, חולים ומוכי גורל אחרים בעבותות של אהבה ואחוות אמת. בהיותו בן ארבעים נפטר מדום לב בעת מסע אופניים. האבל על מותו כבד. זוהר בתנו הייתה לאם חד־הורית. שני בניה גדלים לתפארת.

לימדתי במקומות שונים. תלמידיי המבוגרים נשאו עמם ביוגרפיות חשובות, ולא פעם העשירו את הלימוד במסמכים עלומים. המפגש עם תלמידי הצעירים, הן בקבוצות הבוגרים של תנועות הנוער והן במכינות הקדם־צבאיות, היה לי אף הוא משמעותי מאוד.

כל השנים חינכתי והבאתי לחניכיי אוצרות מיוחדים שחקרתי בשבילם. לא היה לי זמן להתפנות לכתיבה. כל מה שפרסמתי נחקר ונכתב בשעות שאחרי העבודה, חוץ מהספר "כאן על פני אדמה", שאותו ערכה יחד עמי תאיר זבולון והשתתף חנינא פורת. זהו ספר מקורות לתולדות התנועה הקיבוצית ולהווייתה.

סדר פסח בירושלים הנצורה / מוקי צור

בחוץ גשם יורד. ירושלים במצור. המשפחה מתכנסת בביתה של מרים גרנות, בתו של 'רב צעיר'. הכול שפופים ממזג האוויר, מהמצור. זמן רב עבר מ־29 לנובמבר. מדינה אין וכל יום נודע על עוד נופלים, על שיירות מותקפות וסימן שאלה גדול מרחף על הכול. לנו, לילדים, זה לא מפריע, הרי אנחנו יודעים מי ינצח: הטובים. אך מרגישים את הענה. הדודה קבק הגיעה מבית הכרם והיא הביאה עמה רוח מרדנות והחלטיות. היא הביאה גם תפוחי אדמה. מהיכן השיגה, לא כל כך ברור, אך ברור שתפוחי האדמה האפויים ינצחו את הדיכאון. מצב הרוח עולה יחד עם הגשם. בסוף הערב מישהו מביא חדשות. אוניית נשק פרצה דרכה אל הארץ. איך אמר ביאליק "קומו תועי מדבר!"

רוב הספרים שפרסמתי מבוססים בעיקר על כתיבתם של אחרים – של האנשים שחקרתי: א"ד גורדון, ברל כצנלסון, רחל המשוררת, יצחק קצנלסון, יהודה שרת, פניה ברגשטיין. גם מסות שכתבתי בעצמי היו פרי דברים שכתבו אחרים. אני רואה את עצמי לא כסופר ולא כהיסטוריון אלא כמי שמגיש חומרים למחנכים ולחוקרים, עושה עבודות תשתית. אחד הדברים החשובים בעיניי הוא הספר המעוצב. לדעתי ספרים צריכים להיות תוצרי עבודת צוות של כותבים, עורכי לשון ומעצבים גרפיים.

בכותבי את הדין וחשבון הנוכחי לספר המשפחה אני סוגר מעגל. אולי בעולמות העליונים אזדקק לפרוטקציה של אבותיי וקרובי משפחתי האחרים. מכל מקום, הכנרת הנשקפת, ומתרחקת קצת מחלון ביתנו, מעידה על חלומות רחוקים שעדיין עמנו.

עושה שלום ונענש: לדנה קשה לשכוח / דנה אבידר

מוקי גרר אותי בלית ברירה לחבורת הילדים של שכונת 'רחביה'. מנהיג החבורה היה ילד חכם ובעל דמיון מאוד מפותח בשם קלמן, שהפיל חיתתו על כולם. הוא ומוקי קראו הרבה ספרי ילדים, ששימשו להם מקור לרעיונות נרחבים ולמשחקי הקבוצה.

הם הקימו מחסן 'נשק' במגרש עזוב ליד רחוב קרן קיימת ואגרו בו מכל הבא ליד: אבנים, מקלות, מסמרים, חלקי גדרות, לבנים, דליים ריקים, פחים וחביות מושלכות. היה להם אויב – חבורת ילדים מהנחלאות, שרק בניין הגימנסיה חצץ ביניהם. בין שתי הקבוצות הוכרזה מלחמה על השליטה במגרש, וקלמן ערך את כוחותיו להתקפה על היעד וכיבושו. כל הילדים בקבוצה היו מפקדים וקצינים ורק מוקי, החלש משהו, היה החייל; בדיוק כפי שכתוב בספריו של פרנץ מולנר – "מחניים" ו"איזהו הגיבור", ספרים שאהבנו לקרוא באותה תקופה.

מוקי החייל, רודף השלום, יצא על דעת עצמו לשטח האויב, נושא מוט עם סמרטוט לבן קשור בקצהו וכל כוונתו לדבר שלום.

אינני יודעת מה היו תוצאות היוזמה האמיצה שלו, אולם בשובו לקבוצה הכריז קלמן כי מוקי הוא בוגד וערך לו משפט צבאי שבו הואשם, הורשע וקיבל עונש מיידי; עליו לקושש ערמת זרדים, לאגד אותה לשוט מצליף, לחלוץ סנדלים ולחטוף ארבעים מלקות מהחברים – הקצינים שבחבורה. מוקי נשא את עונשו בגבורה רבה, אולם ברגע שנחתה עליו המכה הראשונה מאגד הזרדים, פרצתי בבכי מר וניסיתי לרוץ ולהזעיק את דודה וירה. קלמן תפס אותי, קשר אותי לעץ והכריח אותי להישבע שלעולם לעולם לא אגלה דבר לאף אחד, ושאם לא אשבע – אשאר קשורה לנצח ועורבים ינקרו את פני עד שאמות.

כמובן שנשבעתי, שוחררתי, ואחר כך רצתי לספר לדודה וירה.

איך הצטרף מוקי למשפחת א"ד גורדון / מוקי צור

מגיל אחת עשרה הייתי לתלמידו של אהרון דוד גורדון. תנועת הנוער בבואנוס איירס, שאליה הצטרפתי, נקראה 'גורדוניה' ותמונתו של הזקן הייתה תלויה על הקיר, גדולה ומשכנעת. אז התחלתי לקרוא בכתביו. הייתי משוכנע שאני מבין מה הוא רוצה ממני, ובאופן מפתיע – מה שהבנתי שהוא רוצה ממני היה דומה למה שאני רציתי מעצמי. במשך השנים, כשאני קורא בכתביו, אני מבין עד כמה הייתי אז ילד בן אחת עשרה. במשך השנים לא אבד קסמו של גורדון, אך הוא השתנה והתבגר יחד אתי. חקרתי ודרשתי והתבררה לי דרך חייו. הפרק העצוב ביותר נגע למשפחתו. נולדו לו בת ובן. הבת עלתה ארצה אחריו יחד עם אשתו. האישה נפטרה כעבור שנה והבת הצטרפה לחבורה בלתי מאורגנת של פועלים ופועלות שהחליטו לחיות חיי נזירות. הבן שנשאר בגולה נרצח בשואה עם כל בני משפחתו. לגורדון לא היו עוד צאצאים.

בתי לירז נישאה למשפחת אברמסון, שבט ארץ ישראלי ידוע, שונה מהשבט הטשרנוביצי. המסורת מספרת שמקורו בלוחם פראי שאנס את בתו של רב והתאהב בה. האברמסונים היו אנשי מעשה ואמנות, לא אנשי מילים. רבים מהם היו אנשי "השומר" ואנשי שמאל נלהבים. אחת מהם, ציפורה, שומרת עם רובה וכדורים, נישאה במפתיע לטרטקוב – נציג הזרם השונה כל כך מהאברמסונים – מייסדי קיבוץ גבע. טרטקוב היה איש מאוד מיוחד, אך הדבר החשוב ביותר בעיניי הייתה העובדה שהיה נצר למשפחת גורדון, והקרוב אליו ביותר מבחינה משפחתית. והנה בתי מתחתנת עם עמיחי, בן משפחת אברמסון, ואני הופך להיות קרוב משפחה של אהרון דוד גורדון. אמנם אני התאהבתי בעמיחי ללא קשר למעמד שזכיתי לו, ובכל זאת הרגשתי בשמחת הילד שבי, בן האחת עשרה. מה חבל שעמיחי חתני נפטר באופן פתאומי בשדות עין גב בעת מסע אופניים.

הצער פלש אל ביתי.

"עוד לא הכל עשיתי ממש בשתי ידי"

דנה אבידר

חצרות 'מעונות עובדים' הו"ד בתל אביב היו עולם ילדותי. ברחוב ובחצר שיחקנו ב'תופסת' וב'חבל', ב'קלאס' וב'מחבואים', ב'אחת-שתיים-שלוש-דג מלוח', ב'מחניים' וב'שבעה מקלות', ב'חמש אבנים' ועוד, ככל שהדמיון המציא. בין ענפיו של הפיקוס הגדול רקמנו הרפתקאות ובארגז החול בנינו ארמונות.

במרתף הבית שכן גן הילדים של צילה (אגדתי) וג'ניה, שהצטיין בהפקות בימתיות נהדרות בחגים ובימי ההולדת. ילדי הגן שיחקו בקוביות עץ גדולות, במריצות צבועות, בפינת הבובות שנעשו מסמרטוטי בד, והכינו את ארוחותיהם בעצמם ואכלו יחד את פרי מרקחתם.

נולדתי בחג השבועות, במאי 1939, לתוך מלחמת העולם השנייה. אילו נולדתי בן, הייתי נקראת דן: ביום שבו נולדתי עלו על הקרקע 'מצודות אוסישקין' ובהן הקיבוצים דן ודפנה; אבא – שהיה אחראי על הקמתם מטעם ה'הגנה', שלח מברק מן הצפון: "קראו לבת דפנה!" אבל אמא לא אהבה את הצליל של האות פ"א והיא השמיטה אותו, ואף מצאה בספר יהושע, בפרק ט"ו, את פסוק 49: "ודנה וקרית סנה היא דביר".

דנה אבידר

וכך נולד שמי, שהיה שונה ואחר מכל ה'נירות' וה'רותי', ה'רוני' וה'דליות', והיום הוא שגור בפי בנות רבות והנושאות אותו אינן יודעות את מקורו.

עם פרוץ המלחמה הוסבו גן הילדים והמחסנים שבמרתף המעונות למקלט בלילות שבהם הפציצו מטוסי איטליה הפשיסטית את תל אביב. ליולָה ופְּרַדָה, שכנינו לקומה, זוג ערירי (פרדה הייתה בת דוד של סבתנו בלה), ראו בי בת לכל דבר. שניהם, יוצאי הצ"ס ('המפלגה הציונות־סוציאליסטית' בברית המועצות) ובעלי מבטא רוסי כבד, עבדו במוסדות ההסתדרות: ליולה ב"דבר" ופרדה הייתה עובדת סוציאלית. דירתם הסמוכה לדירתנו בקומה השלישית במעונות עובדים הי"ד, הייתה לי בית שני.

המעונות נבנו במתכונת של קיבוץ בתוך עיר: חצר משותפת, גג משותף, צרכנייה וגן ילדים. שרדה תחושה של שותפות גורל עם האירועים הלאומיים וכולם היו מגויסים לרעיון הציוני. בגן שמעתי לראשונה את המושג 'ילדי טהרן' (ילדים ניצולי שואה). בביתנו נחצה אחד החדרים לשניים, כדי לאפשר לאמא קיטון עבודה. החדר השלישי הוקצה לחנה, ולאחריה לאחותה עדה; הן היו בחזקת עוזרת, מטפלת ומבשלת וגם אמונות במקצת על החינוך הכפרי שלי: משפחתן התגוררה ביישוב 'בהדרגה' (היום רחוב בפתח תקווה). שם ראיתי לראשונה תרנגולות מתרוצצות בחצר וגינת ירקות אמיתית.

דודי אלכס היה מבקר אותנו מדי פעם בפעם לבוש במדי הבריגדה; הייתי מתמלאת גאווה רבה. הוא נהג לקחת אותי לחנות הספרים 'צפון' ברחוב דיזנגוף הסמוך ולמלא את ילקוטי בספרים שאהבתי. דויד שאלתיאל היה פוקד את הבית במדים מלווה בכלב

איך מטה ההגנה קנה לי סְקָטִים / דנה אבידר

מטה ההגנה היה מתכנס לעתים תכופות בבית שלנו. בחג שבועות, כשמלאו לי שש שנים, פתחתי את הדלת הנעולה של 'החדר הגדול' (כך קראו לסלון), הפסקתי בנחישות רבה את הדיונים של מפקדי ה'הגנה' והטחתי באבא: "הבטחת לי סקטים ליום ההולדת ולא קנית!"

ויצחק שדה, מפקד ה'הגנה', עטור זקנקן קטן וחד, אמר: "באמת, לא יפה, יוסף, הבטחות צריכים לקיים". וכך יצא המטה הכללי של ה'הגנה' מביתנו לרחוב בן יהודה וקנה לי סקטים. שהרי אבא אף פעם לא הפר פקודה של מפקדיו.

זאב שטיל עלי אימה. גם מכלב הזאב של השכנים בבית הסמוך, פחדתי עד מוות; אבל מאז שעמדתי על דעתי אינני נפרדת מכלבים.

מצעד הניצחון בתום מלחמת העולם השנייה האיומה (1945) עבר בשדרות רוטשילד. בת שש הייתי, דחוקה בין קהל המשפחה והחברים של הורַיי, על מרפסת צפופה, רכובה על כתפיו של טולק, נפתלי אבנון, קרוב משפחה וחבר של ההורים. אני זוכרת היטב את השמחה ושאגות הקהל כשעברו חיילי הבריגדה היהודית בסך, את החיבוקים, את קולות השידורים ממכשירי רדיו ענקיים שהוצבו על המרפסות ואת הדגלים האדומים והכחולים־לבנים, שהתנוססו על הבתים.

פליטים הגיעו 'משם', וכמה מהם פרשו מזרונים במחסנים הריקים במרתף הבית. השכנות שלנו היו מורידות אליהם כל בוקר סירים מהבילים. ארגזי קרטון ענקיים הוצבו בחדר המדרגות, שבהם נאספו חפצים לחלוקה בין הפליטים: בגדים, שמיכות, צעצועים, מעילים, נעליים. ארגזי קרטון קטנים יותר מלאי כל טוב, שלוקטו מהחדרים שלנו בתחושה של גיוס למטרה נעלה, נשלחו בדואר לשם, לילדים הניצולים, היתומים, שישבו במחנות הבריטיים בקפריסין וחיכו שייפתחו שערי הארץ. כשנפרדתי מהנעליים האדומות שלי ומסרתי אותן לארגז, לחשתי להן תפילה וברכה שאחר כך היו לסיפור ילדים, פרי עטה של אמא, בשם "זוג נעלים".

שרה רוכל, אחותו הבכירה של אבי, הייתה אחות בסניף קופת חולים לא הרחק מביתנו. היא לא הקימה משפחה ואימצה אותי כבת תפנוקים, כלומר הורשיתי לשחק במזרקים פגומים, קיבלתי ממנה תחבושות, רטיות ופלסטרים, וכך הקמתי לי 'מרפאה פרטית' והייתי חובשת את חברותיי ומדביקה להם רטיות, אם נחוץ אם לא. היוזמה שלי זכתה לסיפור של אמא, "שלוש ילדות חרוצות משחקות בקופת חולים".

לביתה של אחת מחברות אלה, תותי (חרות ישראלי) אהבתי להגיע; תמיד בקעו ממנו נעימות הפסנתר שעליו פרטה מגיל צעיר, בהנחיית מורתה וקרובתה, פנינה זלצמן, לימים פסנתרנית בעלת שם בין־לאומי, שהתגוררה בדירה הסמוכה. שתיהן תרמו לי, ללא ספק, את האהבה הראשונה למוזיקה קלאסית שלא נשמעה הרבה בביתנו: לא היה לנו פטיפון ולא פסנתר.

בני משפחה וחברים רבים של ההורים התגוררו בצפון הארץ. בכל חופשה נשלחנו אליהם: לתל יוסף, קיבוצם של דודי ודודתי חנוך ורחל רוכל, מוותיקי גדוד העבודה; לאשדות יעקב, קיבוצם של דודתי ודודי ויטיה ואברהם פלגי ובתם הקטנה אביבה'לה, או לבית־גן, לדודה שולמית, אחות סבתי. לפעמים נשלחנו לנהלל, או לניר דוד (תל עמל), אל החברים של ההורים.

את סבא וסבתא שמואל ובלה טשרנוביץ, הורי אמא, לא הכרתי. שניהם נפטרו כשאמא הייתה עלמה צעירה, ואילו את סבתא וסבא יהושע ושפרינצה רוכל זכיתי גם להכיר וגם לבלות בביתם הקטן שבתל אביב. סבא, שהיה יהודי אדוק, היה עורך את לילות הסדר כהלכתם; ובדירתם הקטנה הסתופפו בני המשפחה הרבים ולכולם היה מקום.

בשנתיים שבין תום מלחמת העולם לבין פרוץ מלחמת השחרור 'גויסנו', הילדים, למאבק של ארגון ה'הגנה' על הקמת המדינה. זרקנו פצצות מים מגג המעונות על ה'כלניות' (החיילים הבריטים שחבשו כומתות אדומות). בהסתר, בסוד בעל חשיבות רבה, נשאתי בתיק בית הספר שלי שירון קטן, כרוך בעטיפה כחולה, שנקרא "מסביב למדורה", ובו שירי הפלמ"ח שאותם שיננו על כל הבתים והפזמונים החוזרים שלהם. אבא היה בין המבוקשים לאחר 'השבת השחורה' וירד למחתרת, ולכן לימדו אותי לומר כי אני גרה בבית של משפחת זכאי, על תיבת הדואר היה רשום 'יוסף פינקלשטיין, סוכן למכונית חקלאיות' ותעודת הזהות של אבא נשאה את השם יוסף ביברמן, השם 'אבידר' היה כל כך סודי שלא יכולתי לספר לאף אחד שהאות ד"ת שבו נושאת את שמי.

באותם ימים הגיעה לביתם של וירה ויעקב בירושלים דודה ליזה. היא באה 'משם', ממחנה העצורים ברגן בלזן, לאחר שאיבדה את ילדתה הקטנה ב'אקציית הילדים' בקובנה. אני זוכרת כי בלילות נרעד הבית מצעקותיה ומבכייה המר; מוקי ואני היינו עולים לעליית הגג, יושבים שם מצונפים בפיג'מות ורועדים מאימה, עד שדודה וירה הייתה חשה אל אחותה, מרגיעה אותה במילים שלא הבנו ואחר כך מחזירה אותנו למיטות. את חיבוקיה הלופתים של ליזה אני חשה עד היום, קיומי הזכיר לה את עוצמת האובדן שחוותה.

הפצצה המצרית שלא התפוצצה על ביתנו / דנה אבידר

לקראת חג השבועות תש"ח, בעיצומה של המלחמה, ביקשה תמר טנאי, אמא של רוני חברתי, לקנות לי סנדלים מתנה ליום ההולדת. רציתי שגם רוני תתלווה אלינו ולכן אספה אותה תמר מדירתה של חברתה רותי, ששיחקה עם חניתה. כך נכנסנו כולנו, רוני ותמר ואמא ואני, אל חנות הנעליים 'פיל' ברחוב דיזנגוף. פתאום פילחו את האוויר קולות נוראים של הפצצה, פיצוצים מחרישי אוזניים, ממש מעלינו. אבק סמיך חדר אל החנות, נשמעו שריקות, פקחים רצים דחופים וקריאות מהרחוב: "לא לצאת החוצה! הפציצו את מעונות עובדים! יש הרוגים ופצועים!".

אמא ותמר תפסו אותנו בידיהן ופרצו בריצה אל עבר המעונות. ידענו: רמה לבדה בבית! סביב הייתה מהומה רבה. נכנסנו לחצר המעונות מהצד האחורי שליד קפה 'דיצה' ורצנו לחדר המדרגות של הכניסה שלנו, בפרוג 22. כל השכנים עמדו שם למטה, חוששים צועקים, מייעצים, שולחים זה את זה למעלה. כולם ידעו שרמה שם וכי הוטלו פצצות על המעונות וקרעו את הקומות העליונות.

וכך מספרת רמה: "עמדתי בסלון יחפה וגיהצתי על קרש הגיהוץ את החולצה הכחולה לפעולה. שמעתי את זמזום המטוס הנוסק כלפי מטה והייתי בטוחה שזה מטוס שלנו – יצאתי למרפסת לראותו ואז הוטלה הפצצה והעיפה אותי לעבר המטבח. כל הבית הזדעזע. בחלוף הזעזוע קמתי, הוצאתי את התקע של המגהץ מהחשמל, נעלתי סנדלים כי כל חדר המדרגות היה מלא רסיסי זכוכית, וירדתי לבד מאובקת למטה, שם פרצה אנחת רווחה מפי כולם". אבא הגיע מאי שם ויחד עם אנשי הג"א עלינו כולנו לגג וראינו את הפצצה, בת 15 ק"ג, תקועה בזפת של הגג. ארבע פצצות נזרקו על המעונות ממטוס מצרי, אחת החריבה את ביתה של חברתנו רותי, אמא שלה וחניתה חברתי נהרגו, רותי ואחותה נפצעו. הפצצה שהוטלה על גג ביתנו לא התפוצצה. זוג סנדלים אחד הציל את רוני, חברתי הטובה עד עצם היום הזה.

חברות לעד: דנה וחברתה רוני טנאי (דרין), תל אביב, 1951

אמא כתבה סיפורים והפכה אותם לתסכיתים בפינת הנוער ובפינת הילד ב׳קול ירושלים׳. לא פעם הצטרפתי אליה כדי להשתתף בתכניות לילדים. בימי מלחמת העצמאות היו יורים לעתים בדרך לתחנת הרדיו ברח׳ מליסנדה, ואת הדרך מתחנת האוטובוס אל האולפן היינו עושים בריצה שפופה.

למדתי לקרוא בקיץ שלפני כיתה א׳. בלעתי ללא הבחנה את רוב הספרים שהיו על המדפים בבית. מה קראנו אז? את ״זיכרונות לבית דוד״, ״הלב״, ״באש ובחרב״, ״תום סויר״ ו״הקלברי פין״, ״אוהל הדוד תום״, ״ילדי רב החובל גרנט״, ״בת מונטסומה״, ״אנשי בראשית״, ״שמונה בעקבות אחד״ ו״אחד משלנו״, אחר כך גם ״חסמב״ה״ ואת כל הסיפורים שהודפסו בהמשכים בגיליונות ״דבר לילדים״.

הייתי הולכת עם אמא להצגות תיאטרון ׳האוהל׳ ו׳הבימה׳. חלק מן השחקנים היו חברים ושכנים של הורינו, חלקם התגוררו סמוך לביתנו. עד כיתה ח׳ למדתי בבית הספר העממי ׳תל נורדוי׳. צמחתי מהר; הייתי ילדה שמנמנה, גבוהה מכל הילדים בכיתה וחזקה. מגיל צעיר היינו הולכים בקיץ לים, בלי ליווי של מבוגרים.

את ליל כ״ט בנובמבר 1947, ההצבעה בעצרת האו״ם על החלוקה, חוויתי תחילה ליד מקלט הרדיו, מאזינה עם כל המשפחה והשכנים מביטה בגדולים היושבים עם נייר ועפרון ורושמים את שמה של כל מדינה שהצביעה בעד. אחר כך יצאנו כולנו אל הרחוב, אל השירה ומעגלי הרוקדים, הנשיקות והחיבוקים, שרשרת של ילדי המעונות והכיתה שלי, שרצה עד כיכר צינה דיזנגוף בין המוני אדם וצורחת בגרונות ניחרים ״מדינה עברית!״.

הבית שלנו המה אדם. חברים נכנסים ויוצאים, בקבוקים נפתחים וגביעים מורמים בברכות. דמעות שמחה על פני כולם, יושבים ושרים, ואני עם הגדולים, שדומה היה כי חיבוקיהם חזקים יותר, מאושרים יותר, פתוחים יותר. את העננה שחלפה על פני אבא לא הבנתי בוודאי, אבל הוא כבר ידע מה צפוי לנו.

מלחמת העצמאות פרצה ואבא כמעט שלא הגיע הביתה במהלכה. מיפו צלפו על הרחובות הסמוכים ואסור היה לנו ללכת לחברים או לשכנים בלא השגחה. את הילדים הורידו לגן הילדים שבמרתף. הלימודים התנהלו כסדרם אולם החורף של שנת 1948

היה קר ועצוב. הרבה מאוד משפחות מדרום תל אביב פונו מבתיהן ועברו צפונה. סככת פחי האשפה של ׳מעונות עובדים׳ הפכה לבית ומקלט למשפחות מפונים.

בכיתה ד׳ נכנסתי ל׳תנועה המאוחדת׳ בקן צפון; לבשתי חולצה כחולה עם שרוך אדום. במבט רב שנים לאחור אפשר לאמור כי החינוך שקיבלתי בתנועה השפיע על תפישת עולמי ועל חיי עד היום. בתנועה למדתי שיש בעולם ילדים רעבים, מנוצלים. בתנועה שרו ורקדו, טיילו בכל הארץ, השתתפו בהפגנות ותהלוכות, ובעיקר לימדה אותנו התנועה חברות מהי. ׳התנועה׳ הייתה חשובה יותר מהבית, מהמשפחה, מבית הספר, מהכול.

לאחר מלחמת העצמאות הגיעו ימי ׳הצנע׳. לכל משפחה הוקצבו תלושי מזון למצרכי יסוד, האוכל היה במשורה. סביב תל אביב צצו מעברות, מחנות פחונים צפופים שהוצפו בחורף 1951 ולכן, קלטנו הביתה שתי ילדות שפונו מהפחונים.

בסוף כיתה ח׳, בשנת 1953, עברנו לירושלים. המעבר היה קשה לי; השארתי בתל אביב ילדות מאושרת. אבא התמנה לאלוף פיקוד המרכז ו׳בית אבקריוס׳ (ששימש גם בית מגוריו של הקיסר החבשי הגולה היילה סלסי), שנוכס על ידי המדינה, ניתן למגורינו. שם חלקתי עם מוקי חדר ורק כוננית ספרים הפרידה בינינו. מוקי, שחזר אז מארגנטינה, הביא עמו ספרייה ענקית של מוזיקה קלאסית וארגן בביתנו שעות האזנה לחברים מהתנועה. במהרה השתלבתי ב׳עדה׳ (כך נקראה קבוצת הגיל בתנועה) והפעילות בתנועה הייתה למרכז החיים.

בסוף שנת 1954 אבא התמנה לשגריר בברית המועצות. ההורים ארזו את הבית, העבירו אותנו – רמה ועוזי, מוקי ואני – לדירה בת שלושה חדרים בביתו המיושן של אריה קלוזנר, אביו של עמוס עוז, ברח׳ בן מימון 16 בירושלים. יעקב ווירה המשיכו בכהונתם בפריז. שנתיים טובות ודי פורקות עול חיינו, אנחנו הארבעה, בהמולת ה׳קומונה׳ הזו. במהלך שנים אלה יצאנו, חברים מה׳עדה׳, לצרף לתנועה את ילדי מעברת תלפיות. הדרכתי ילדים שהוריהם הגיעו זה מקרוב ארצה מעיראק, מרוקו ואיראן, וכך למדתי פרק חשוב בהכרת תרבות האחר, בעוצמה של הלכידות המשפחתית של חניכיי ובחום שהם העניקו לי.

מצעד אחד במאי עם סמל התנועה המאוחדת: שיבולים וחרמש, מגן דוד והסיסמה 'עלה והגשם', תל אביב, 1950

דנה והוריה ימימה ויוסף, נחל עוז, 1960

בקיץ 1955 ובקיץ 1956 נסעתי לבקר את ההורים במוסקבה, שם חוויתי את המפגש הבלתי אמצעי עם יהדות הדממה, מפגש שעיצב את השקפת עולמי לגבי תולדותינו ולקשר שלנו, הצברים, עם העם היהודי בתפוצות. על חוויותיי במוסקבה אני מספרת עד היום ואף העליתי את חלקם ברשת.

התגייסתי לנח"ל עם כל חברי, וייצגתי את החיל בצעדות ארבעת הימים. בתום תקופת השירות – שבחלקה ניסיתי לבדוק אם צורת החיים בקיבוץ מתאימה לי – חזרתי לירושלים, עדיין ללא הורים ובית, וסיימתי את הלימודים באוניברסיטה העברית בהיסטוריה וחינוך. שנה אחת למדתי ארכיאולוגיה, ובמהלכה זכיתי להימנות על חברי המשלחת לחפירות במערות נחל חבר בראשותו של פרופ' יגאל ידין, משלחת שמצאה את איגרות בר כוכבא. במהלך לימודיי הדרכתי קבוצות נוער יהודי אמריקאי שהגיעו ארצה בימות הקיץ להיכרות עם היהדות והציונות. במסגרת זו פגשתי את מיכאל פלר. ההכרות התהדקה ובמהלך טיולנו לדרום אמריקה, הגענו לבואנוס

דנה וימימה עם הופעת ספרן המשותף, "אותי לא תשאירו בבית", 1988

דנה ומייק, חתן וכלה, בואנוס איירס, 1963

איירס שבארגנטינה, שם, בשגרירות ישראל שבה כיהנו אז אבא ואמא ערכנו את החתונה.

חזרנו לירושלים, מייק מסגל את השפה העברית ומשתלב במשק הכלכלה בארץ, ואני מתחילה בקריירה חינוכית במשרד החינוך שם עסקתי בתודעה יהודית ובחינוך חברתי. בתנו הבכורה איילת נולדה בדצמבר 1964 ולאחריה עומר שנולד בעיצומם של ימי הכוננות המתוחים לפני מלחמת ששת הימים. שנה לאחר לידתו עברנו למושב בית זית, שם גידלנו כלבים, סוסים וקיימנו אורח חיים של בית פתוח והומה.

את הקשר שלי עם הכנסת התחלתי בכתיבת דוח הוועדה לשינוי מבנה החינוך ('הרפורמה') ולאחר מכרז קשוח, התמניתי למזכירת ועדת החינוך והתרבות של הכנסת, משרה שהחזקתי בה עד צאתי לגמלאות מוקדמות ב־1993. במהלך תקופת עבודתי בכנסת ריכזתי גם את ועדת העלייה והקליטה ואף הושאלתי, למשך שנתיים לארגון ה'ג'וינט' לפרויקט העמקת החינוך הציוני בברית

המועצות המתפרקת. השתתפתי בהקמת ה'פורום הישראלי', גוף של בני הדור השני שהעמיד לו כמטרה להדק את הקשרים בין המנהיגות היהודית הצעירה בארץ ובתפוצה.

נועה נולדה ב־1971 ועדה ב־1975. יחד עם אמא כתבתי ארבעה ספרי ילדים ואת עטי טבלתי בקסת גם בכתיבה עיתונאית וגם בכתיבת שירים וסיפורי ילדים העומסים את מגרות המחשב שלי.

מייק ואני נפרדנו בסוף שנות השמונים ועברתי להתגורר ברמת מוצא, בית המשפחה עד היום. לאחר צאתי לגמלאות מהכנסת ניהלתי את מערך החינוך של התנועה ליהדות מתקדמת, ריכזתי צוות הקמה של 'בית ספר ללימודי עמיות יהודית' בבית התפוצות, ובשנים האחרונות אני מרצה על ספרות יפה במסגרות שונות לגיל השלישי.

מה זה????

אני אוהבת לטייל בארץ ובעולם, להתראות עם חבריי ועם בני המשפחה הענפה, ובעיקר עוזרת לגדל ונהנית מקרבתם של ששת נכדיי: גל, יליד 1993, מעיין ודניאל, ילידי 1995, אלה, ילידת 2003, אורי, יליד 2007 ורועי, יליד 2015.

חודורוב, אלתרמן, דוד בן־גוריון – במוסקבה / דנה אבידר

בקיץ 1956 הגיעה למוסקבה קבוצת הכדורגל הלאומית שלנו למשחק נגד הקבוצה הלאומית הסובייטית. כבת השגריר, הכירה היטב את העיר הגדולה, הפכתי בן לילה למדריכה, למלווה ו'מתורגמנית' לכדורגלנים שלנו, שהיו מבוהלים מהעיר השורצת מרגלים ואנשי קג"ב. יהודי ברית המועצות נהרו למוסקבה מכל רחבי המדינה לחזות בבחורים הישראלים המשוטטים חופשי כשסמלי מדינת ישראל נישאים בגאווה על דש בגדם. יהודים בני מזל קנו כרטיסים למשחק באיצטדיון 'דינמו', ואחרים התאגדו אגודות־אגודות ונהרו אחרי השחקנים. 'יהודי הדממה' מילאו את הרחובות שליד המלון שבו התאכסנו הכדורגלנים, עומדים ובוהים בשתיקה רועמת אל החלונות. בכל אשר הלכה קבוצת הכדורגל, הזדחל אחריה נהר האדם הזה: הורים, ילדים וקשישים, בחורים צעירים שכל משאת נפשם הייתה להתקרב ככל האפשר אל הישראלים הללו, התמירים, הספורטאים. בחורינו לא כל כך הבינו מדוע הולכים אחריהם במרחק־מה המוני אדם מבלי לדבר ומבלי להתקרב. מדי פעם בפעם היה מתפרץ מישהו לעברנו והיה לוחש "עם ישראל חי", או "יש לי אח בחיפה – שמו... מסור לו שאנחנו בטוב". יום אחד, בשעת צעידת הבוקר שלנו כשהקהל היהודי בעקבותינו, פורצת לעברנו אישה, גוררת בשתי ידיה זוג תאומים כבני שש ואומרת בקול: "איפה השוער? אני חייבת לראות את השוער"! היה בקולה מעין ציווי ובקשה כאחת, נואשות של מצוקה. שכחתי אפוא את כל הצווים והאזהרות שקיבלתי, עצרתי את מהלכה של הקבוצה והצגתי בפני האישה את יעקב חודורוב, השוער המהולל והמיתולוגי של הנבחרת הלאומית שלנו. האישה קרבה אליו, קירבה את שני הבנים אל כפות ידיו וצוותה: "ברך אותם!" וחודורוב, כאילו רגיל היה במלאכת כוהנים, סמך את שתי כפות ידיו על ראשי הפעוטים ואמר: "יברככם ה' כאפרים ומנשה". דמעות עמדו בעיני בחורינו 'הקשוחים' כשהוא שאל את האם, ביידיש: "מאין אתם?" והיא מיהרה לענות: "מהרי אוראל, הגעתי הנה עם הילדים כדי לקבל את ברכתכם. בבית הספר קוראים להם סשה ויאשה, אבל אנחנו קוראים להם דוד ובן גוריון". "לשנה הבאה בירושלים" צעק לעברה חודורוב, כשנעלמה אל בין הקהל היהודי הדמום שעמד שם והזיל דמעה כמונו ורק העיניים אומרות את אשר אצר הרגע הזה האחד בתולדות הספורט הישראלי. באותו ערב כתבתי 'פואמה' על דוד המלך, על דוד בן־גוריון ועל התאומים דוד ובן־גוריון שיום אחד יביאו את מיליוני יהודי ברית המועצות ארצה. אמא הדפיסה את היצירה ללא ידיעתי ושלחה אותה לנתן אלתרמן, שהשיב לה במכתב ארוך ומפורט. השיר, ותשובתו של אלתרמן, הוטמנו בין הניירות 'לסידור' במגירה בשולחני, וחיכו לטיפול, לאחר מכירת בית ההורים בשנת 1999.

כעשור עבר עד שחיטטתי ומצאתי גם את הדפים המצהיבים שעליהם הדפיסה אמא את השיר ובעיקר – את תשובתו של אלתרמן, שבה הוא מנתח את החוויה הרגשית הלאומית שחוויתי, ומנחם את אמא כי הנה בקרוב אדע אהבה מהי ואז אכתוב שירים אישיים יותר. נתתי את המכתב לידידי פרופ' יורם צפריר, אז מנהל הספרייה הלאומית, והוא שמור בגנזיה יחד עם ה'פואמה' שלי.

נשף שמחת תורה בבית / דנה אבידר

שלא כחגים אחרים, נודעת לשמחת תורה משמעות מיוחדת במשפחתנו. אמא ימימה הכריזה שזה יום הולדתה, בין אם חטאה לאמת ובין אם לא. החג לבש שמחה כפולה ומכופלת וכל המשפחה, הידידים והמכרים באו בהמון לחגוג. הבית ברחוב פרוג 22, על שלושת חדריו, היה רחב לב יותר מאשר רחב מטרים. כבר בסוכות התכונן הבית ל'נשף': חלק מהרהיטים הועלו אל הגג רחב הידיים שקישר בין כל חדרי המדרגות. הכיבוד היה מגיע כבמטה קסם ועמו גם מכשיר פטיפון ענקי, שהידית שלו עלתה וירדה על תקליטים גדולים שהסתובבו בעצלתיים וזימרו ולסים וטנגו. היו האורחים מגיעים, חלקם עם בקבוקי משקה, חלקם עם מגשי כיבוד. מרחוק ומקרוב באו, מקרב החברים ב'כסית' שמעבר לחצר ומקיבוצי העמק הירוקים. את חברתי רוני ואותי היו מסלקים מבעוד מועד לדירת השכנים שלנו, ליולה ופרדה, שהשכירו חדר קטן לנחמיה ארגוב, המזכיר של בן־גוריון. שתינו היינו מציצות מהחדר אל הנעשה בבית ועוקבות אחר המתרחש בנשף. לעתים התגנבנו פנימה בפיג'מות אבל בצפיפות הרבה לא הבחינו בנו.

'נשף' אחד זכור לי במיוחד. היה זה מיד לאחר סיום הקרבות של מלחמת העצמאות. בארץ לא היה מה לאכול. החצילים היו המזון העיקרי שלנו. עשו מהם כבד, צלי עם תפוחי אדמה, פודינג וממתקים. אולם לא אדם כימימה יירתע מהמצב. היא הושיבה אותנו מבעוד מועד לגזור תמונות של מאכלים צבעוניים מתוך שבועונים וירחונים שהגיעו לידיה מאמריקה. גזרנו תמונות של גלידות, עוגות קרם למיניהן, סטייקים והמבורגרים, פירות וירקות – ותלינו אותן על קירות הבית. האורחים אהבו את הרעיון, רקדו ושרו בדבקות ובשמחה. בחצות הלילה, כאשר רוני ואני עדיין הצצנו מחרכי הדלת השכנה, הופיע פתאום חבר של אמא ואבא מקיבוץ עין חרוד ובידו נשא תרנגולת שקרקרה בעוז. אל מרכז החדר הגדול הובא 'פרימוס' לבישול, דוד מים עצום הועמד על האש, וכמה עזי נפש עשו שפטים בתרנגולת. כל הלילה רקדו האורחים הרבים סביב הפרימוס הבוער. אינני זוכרת כיצד הסתיימה ההילולה, כי שתינו נרדמנו ולא זכינו לטעום מהתבשיל המיוחד.

לאחר שהבית עבר למבוא יורם בירושלים, המשיכו לנהור אליו, לנשף שמחת תורה, החברים הוותיקים והחדשים מימי השגרירויות במוסקבה ובארגנטינה וכמובן בני המשפחה הרבים.

כאשר אמא ואבא לא יכלו לקיים את הנשף המסורתי, נהגנו להסתלק מהבית או לכבות את האורות ולשבת באפלה, עד שכל אלה שהגיעו מתוך כבוד למסורת יתייאשו מהנקישות ויחזרו מאוכזבים לביתם.

דנה אבידר ורמה זוטא

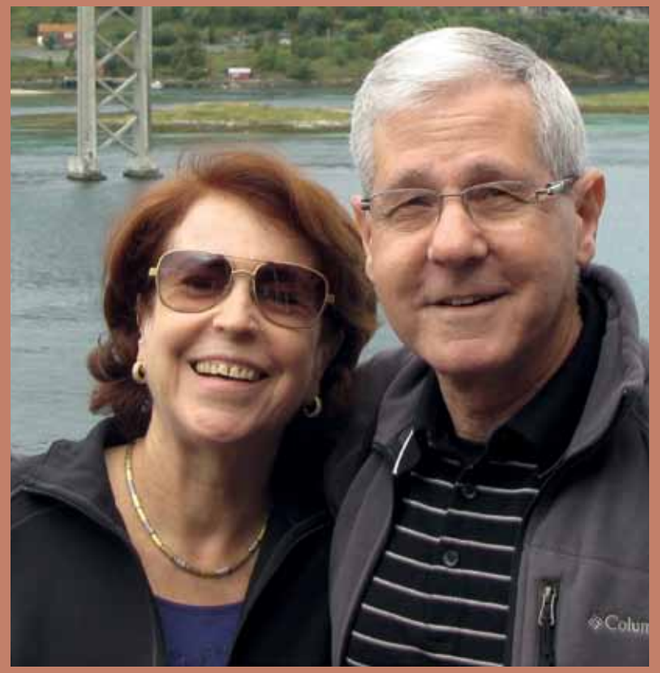
קיצור תולדות שמואל ב׳

שמואל צור

כשהייתי ילד היה אומר לי אבא שנולדתי באל־אביאר. לא הבנתי וחיפשתי את המקום במחוזות ילדותי בתל אביב ובחולון ולא מצאתי. שנים חלפו והאמת הפשוטה טפחה על פניי: לא באל־אביאר נולדתי אלא בבית החולים ׳אסותא׳ בתל אביב, בחג החנוכה תש״ד (6 בדצמבר 1943), אלא שהידיעה על הולדתי המריאה חיש קל עד אל־אביאר שבגבול מצרים ולוב, שם – במדבר המערבי – שירת אבא כקצין בגדוד השני של מגויסי ארץ ישראל לצבא הבריטי. סיפור שמחתם של אבא וחבריו, שם בלב המדבר, על הולדתי, הדהד במשפחתנו שנים רבות.

אבא עזב את הארץ למצרים עם הגדוד השני חודשיים לפני שנולדתי וראה אותי לראשונה רק מספר חודשים לאחר שנולדתי. בשנית ראה אותי אבא בקיץ 1946, כשהשתחרר משירותו בצבא הבריטי לאחר תום המלחמה ואני כבר בן שנתיים וחצי. כל אותן שנים ראשונות לחיי גרתי בתל אביב עם אמא אצל הוריה, סבתא שרה וסבא צבי ברוט. אמא קראה לסבא ׳אבא׳ וכמוה גם אני קראתי לו כך.

בקיץ 1946, עם שחרורו של אבא מהצבא, עברנו לדירת שיכון

משפט האהבה: יהודית (לסקוב) ושמואל צור שנה?????

משפחת צור הצעירה, מימין לשמאל: גיורא, רוחמה מחזיקה את יואב, שמואל, אלכס, תל אביב, 1958????

קטנה בחולון, בתוך ים של דיונות וחולות נודדים. שם הלכתי לגן הילדים ושם גם עברה עליי מלחמת העצמאות, עם חוויות של ישיבה במקלטים.

בקיץ 1949, לקראת תחילת שנת הלימודים בכיתה א׳, עברנו לביתנו החדש בשיכון הקצינים בתל אביב, ברחוב הגפן 17. שם עברו עליי תשע שנים של ילדות מאושרת, של ימים יחפים, חברותא עליזה ופרועה, ימי פעילות בצופים, תחילת נגינה בפסנתר ובקלרינט, אהבות בוסר ראשונות ואין־ספור זיכרונות רחוקים ויפים.

בקיץ 1958, לקראת תחילת שנת הלימודים בכיתה י׳, עברתי ללמוד בפנימייה הצבאית שליד בית הספר הריאלי בחיפה. שלוש שנות לימודיי בפנימייה הצבאית (1958–1961) היו חוויה מכוננת,

לחיוב ולשלילה. בצד החיובי עברו עליי חוויות ואתגרים החקוקים בנפשי עד היום. אתגרים פיזיים, מסעות, ניווטים ובעיקר זכיתי לחברי נפש, שאתם עברתי את כור ההיתוך של הפנימייה ואליהם אני קשור עד היום. הצד השלילי של תקופה זו היה הניתוק הקשה מהמשפחה ההורים ושני האחים גיורא ויואב – אשר שהו אי־שם במרחקים, באפריקה ובמרכז אמריקה, בשליחות בת חמש שנים. כל אותן שנים, ובכלל זה רוב תקופת השירות הצבאי, התגוררתי בבית סבי וסבתי בתל אביב והניתוק מהמשפחה היה מכאיב עד מאוד.

בסוף שנת 1965 התחלתי ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים. שנה אחת למדתי היסטוריה וכלכלה ולאחריה – לימודי משפטים, שאותם סיימתי בשנת 1970. בשנת 1971 קיבלתי רשיון לעריכת דין. בשנים הראשונות עבדתי במשרד עורכי דין פרטי אך עד מהרה הגעתי לכלל הכרה שמקומי המקצועי הנכון הוא השירות הציבורי. בשנים 1973–1977 עבדתי בקרן הקיימת לישראל כעוזר המנכ״ל ובשנים שלאחר מכן בשירות המדינה: יועץ משפטי לנציבות שירות המדינה (1977 –1980) ופרקליט במחלקת הבג״ץ בפרקליטות המדינה במשרד המשפטים (1980–1985).

בשנת 1985 התמניתי לשופט שלום בתפקיד רשם בית המשפט העליון, תפקיד שכיהנתי בו עד תחילת שנת 1994. בשנים 1994 ועד תחילת שנת 2002 כיהנתי כאפוטרופוס הכללי והכונס הרשמי במשרד המשפטים. בינואר 2002 התמניתי לשופט בבית הדין הארצי לעבודה, עד לפרישתי בשנת 2012.

בינואר 1967 הכרתי, בין כותלי הפקולטה למשפטים את יהודית (לבית לסקוב) ובאוקטובר אותה שנה נישאנו. יהודית עבדה עשרים שנה במשרד המשפטים, בין השאר כעוזרת ליועצים המשפטיים לממשלה אהרון ברק ויצחק זמיר. בשנת 1989 התמנתה יהודית לשופטת בית משפט השלום בירושלים ובשנת 1995 התמנתה לשופטת בית המשפט המחוזי בעיר. בסוף שנת 2010 פרשה יהודית מכס השיפוט כסגנית הנשיאה של בית המשפט המחוזי בירושלים. כל אותן שנים גרנו בירושלים; עם פרישתה של יהודית, עברנו לתל אביב.

שלושה ילדים נולדו לנו: חמוטל (ילידת 1971), מוזיקאית,

בוגרת האקדמיה למוזיקה בירושלים ולימודי המשך בצרפת, נגנית צ׳לו, מתגוררת בפרדס חנה, נשואה לליאור, אדריכל. שניהם הורים ליואב (2008), הילה (2019) ואמיתי (2014).

איתי (יליד 1972), בוגר לימודי תעשייה וניהול, עצמאי, יועץ ומדריך בתחומי ארגון, מכירות ומשא ומתן. נשוי לענת (לבית אפרת), כלכלנית. הם הורים לרותם (2007), דפנה (2010) ורעות (2013).

רועי (יליד 1978), בוגר לימודי מתמטיקה באוניברסיטה העברית בירושלים, מנהל מכירות ושיווק של מוצרי מחשב בחברת היי־טק. נשוי לליאת (לבית כהן), מעצבת גרפית. הם הורים ליובל (2009), עידו (2012) ושחר (2015).

לאחר פרישתי אני משתדל להתמקד בעניינים הקרובים ללבי: קצת עבודה מקצועית, פעילות בוועד המנהל של המרכז למוזיקה בירושלים ובמועצה לשימור אתרי מורשת, מנגן בקלרינט בתזמורת של נגנים חובבים, רוכב על אופניים ומטפח את האוסף שלי של בולי ישראל.

כל חיי הבוגרים היו כרוכים בכתיבה. כנער בפנימייה הצבאית קיימתי קשר מכתבים אינטנסיבי עם אמא ואבא בשנות השירות שלהם מעבר לים. בתקופת כהונתי כשופט כתבתי פסקי דין והחלטות שיפוטיות. עם פרישתי התחלתי לעסוק בכתיבה והוצאתי לאור שני ספרים מאוירים של סיפורים ושירים לילדים: ״סבא שיר סיפור״ בהוצאת ׳גוונים׳ (2013) ו״המגירות של סבא״ בהוצאת ׳טפר׳ (2017). הכתיבה גורמת לי סיפוק רב ובכוונתי להמשיך בה גם בעתיד.

בשנים האחרונות הצטרפתי לקבוצה ההולכת בשביל ישראל מדן ועד אילת. עברנו כבר למעלה ממחצית הדרך ועוד הרגל נטויה. ההליכה בשביל ישראל היא לי חוויה מאוד מיוחדת ומרגשת ויש בה ביטוי לאהבתי הבלתי מתפשרת לארץ ישראל, נופיה ועברה.

עד כאן יקיריי תם ולא נשלם, ועוד ניפגש במעלות דרכי החיים שלפנינו.

מבצע סיני שלי / שמואל צור

בשלהי קיץ 1956 נסעה אמא לצרפת. אחרי תקופה בריאותית קשה בחייה. בתחילת אותו קיץ נסע אבא למוסקבה בהזמנת ימימה ויוסף השגריר. לאחר שנרגעו הרוחות מנסיעתו המרגשת של אבא למוסקבה, בא תורה של אמא והפעם לצרפת. שם, בעיר ליון, חיה דודתה גינקה (חצי אחות של סבא צבי) וארבעת בנותיה, ובפריז היו הגיסים וירה ויעקב, שגריר ישראל. אמא יצאה לדרכה, ושכרה אישה שתנהל בהיעדרה את משק הבית, תבשל ותדאג לאבא ולילדים – אני כמעט בן שלוש עשרה, גיורא בן חמש ויואב בן שנה.

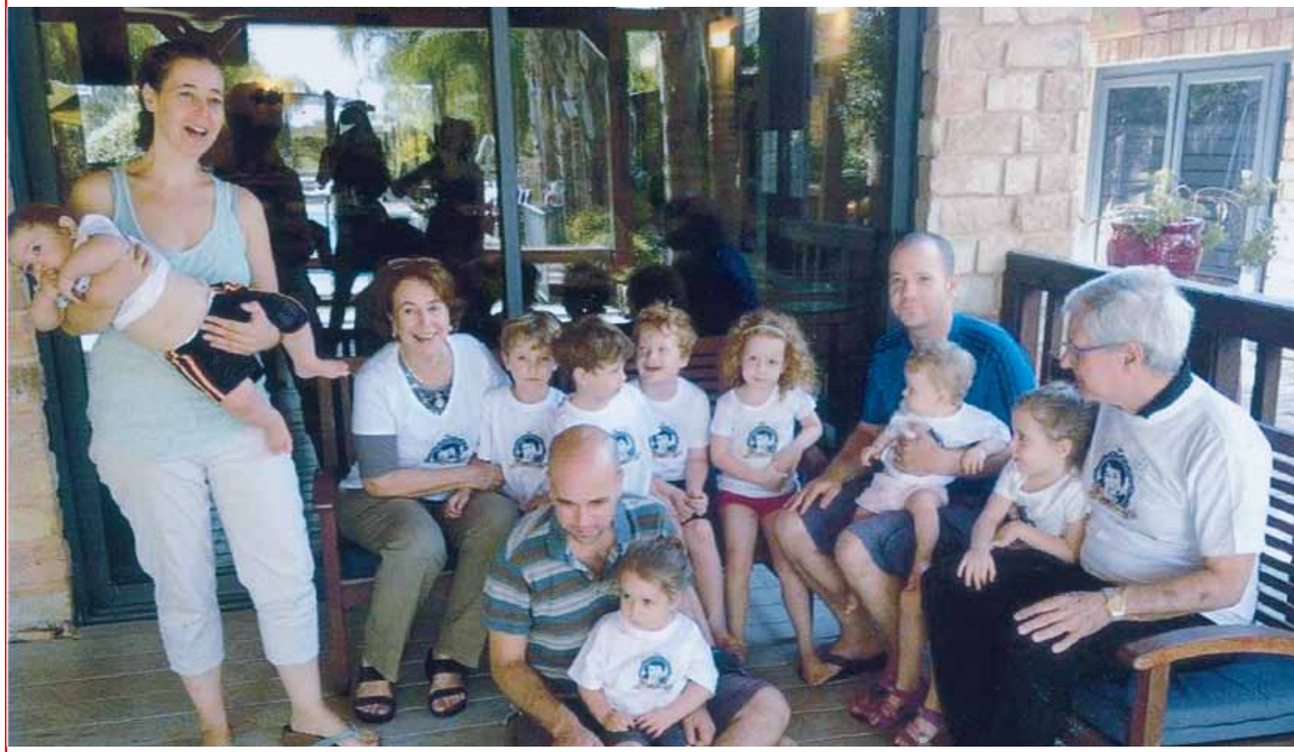
לא חלפו ימים רבים והתברר לאבא שהאישה המופקדת על משק הבית, נעשתה שותפה שלנו וגנבה מוצרים וכספים – והעיף אותה בלי לחשוב פעמיים. נשארנו לבד: אבא, אני, גיורא ויואב.

ככל שהתקרב מועד שובה של אמא – ואנחנו כבר בעיצומם של חגי תשרי – גברו הציפייה והגעגועים. אלא שאז נפל דבר: אמא הודיעה שנבצר ממנה לחזור. הטיסות והאוניות מצרפת לישראל חדלו ותוך ימים ספורים התבררה גם הסיבה: החל מבצע צבאי משותף ונועז בין בריטניה, צרפת וישראל, לשחרור תעלת סואץ שהולאמה על ידי המצרים. מסתבר שהדוד יעקב, השגריר בפריז, ידע על כך, אך חזקה עליו מצוות הסודיות והוא לא האיץ באמא לחזור בזמן שעוד ניתן היה. וכך ׳נתקעה׳ אמא בצרפת – מאחוריה הטיול והנופש ולפניה שערי הארץ נעולים.

עם תחילתו של מבצע סיני, ב־29 לאוקטובר 1956, היה אבא אחוז תזזית: לא קראו לו למילואים ולא נמצא לו תפקיד במאמץ המלחמתי, לא קרבי ולא אחר. הוא היה אז בן 42 והדבר לא התקבל על דעתו. אבא התעשת מיד והחל להפעיל את קשריו הטובים ואת חבריו ששירתו אז בצבא, כדי שיגוייס לשירות. לאחר כשבוע ימים תמו הקרבות, צה״ל כבש את חצי האי סיני ואת רצועת עזה והתמקם במרחק מה מתעלת סואץ. אך אבא לא הרפה והמשיך במאמציו להתגייס למאמץ המלחמתי. וכך, בתוך זמן קצר, התבשרנו כי הוא התמנה לתפקיד המושל הצבאי של אל־עריש. עם שלושה ילדים על כתפיו, הוא לא היסס: את אחי גיורא בן החמש שלח לשייקה ברוט גיסו, את יואב בן השנה הפקיד אצל גיסתו תמר, ואותי, כמעט בן שלוש עשרה, השאיר לשמור על הבית עד שאמא תחזור. זה לא היה פשוט: הייתה אז האפלה והבית היה חשוך; הייתי צריך לדאוג לעצמי – הייתי אז בכיתה ח׳ – בלימודים, בצופים ובבית ועל הכול, הייתי אז בעיצומם של לימודי הקריאה בתורה אצל רבי לקראת חגיגת הבר מצווה שלי. וכך חולפים להם הימים – אמא בצרפת, אבא אי שם בסיני, האחים שלי אצל הדודים ואני לעצמי. אך אין רע בלי טוב ושכרי לא איחר לבוא. יום אחד פנה אלי שכננו מעבר לגדר – אלברט נחמיאס שמו – והזמין אותי להצטרף אליו לנסיעה לסיני לבקר את אבא, לאחר שאבא הסכים שיגיע בתנאי שייקח גם אותי. וכך היה. לרגל המצב קיבלתי רשות מבית הספר להיעדר ולמחרת היום מצאתי עצמי עם אותו שכן מפליג אל הדרום הרחוק. הצטרף אלינו גם דן אבן – מי שהיה אלוף בצבא וחבר של אבא מהגדוד השני – ובנו מיכאל, לימים חברי הטוב.

זאת הייתה חוויה שלא תישכח. נסענו לאשקלון ומשם לעזה ומשם לאל־עריש, שם קיבל אותנו אבא במדי צבא, היישר לארוחת צהריים כיד המלך והמושל הצבאי. המפגש היה קצר אך מרגש ומיד בתום הארוחה המשכנו בדרכנו לאבו־עגיילה, לקסיימה ומשם לניצנה, לבאר שבע וחזרה לתל אביב. טעמה

של נסיעה זו – על הנופים, הכבישים והמפגש עם אבא המושל הצבאי – שמורה עמי עד היום.
חזרתי אל שגרת הבדידות שלי בתל אביב. רק כחלוף זמן נוסף – איני יכול לזכור כמה – נרגעו הרוחות אט־אט: אמא חזרה מנסיעתה המאורכת לצרפת; שני אחיי גיורא ויואב, חזרו מהגלות שנכפתה עליהם אצל הדודים, וגם אבא חזר מאי־שם במרחבי סיני, מלא סיפוק ומאושר מתמיד כמי שתרם את חלקו למאמץ המלחמתי של מדינת ישראל בת השמונה.
וכך הכול היה מוכן לקראת חגיגת בר המצווה שלי בדצמבר של אותה שנה. זו התקיימה בשלושה שלבים: עלייה מרגשת לתורה בבית הכנסת, קבלת פנים המונית בביתנו, והעיקר בעיניי: במסיבה לילדי הכיתה שאותה הדריך וניהל – כפי שרק הוא יודע – בן דודי מוקי בן ה־18, הלא הוא שמואל א'.

כיתובית

שָׁמַיִם שֶׁל דַּפְנָה / שמואל צור

כְּשֶׁדַּפְנָה נַעוֹרָה,
אוֹרִים הַשָּׁמַיִם,
קֶרֶן שֶׁמֶשׁ זוֹהֶרֶת
לוֹטֶפֶת חָדְרָהּ.

כְּשֶׁדַּפְנָה הוֹלֶכֶת,
קוֹרְנִים הַשָּׁמַיִם,
כָּל פִּרְחֵי הַשָּׂדֶה
מְלַוִּים צְעָדָהּ.

כְּשֶׁדַּפְנָה בּוֹכָה,
בּוֹכִים הַשָּׁמַיִם
דְּמָעוֹת גֶּשֶׁם זוֹלְגוֹת
עַל לְחַיֵּי חַלּוֹנָהּ.

כְּשֶׁדַּפְנָה צוֹחֶקֶת,
שְׂמֵחִים הַשָּׁמַיִם,
וּתְכֵלֶת הַיּוֹם
בַּמָּרוֹם מְאִירָה.

כְּשֶׁדַּפְנָה רוֹקֶדֶת,
נָעִים הַשָּׁמַיִם,
מְצַד אֵלַי צָד
לְצִלְילֵי צְעָדָהּ.

כְּשֶׁדַּפְנָה קוֹרֵאת,
מַקְשִׁיבִים הַשָּׁמַיִם,
לְשִׁיר וְסִפּוּר
עַל פָּנֶיהָ דְּמְיוֹנָהּ.

כְּשֶׁדַּפְנָה רוֹחֶצֶת,
שׁוֹטְפִים הַשָּׁמַיִם,
בְּזֶרֶם צָלוּל
אֶת זֹהַב שְׂעָרָהּ.

וּכְשֶׁדַּפְנָה נִרְדֶּמֶת,
יוֹרְדִים הַשָּׁמַיִם,
וּפוֹרְשִׂים מֵעָלֶיהָ
שְׁמִיכָה אֲפֵלָה;

וְאַלְפֵי כּוֹכָבִים
נוֹצְצִים בָּרָקִיעַ,
הֵם עֵינֵי מַלְאָכִים
הַשּׁוֹמְרִים חֲלוֹמָהּ.

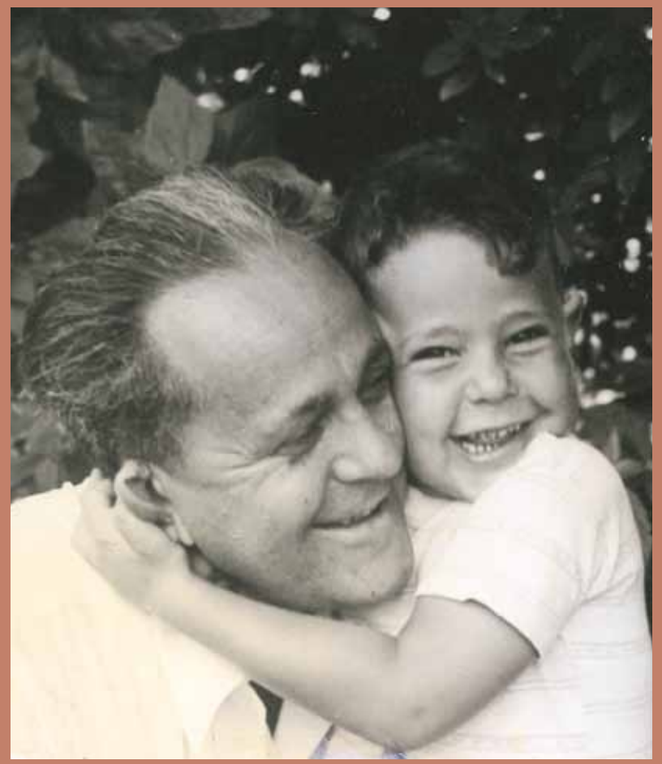
בפרשות דרכים

גיורא צור

סיפור משפחתי ידוע מספר על התקף אסתמה בגיל שנה, שנת 1952, בית חולים, ואמא שמשאירה את ילדה הפעוט לבד בלילה בעוד ילד נוסף ממתין בבית. כששבה בבוקר, סובב לה הפעוט את גבו, מפגין בהתרסה את דעתו על הנטישה. ילדותי לא הייתה פשוטה: הייתי ילד חולני, דעתן, תולעת ספרים, נודד.

בן שבע כמעט קטעו את רגלי בגלל דלקת בעצם. לאחר הניתוח המציל, טס כיסא הגלגלים שלי ברחבי הביתן בבית החולים תל־השומר. הקביים שבאו אחר כך היו הזדמנות טובה לתשומת לב. חצי שנה לאחר מכן כבר היינו בדרך ליבשת אחרת, מוזרה ושונה. שנה וחצי במדינה החדשה גאנה, עם גיחות לניגריה; בית ספר ישראלי, עם משחקי הקפה בחצר וערימות ספרים שהיה שולח סבא ברוט לקריאה בלתי נגמרת. אנגלית למדתי בבית הספר הבין־לאומי בפריטאון, בירת סיירה ליאון, שהייתה התחנה הבאה לאחר עצירת ביניים של כחודשיים בליבריה. ואז חזרנו לארץ.

השהייה בארץ, לאחר שלוש שנים באפריקה הייתה קצרה: עוד נסיעה לקצה העולם לשנתיים נוספות, בפנמה הרחוקה. סבלתי, רציתי הביתה, אל הבית בשיכון הקצינים שהיה אז בפאתי תל אביב.

גיורא צור ואבא אלכס שנה????

מכל אלה נותרה רק הספרדית, שהייתה אז שפת הדיבור ביני לבין יואב, אחי הצעיר, למרבה התדהמה של אחי הגדול, שמואל, שנותר בארץ, ובא ללוות אותנו, הילדים, מכבש המטוס בשדה התעופה לוד, עוד בטרם נהפך לנתב"ג.

בן חמש עשרה ספגתי את מהלומה חברתית נוספת – המעבר לירושלים, הפרידה מהחברים בשיכון, בשבט דיזנגוף, שלוש שנים בלבד לאחר ששבנו מאותם מסעות ארוכים ומעיקים. בגימנסיה 'רחביה', שבה למד גם אבי, חשתי זר, מנוכר ושונה מיתר החבורה שגדלה יחד מהגן. תלמיד? ככה. עושה מה שצריך, לא יותר, אך ככל הנראה ראו בי אחרים משהו שלא הערכתי: בכיתה י"ב נבחרתי ליו"ר מועצת התלמידים.

גם הצבא היה סיוט: בחירה לא נכונה הובילה אותי לשלוש שנים מיותרות ומבוזבזות. מתמטיקה ופיזיקה באוניברסיטה העברית היו המשך לא כל כך סביר ושנה אחת הספיקה. מלחמת יום הכיפורים, שפרצה עם שובי מ'הטיול הגדול' ברחבי אירופה (מרומא בדרום ועד לנורדקאפ בצפון נורבגיה), קטעה את עבודתי במשרד החוץ, שהחלה כמה ימים לפני פרוץ הקרבות. הגעתי למשרד החוץ באמצעות חבר, ממש כאירוניה לשליחויות הדיפלומטיות המעיקות בילדותי.

לאחר חצי שנה במילואים הראשונים, שהסתיימו בקורס קצינים, החליפה הסטטיסטיקה את הפיזיקה באוניברסיטה והקלה על סיום התואר בשנת 1976.

מודעה בעיתון הובילה אותי לקורס כתבי ספורט בטלוויזיה, ולאחריו נכנסתי לעולם שנראה מזמין ומרתק במקביל לעבודה האפורה במשרד החוץ, ששלחה אותי לסובב עולם במשך חצי שנה: שליחות לאוסטרליה ואחר כך טיול לניו זילנד, שבוע קסום בטהיטי, ארצות הברית, מקסיקו וחזרה לארץ.

לא היה פשוט למצוא את הכיוון. הימרתי: נטשתי את עבודתי הקבועה בשירות המדינה והפכתי להיות עובד לא קבוע במחלקת הספורט של הערוץ היחיד. ניצלתי הזדמנות מקרית וב־1983 מצאתי את עצמי בבירת הנגב, כתב הטלוויזיה בדרום; 'מלך הדרום', כפי שהגדירה זאת אחת מידידותיי שם. לא ראיתי את עצמי כמלך, אלא כאדם שמנסה לעשות את עבודתו, לפעמים גם בהצלחה.

משפחת גיורא צור. מימין לשמאל: נועה, גלילה (לבית ינקו), נדב, נעמן, תל אביב, ??????? שנה

התמונות שמשודרות עד היום מפרשת 'קו 300' הן צילומים של הצוות שלי, לאחר לילה מורט עצבים בדרום רצועת עזה.

מהפוליטיקה נכוויתי בגלל תמימותי: כאשר התבקשתי להכין כתבה על ראש מועצת שדרות, הפוליטיקאי העולה עמיר פרץ. ראש הליכוד בשדרות התלונן על כך שלא ראיינתי אותו והדבר הוביל לפיטוריי, שגרמו לשביתה מתארכת בערוץ היחיד, ובסופה נותרתי מחוץ לטלוויזיה.

כך עזבתי את הדרום וחזרתי. תקופה קצרה הייתי דובר מפ"ם, ערכתי בעיתון "העיר" – שאין תל־אביבי ממנו – וחשוב מכל אלה: בשעת לילה מאוחרת אחת פגשתי במקרה בפאב הומה את גלילה, בת שדרות – פגישה מקרית, כפי שמתרחש לעתים בחיים. עוד באותו לילה קסום ניבאו שתי נשים לגלילה ולי בנפרד, שנתחתן – והנבואה התגשמה שלוש שנים אחר כך, בחצר ביתו של הדוד שייקה ברוט בגני יהודה, בחתונה צנועה ומצחיקה. כן, גם הרווק הנצחי התמסד לבסוף, ארבעה ימים לפני שמלאו לו ארבעים.

כאשר הוקם ערוץ הספורט, נקראתי לדגל. בינתיים נולדו נעה (1992), נדב (1994) ונעמן (1997), והתמקמנו בשכונה קטנה בקצה תל אביב, בית קטן עם גינה, כוך כחדר שינה – וחדר גדול שבו גדלו הילדים עד שבנינו בית גדול מאוחר יותר, בדומה לבית ילדותי, כשלושה ק"מ משם. מקריות? לא בהכרח. היתולי הגורל.

ערוץ הספורט החזיק מעמד שנים מעטות; לאחר מכן קם ערוץ 2 והצליח להעביר אליו את הליגה הישראלית ואני בתוכה. שידור, עריכה ובימוי כתבות הפכו את פני למוכרות אצל אוהדי הספורט, בלי סיפוק מקצועי מיוחד. בתווך הייתה גם אפיזודה של שנה כמנהל התכניות של רדיו ירושלים, כולל תכנית אקטואליה יומית. היה כיף, אבל גם שנה זו חלפה, כמו חמש שנות השידור בערוץ 2. מצאתי את עצמי בבית על סף גיל חמישים, מחפש "מה לעשות כשאהיה גדול".

שמונה חודשי האבטלה היו חודשי חשבון נפש, שלושה ילדים קטנים בבית, גלילה בלבד היא המפרנסת. ואז לפתע, כפי שקורה לא פעם, לאחר חודשים ארוכים של בדידות וחוסר מעש, הנה מודעה קטנה בעיתון: "מוסד ציבורי מחפש דובר", וכך הגעתי לעמיר פרץ, יו"ר ההסתדרות. האירוניה מכה שוב.

שנה וחצי של עבודה בלתי אפשרית, כפוף לבת טיפוחיו של פרץ שהייתה חסרת מושג בתקשורת, עם בוס בלתי אפשרי. אבל הבחירה הייתה נכונה: אני והוא הבנו שהשפה המשותפת בינינו מוגבלת, והוא – כאיש שאכפת לו – זכר את חסד נעוריי מהטלוויזיה ואת שנות ילדותו אצל הוריה של גלילה בשדרות. הוא שלח אותי לקג"מ: קרן הגמלאות המרכזית של עובדי ההסתדרות בע"מ. מקום חדש, מקצוע חדש, עולם חדש.

השנים הראשונות לא היו קלות, נדנדה של ממש, קרנות הפנסיה הוותיקות הולאמו, מנהלים חדשים הופיעו והביאו עמם סכנת פיטורין, והייתי חייב להוכיח את עצמי. הצעה בלתי צפויה לכתוב מכתבים הפכה אותי לאיש פניות הציבור של הקרן, ואיחוד הקרנות סיפק לי תואר חדש: אחראי על פניות הציבור של קרנות הפנסיה הוותיקות. סוף־סוף נמצאה הנחלה הראויה. עבודה מרתקת ומגוונת, פגישות עם אוכלוסיות שונות, הרצאות. מצאתי את מקומי.

כן, אפשר להתחיל קריירה חדשה גם בגיל חמישים ולנצל את כישרון הכתיבה המשפחתי, גם אם לא במובן הספרותי. אני עדיין שם, לאחר גיל הפרישה, הם רצו, אני רציתי. שלא ייגמר לעולם.

הילדים בגרו וגדלו, גלילה ואני עשינו כל מאמץ לספק להם את כל הנדרש, מלווים אותם, מלמדים אותם, מעניקים להם. חינוך, ערכים, ספורט ומוזיקה, לימודים ופעילות. שבע השנים שבהן הייתי יו"ר ועד ההורים של גימנסיה 'הרצליה' היו רק חלק מהנתינה. נעה תהיה עוד מעט רואת חשבון, נדב ימצא את עצמו בקרוב, ונעמן, מתכנת בצבא, כבר מתכנן לעצמו את חייו כאיש היי־טק ומורה לעתיד.

החיים טובים. מלאי תעסוקה ועניין ומספקים לנו לא פעם רגעי אירוניה, אך בסופו של דבר אנחנו מגיעים כנראה, ליעד שאנו אמורים להגיע אליו בדרך למימוש עצמי, גם אם בתחילת הדרך אין לנו כל מושג לאן תוביל היא אותנו.

אנרגיית רוח על הרמה: תווי חיים

יואב צור

נולדתי ביום 8.6.1955 בתל אביב, בן זקונים לרוחמה ואלכס צור, צעיר הנכדים למשפחת טשרנוביץ. בשנת 1958 יצאו הוריי למערב אפריקה בשליחות משרד החוץ, ואחי גיורא ואני הצטרפנו אליהם. אחי שמואל נשאר בארץ בפנימייה הצבאית בחיפה, כך שלמעשה כמעט שלא גדלנו במחיצתו; גם כשחזרנו לתל אביב, עבר שמואל לירושלים ללימודיו באוניברסיטה, וכשעברנו לירושלים, שמואל חי את חייו בנפרד. ההפרדה משמואל הייתה לי קשה ביותר. לימים, התהדקו מאוד היחסים בינינו, אולי כפיצוי על החסך בילדות.

בשנת 1961 חזרנו מאפריקה ארצה, ובחלוף חודשים מספר נסענו לפנמה, לשליחות נוספת מטעם משרד החוץ, ושהינו בה עד 1963. כל שנות הנדודים בילדותי נותרו בזיכרוני כחוויה קשה: נסיעות, מעברי ארצות, שפות חדשות ובדידות חברתית. הקִרבה לאחי גיורא הייתה חשובה מאוד. כל השנים שבהן 'בילינו על המזוודות', היינו לפחות זה עם זה למרות הפרש הגילים בינינו (ארבע שנים).

ב־1966 עברנו לירושלים. התגוררנו תחילה ברחוב שמריהו לוין בקרית היובל, ואחר כך ברחוב רד"ק 5 ברחביה. למדתי בבית הספר היסודי על שם משה שרת בקרית משה; בתיכון בבית הספר 'אורט

אחים קרובים: יואב מימין, גיורא משמאל, פנמה ????????

הנביאים', במגמת מכניקה, למרות שחלמתי ללמוד ניצוח באקדמיה למוזיקה. מכיוון שסבלתי מדיסלקציה קשה (שלא אובחנה בימים ההם) והציונים שלי היו בהתאם,'המליצו' לי לא לנסות להתקבל לאקדמיה וכך עשיתי לצערי. רצה הגורל ונעשיתי מסגר במקום מוזיקאי. בימי נעורי ניגנתי על פסנתר וקלידים בהרכבים שונים: בלהקת חתונות, בתיאטרון, ולפני גיוסי לצה"ל – אף הופעתי בפני חיילים, במלחמת יום הכיפורים. באחת ההופעות פגשתי את ציקי (ציונה) שהופיעה אתי כזמרת, ולימים הייתה לרעייתי.

שירתתי בחיל האוויר בתל נוף כמכונאי מטוסים מ־1974 ועד 1977, שירות קשה ומשעמם. עשיתי את המיטב, הייתי חייל מצטיין – אבל ממש לא נהניתי.

ציקי ואני נישאנו ביוני 1978 בבית בלגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. במרס 1979 עברנו להתגורר בקצרין שברמת הגולן בהמלצת דודי יוסף אבידר, שסיפר לנו שמקימים שם יישוב חדש. מבלי להכיר את הגולן, נסענו, התרשמנו, ובתוך חודש הפכנו לתושבי הגולן. קצרין הייתה בהתהוות. כולם הכירו את כולם והייתה תחושה של ציונות בלי מרכאות. גידלנו בגולן שלושה ילדים לתפארת: החיים באזור נפלא זה היו צעד משמעותי וגורלי, שעליו אני מברך עד היום. במשך אחת עשרה שנים, עד 1989, עבדתי בתעשייה האווירית בבני יהודה בגולן כמבקר איכות וכמנהל תפ"י (תכנון פיקוח יצור). במסגרת עבודתי בתעשייה האווירית השלמתי את לימודיי כהנדסאי מכונות במכללת תל חי.

מ־1989 ועד היום אני עוסק בתחום אנרגיית הרוח. במסגרת זו הייתי שותף להקמתה של חוות טורבינות הרוח 'תל עסניה' שבגולן. החלום, המחקר, הקמת הפרויקט והגשמתו מהווה עבורי מקור גאווה ובתחום זה אני עובד עד היום. העיסוק במוזיקה מלווה אותי כל השנים, בעיקר במסגרת הקהילה בקצרין ובגולן. מיום בואנו לקצרין שימשתי 'כליזמר' בקהילה, כולל עבודה מהנה עם ילדים, נוער ומבוגרים, במגוון רחב מאוד של עשייה מוזיקלית למען הקהילה.

רעייתי היקרה ציקי (ציונה) צור לבית יהודה, נולדה ב־13.9.1956 בשכונת 'נחלאות' בירושלים. ציקי עוסקת באמנות; היא מטפלת הוליסטית ומנהלת את ה"צימר" בביתנו בקצרין.

ציקי ויואב צור בקצרין שבגולן עם ילדיהם אוריה, אביתר וטליה, **שנה????**

החיים המשותפים עם ציקי פתחו בפניי עולם מלא של רגש, קִרבה ואהבה, עולם שלא כל כך הכרתי בבית ה'פולני' שבו גדלתי.

שלושת ילדינו נולדו בקצרין: אוריה (אוקטובר 1980), מתגורר ב'אדמה', עוסק במוזיקה, מנחה קורסי מעגלי שירה וסדנאות ומטפל. הוא בחר בחיי טבע ב'יורט מונגולי' עם חשמל סולארי ונשוי באושר לטיטלי (אידית) ואב לשני ילדים: אריאל (2010) ואנאיה (2014). אביתר, יליד 1985, חי בקיבוץ רמות מנשה ועוסק במוזיקה. גם הוא מעורב מאוד בקהילה בעיקר בתחום המוזיקה, רווק (מבוקש), מוקף תמיד במעגלי חברים קרובים. טליה, ילידת 1987, למדה מוזיקה בבית הספר 'רימון'. מתגוררת עם בן זוגה במושב אניעם שבגולן; הקימה ומנהלת את 'מרכז השראה' בקצרין ובגולן – בית ספר למוזיקה ויצירה המשלב את כל תחומי האמנות. לטליה בת, שירה, ילידת 2013.

פכים קטנים

גלגולי שמות במשפחה

שמואל צור

בכל משפחה המכבדת את עצמה קיימת תופעה של שמות החוזרים על עצמם. הסבים והאבות שהלכו לבית עולמם זוכים לחיים מחודשים בשמות הבנים, הנכדים או צאצאים אחרים. כך מנהגו של עולם ומשפחתנו אינה יוצאת דופן מכלל זה.

שמואל: בראש הרשימה ניצב סבא שלנו, שמואל טשרנוביץ, שנפטר בגיל צעיר והונצח בשמם של שלושה מנכדיו: רמה, שהרי שמואל הנביא היה מן הרמה; מוקי,ששמו הרשמי הוא שמואל (שמואל א׳); ואני הקטון, שמואל ב׳. גם נכדו של הדוד חיים טשרנוביץ, אביה של מיכאלה הררי, מחזיק בשם שמואל על שם סבנו – והוא אף ממשיך לשמור על שם המשפחה טשרנוביץ.

אלכסנדר: אבא אלכס נקרא על שם סבו, אלכסנדר־זיסקינד איזראליטן־טשרנוביץ שנפטר שנה לפני הולדתו של אבא (1913). וכך, אני הוא שמואל בן אלכסנדר בן שמואל בן אלכסנדר – יפה, לא? בשם אלכסנדר מחזיק גם נכד נוסף של הדוד חיים, אחיו הצעיר של שמואל טשרנוביץ שנזכר לעיל. סבא שמואל היה כותב לעתים בשמות־עט שאולים (פסבדונים) ואחד מהם היה ׳אלכסנדרוני׳.

יעקב: אחד מאחיו של סבא שמואל הוא יעקב טשרנוביץ. בנו הבכור של סבא שמואל אביהם של דליה ז״ל ומוקי, הוא יעקב צור (טשרנוביץ). בשם זה נושא גם נכדו הבכור של הדוד חיים, הלוא הוא יעקב (יליק בפי כולנו) גרנות. גם במשפחתה של סבתא שלנו, בלה, מופיע השם יעקב (בן־גליל), בנה של אחותה שולמית, הקרוי ככל הנראה על שם בעלה של הסבתא רבתא שלנו (ה׳באבע׳) יעקב פלדמן־הכהן.

לאה: הוא שמה של הסבתא רבתא שלנו, אשת אלכסנדר־זיסקינד ועל שמה קרויה בתו של קלמן טשרנוביץ, בת דוד של

הורינו, שלא הכרנו, לא אותה ולא את אביה. אחד משמות העט של סבא שמואל היה ׳בן־לאה׳.

גרשון: אחד מאבות המשפחה הוא גרשון איזראליטן, יליד וילנה (נפטר ב־1848) ועל שמו קרוי אחד מבניו של הדוד חיים.

קלמן: אחד מאחיו של סבא שמואל הוא קלמן טשרנוביץ, הקרוי על שם קלונימוס־קלמן (הראשון) ועל שם קלונימוס־קלמן איזראליטן מדרויא (השני).

דב: אחיה הצעיר של סבתא בלה הוא דב־ברל־בוריס שהתגלגל לארצות הברית וחי שם. בעלה של שולמית, אחות סבתא בלה, הוא דב (בן־גליל), ונכדיו אף הם דב (דובי ארבל ז״ל), בן גילי שהלך לעולמו בטרם עת ודב בן־גליל הצעיר.

מרים: אחות בכורה הייתה להורינו, מרים שמה. לפי הסיפורים במשפחה היא נפטרה בת שנה, כנראה באשמת המטפלת. מרים הוא גם שמה של בתו הבכורה של הדוד חיים, היא מרים גרנות (ילידת 1898), בת הדוד הגדולה של הורינו. מרים הוא גם שמה של אחת מאחיותיה של סבתא בלה, היא ״מרצ׳ה״, אשר היגרה לארצות־הברית ומשפחתה שם עד היום. וגם בדורנו חוזרים להם השמות במשפחה אף אם לא לזכר אבות קדמונים.

רועי: בני הוא רועי צור; רועי דיין הוא בנם של ניבי ואמיר דיין ונכד של רמה; ורועי אלפייה בנם של נועה ועמית, נכד של דנה.

שחר: בנם של ניבי ואמיר דיין ונכד של רמה. שם זה נושא גם נכדו של מוקי ונכדי הצעיר. שם זה משמר, גם אם לא לכך התכוונו ההורים, את שם ספרו של סבא שמואל ״עם שחר״.

דפנה היא נכדה שלי (בת של ענת ואיתי צור), וגם נכדה של רמה (בת של נתן וקרן זוטא)

יואב: אחי יואב צור, השותף הצעיר לזקני השבט, ונכדי יואב מרום (הבן של בתי חמוטל וליאור מרום).

קטע לסיום - תודה לזקני השבט!

עומר פלר

אחת בלילה. אני נכנס לבית של אמא דנה. היא רכונה ברצינות ובדבקות על המחשב. קוראת, כותבת, מוחקת, מעלה. אמא שלי, היא חוט השָני של המשכיות לדורות של קסם המילים. מידע, אותיות, מתכנסים אצלה יחדיו ויוצרים סיפור וחוויה. ואני, נצר לכל הדבר המפואר הזה. אצלי המילים הן כלי, אצל משפחתי הכותבת הן אמנות, הן סורגות לנו אפודה משפחתית חמה, ישראלית, היסטורית. אמנות המילה היא דרך הבעה מופלאה להגיד דברים שחורגים מהשגרה.

נהגתי להביט משתאה על המשפחה שלי: סבתא, סבא, אמא, דוד, דודה ועוד, יודעים ללהט כה יפה, מג'נגלים מילים. כעת התכנסה החבורה הפוריה הזו, בעלת ה'רזומה' המכובד, כל אחד מהם נושא תיק זהב על גבו ומילים רבות אסופות בו, כדי ליצור סיפור משפחתי של כותבים ואנשי רוח וגם לוחמים – זו המשפחה שלי.

מתנה גדולה למשפחתנו יהיה הספר הזה. תסופר בו ההיסטוריה שלנו, החוויות שעברו, אירועים שקרו ומי הם האנשים האלו שעבורי הם קשר דם, ולאחרים הם נושאי תפקיד וכישרון, אנשים שידעו לקבל על עצמם אחריות ולהשפיע על קורות העתים.

כמעט שנה של השקעה בפרויקט שלקחו עליהם: מוקי שקם יום אחד ואמר – צריך לשבת ולכתוב, אמא דנה ורמה, מוקי, שמואל וגיורא נפגשים, שולחים מיילים, שוקדים על טקסטים שלבסוף יופיעו על דפים לבנים, מטביעים היסטוריה וסיפור של משפחה אחת. כל אחד מהם רוכן בדרכו שלו על ייצור המילים, איסוף המידע, ראות עיניו על שרשרת ההיסטוריה, מכניסים פיסות נשמה לאריזת מילים ישראלית, יהודית, רוחנית.

ואני?

תוהה איך הם עושים זאת. כמה רצינות הם זורעים, שותלים,

'זקני השבט', מהגדולה עד הקטן: דליה דוברת (ז"ל), רמה זוטא, מוקי צור, דנה אבידר, שמואל צור, גיורא צור, יואב צור, סביון, 2013

מצמיחים את התהליך. שמח שיהיה לילדיי ונכדיי, ולשאר בני המשפחה, ספר שורשים כתוב בידי מקצוענים, מבין כבר מראש כחוזה, כמה אור זה ישפוך על הכול.

רוצה לומר לכם תודה גדולה, על שהתחברתם לצורך עניין מרחיב ידע ומעצים, מיזם שינציח את המשפחה היפה הזו, מלח הארץ או פלפל וגם סחוג ישראלי שורשי, המחבק אדמה ומילים קסומות לידי מקשה של אהבה.

באהבה

כל כתבי המשפחה

ספרי שמואל טשרנוביץ

בני משה ותקופתם: מונוגרפיה, ורשה, דפוס הצפירה 1914
עם שחר, ירושלים, דפוס הצפירה 1914

ספרי חיים טשרנוביץ (’רב צעיר’)

לסדר ספר השאלות, אודיסה, אחיאסף 1908
מלחמה על השכל, אודיסה, אחיאסף 1908
למדיחי ישראל, אודיסה, האדשטיין 1908
הכרעה במחלוקת יחיד ורבים, ברלין 1911
התלמוד: סקירה כללית על מהות התורה שבעל פה, ורשה, הספר 1912
קיצור התלמוד: מסכת ברכות, ראש השנה, יומא, ברלין, מוציא לאור לא ידוע 1919
פרקים בהלכות אישות על פי התלמוד, ברלין, התקופה 1922
הזרמים הדתיים של יהדות אמריקה: הצעה על דבר ייסוד בשערי ציון: קובץ מאמרים בענייני ארץ ישראל והציונות, ניו יורק, דפוס שלזינגר 1937
תולדות ההלכה: כולל שלשלת הקבלה והתפתחות התורה שבעל פה, ניו יורק, מוציא לאור לא ידוע, 1945
תולדות הפוסקים כולל שלשלת הפוסקים, ניו יורק, ועד היובל 1947
מסכת זכרונות, ניו יורק, הוצאת ועד היובל 1945
חבלי גאולה: קובץ מאמרים על המאבק לתקומת ישראל, ניו יורק, ועדת היובל 1949
פרקי חיים: אוטוביוגרפיה, ניו יורק, ביצרון 1954

ספרי אהרון אברהם קבק

לבדה: רומן, ורשה, ביבליותקה עברית, תושיה 1905
בליל קיץ (סיפור), 1908–1907
מעל למגדל: סיפור, ורשה, ספרות 1910
המעפיל, ביבליותקה מוריה לבני הנעורים ולעם 1910
סיפורים, ורשה, ספריה גדולה 1911
דניאל שפרנוב, ורשה, ספרות 1912
סיפורים, ספרות יפה, ורשה, תושיה 1919
לצורתו הרוחנית של אחד העם, 1920
ניצחון: רומן, שטיבל, ארץ ישראל 1923
נגו: קול באפלה, הנביא, תל אביב, אגודת הסופרים 1926
בהימות ממלכה: מחזה, זוטות 1929
בין ים ובין מדבר, שטיבל, ארץ ישראל 1933
צעיף המיה, תל אביב (מוציא לאור לא ידוע) 1937
במשעול הצר: רומן, מוסד ביאליק 1937
תולדות משפחה אחת, תל אביב, עם עובד 1943
שלמה מולכו: טרילוגיה, תל אביב, עם עובד 1946
כל כתבי א.א. קבק, תל אביב, עם עובד 1946
מסות ודברי ביקורת של א.א. קבק, ירושלים, שלם 1995
תולדות משפחה אחת, שני כרכים, מהדורה מתוקנת, דביר 1998

ספרי יעקב צור

רבים מהדברים שכתב יעקב צור פורסמו בשפות שונות. בתוקף תפקידיו הציבוריים הן כדיפלומט והן כחבר ההנהלה הציונית וקרן קיימת לישראל. מובאים כאן רק ספרים שערך וכתב בעברית
בשדה מלא קומה, קרן קיימת לישראל 1949
אתגר למעשה הגדול, קרן קיימת לישראל 1962
שחרית של אתמול, תל אביב, עם הספר 1965
יומן פאריס–ירושלים, תל אביב, עם עובד 1968
דיוקנה של תפוצה, עם ישראל ברטל, כתר 1975
התפוצה, מערב אירופה, כתר 1976
קרב יום, כתר 1979
כתב אמנה מספר 4, תל אביב, ספריית מעריב 1981
מרד היהודים, האגודה למען התפוצות 1981
אני מאמין ציוני, הספריה הציונית 1985
יעקב צור, שליח לעמו, מוסד ביאליק והקרן הקיימת 1990

ספרי ימימה אבידר־טשרנוביץ

* – הוצאת ספרים שונה ו ** – מהדורה שונה

ספורים לרמה, צייר: נחום גוטמן, תל אביב (שטיבל), 1936 (כולל את הספורים: ’כושי ונושי’,’כושי ונושי נוסעים לירושלים’, ’צוציי’, ’ביקור הצעצועים’, ’זאב הקטן מפליג בים’, ’חצו של יורם’, ’ביאליק וטליק’)
דליה וספורים אחרים, צייר: נחום גוטמן, תל אביב (התקופה) 1940 (כולל את הספורים: ’עדו נוסע ברכבת’, ’דליה’, ’מיקי’, ’גור והאפרוח’, ’המאותתים’)
מוקי, ציירה: ג’ניה ברגר, תל אביב (מסדה) 1943
עורה, מעין, צייר: נחום גוטמן, תל אביב (יבנה) 1943
הסנונית מספרת, צייר: צבי מלבנצ’יק, תל אביב (מסדה) 1944
כושי ונושי, ציירה: בינה גבירץ, תל אביב (מסדה) 1944
הוא יביא אותם (אגדה), ציורים: תרצה, תל אביב (טברסקי) 1945
זוג נעלים, ציירה: תרצה. תל אביב (טברסקי) תש"ה
סבא ירח, מסופר בעקבות הציור, צייר: א’ הוהנשטיין, תל אביב (יבנה) תש"ה
שמונה בעקבות אחד, צייר: נחום גוטמן, תל אביב (טברסקי) 1945
שלוש ילדות חרוצות, ציירה: בינה גבירץ, תל אביב (יזרעאל) 1946
אחד משלנו, צייר: נחום גוטמן, תל אביב (טברסקי) 1947
גן גני: ספר לאם ולילד, ערוך ומלוקט עם לוין קיפניס, ציירה: איזה, תל אביב (טברסקי) 1947
גן גני, שני: ספר לאם ולילד, ערוך ומלוקט עם לוין קיפניס, ציירה: איזה, תל אביב (טברסקי) 1948
נורית, ציירה: איזה, תל אביב (סיני) 1948
שני רעים יצאו לדרך, עם מירה לובה, ציירה: מירה לובה, תל אביב (טברסקי) 1950
גן גני, שלישי: ספר לאם ולילד, ערוך ומלוקט עם לוין קיפניס, ציירה: איזה, תל אביב (טברסקי) 1950
שרשרת הקסמים, ציירה: מירה לובה, תל אביב (ניומן) 1952
במעגל הסתרים, צייר: יוסי שטרן, תל אביב (ניומן) 1955
גן גנון, ערוך ומלוקט עם לוין קיפניס, ציירה: איזה, תל אביב (טברסקי) 1955
בשביל המתפתל, צייר: מ’ אריה, תל אביב (טברסקי) 1955 (כולל את הסיפורים: ’הגשר’; ’ענק הסלע’; ’מסכת האבן’; אגדת הגמדים’; ’השניים’; ’בשביל המתפתל’)
הביתה, רישומים: ורה איל, תל אביב (עם עובד) 1960
ספורים לניבי, צילמה: ריקרדה שוורין, רמת גן (מסדה) 1962
שני רעים יצאו לדרך**, עם מירה לובה, ציירה: מירה לובה. תל אביב (ברונפמן) 1963
היונה של סבתא, צייר: ה’ הכטקופף, רמת גן (מסדה) 1963
ספורים לרמה: כושי ונושי**, ציירה: בינה גבירץ, רמת גן (מסדה) 1966
הבת: ספורה של לילי רן, רמת גן (מסדה) 1966
נונו, צילמה: ריקרדה שוורין. בובות: אדית סמואל, תל אביב (טברסקי) 1967
מגדלים בירושלים, צייר: אבי מרגלית, רמת גן (מסדה) 1968
שמונה בעקבות אחד*, צייר: נחום גוטמן, תל אביב (ברונפמן) 1968
מוקי השובב**, ציורים: איה שמואלי, רמת גן 1969
מבצע 52, ציירה: זיוה שישא, רמת גן (מסדה) 1971
שמונה בעקבות אחד (מעובד לעברית קלה בידי טניה ריינהרט), ציירה: איווט שצ’ופק־תומא, תל אביב (המחלקה לתרבות של הסוכנות היהודית, ספריית נשר) 1971
מיכלי, ציירה: אלונה פרנקל, רמת גן (מסדה) 1974
ספורים לרמה**: **ביקור הצעצועים**, ציירה: בינה גבירץ, רמת גן (מסדה) 1976 (כולל את הסיפורים: ’כושי ונושי’, ’ביקור הצעצועים’, ’זאב הקטן מפליג בים’)
באמת? או: כשהיינו קטנים, איור: לביא צרפתי, תל אביב (ספרית פועלים) 1978
תנתן בא להתארח, ציירה: עפרה נאמן, רמת גן (מסדה) 1979
רכב אש, צייר: אבא פניכל, תל אביב (ליכטנפלד־ברונפמן) 1979 (כולל את הסיפורים: ’המאותתים’, ’מכתב לחייל’, ’הגשר’, ’סיפור על נירה ועל אבא’, ’רכב אש’, ’ליל התל’, ’סיפור על דף ממחברת’, ’סיפור על העיפרון’)
מוקי ברוגז עם אמא**, ציירה: אורה איתן, רמת גן (ספריית קשב, מסדה) 1980
שלוש ילדות חרוצות**, ציירה: בינה גבירץ, ירושלים (דומינו) 1983 (כולל את הסיפורים: ’שלוש ילדות חרוצות’; ’שלוש ילדות חרוצות משחקות בקופת חולים’, ’אילנה’, ’בכה’, ’אדון רבינוביץ’, ’ניר מתקוטט עם כולם’)
דבי של סבתא יוצא לצפון, ציירה: ט’ אלמליח, תל אביב (ספרית פועלים) 1982
ספורים לרמה**(מהדורה מתוקנת) ציירה: בינה גבירץ, רמת גן (מסדה) 1984
אחד משלנו*, צייר: נחום גוטמן, תל אביב (ליכטנפלד) 1984
נעלי הצנחנים של אבא, ציירה: בינה גבירץ, תל אביב (ליכטנפלד) 1984
הלו סבתא, זו אני מדברת, צייר: יפתח אלון, ירושלים (כתר) 1986
אמא, משעמם לי!, עם דנה אבידר־פלר, ציירה: אלישבע געש, ירושלים (כתר) 1988
אותי לא תשאירו בבית, עם דנה אבידר־פלר, צייר: יוסי שטרן, ירושלים (כתר) 1988
סבתא בטרנינג, ציירה: בינה גבירץ, רמת גן (מסדה) 1988
שקרים קטנים, עם דנה אבידר, ציירה: אלישבע געש, ירושלים (כתר) 1990
מי חטף את בעז?, עם דנה אבידר, צייר: יוסי אבלעפיה. ירושלים (כתר) 1992
סיפורים לרועי, ציורים ועיצוב העטיפה: יפתח אלון, ירושלים (כתר) 1993
הספר הגדול של ימימה אבידר־טשרנוביץ**, איורים: אורה אייל, תל אביב (עם עובד) 1995 (כולל את הסיפורים: ’כושי ונושי’; ’כושי ונושי נוסעים לירושלים’; ’מוקי ברוגז עם אמא’; ’מוקי מבקר אצל אבא במילואים’, ’ביקור הצעצועים’, ’מיקי’, ’שלוש ילדות חרוצות’, ’שלוש ילדות רופאות’, ’תנתן בא התארח’, ’בכה’; דובי נוסע אל ניבי’, ’דובי נשאר בלול’, ’ענת רוצה את הירח’, ’הבובה הגנדרנית’, ’הפיז’מה של סבא’, ’אדון רבינוביץ’, ’ביאליק וטליק’)
שמונה בעקבות אחד (עיבוד מחדש), צייר: נחום גוטמן, ירושלים (כתר) 1996
סבתא יצאה מן החלונות, צייר: דני קרמן, ירושלים (כתר) 1997
אחד משלנו**, (מהדורה חדשה ומעודכנת), צייר: נחום גוטמן, כנרת, זמורה־ביתן, תל אביב 2014
ביקור הצעצועים*, אייר: דויד הול, עם עובד, תל אביב 2016
שמונה בעקבות אחד**, צייר: נחום גוטמן, כתר, 2018

תרגומי ספרים:
מ.ל. באום **הקוסם מארץ עוץ** תרגמה מאנגלית. ציירה: בינה גבירץ, תל אביב (יזרעאל) 1946
מירה לובה **אי הילדים** תרגמה מכתב־יד בגרמנית. ציורי המחברת, תל אביב (טברסקי) 1947
נעמי צימרמן **שעון בן חיל**, תרגמה מאנגלית, ציורי המחברת ומ’ גרדנר, תל אביב (טברסקי) 1947
קרלו קולודי **פינוקיו** תרגמה מאיטלקית בעיבוד ש’ גולדן, צייר: מרג’ה, רמת גן (מסדה) 1958
לואיס קרול **עליסה בארץ הפלאות** תרגמה ועיבדה מאנגלית, תל אביב (זימזון) 1964
הנס כריסטיאן אנדרסן **אגדות אנדרסן** תרגמה מאיטלקית לפי עיבודו של ש’ גולדן, רמת גן (מסדה) 1958
הנס כריסטיאן אנדרסן **הילדה הקטנה והגפרורים** סיפרה לפי אנדרסן, תל אביב (זימזון) 1965
הנס כריסטיאן אנדרסן **לכלוכית (סינדרלה)** סיפרה לפי פרו, תל אביב (זימזון) 1965

כתבי יוסף אבידר

בדרך לצה"ל: זכרונות, תל אביב, הוצאת מערכות 1970.
Yosef Avidar, *The Party and the Army in the Soviet Union*, Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem 1983
ה'הגנה' בירושלים בתקופת המנדט, ירושלים בתודעה ובעשיה הציונית: קובץ מאמרים, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל והמרכז לחקר הציונות והיישוב באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ט.

ספרי רוחמה צור

מסעות גיורא הראשון, מסדה 1974
הצריף שעל גבעת הכורכר, אל"ף 1982
סלחתי לך, אבא, ספר שלא ראה אור

כתבי רמה זוטא

ימימה [אבידר] טשרנוביץ, יומנים גנוזים מן השנים 1919–1936, הביאה לדפוס, העירה והאירה רמה זוטא, מרכז ימימה במכללת בית ברל, תל אביב, דביר בית הוצאה לאור 2003.
'חיים גורי בעקבות הזמן שנמצא: המשורר והמספר של ארץ־ישראל בן 90', **כיוונים חדשים: כתב עת לענייני מדיניות, חברה ותרבות**, 28 (יוני 2013).
'משמעות אחרת ללבנטיניות: בעקבות התרגום לעברית של "סולם יעקב" מאת ז'קלין שוחט־כהנוב', **כיוונים חדשים: כתב עת לענייני מדיניות, חברה ותרבות**, 32 (יולי 2015).
'מפעל האמנות, פולחן הילד: על הניסיון הראשון להקים תיאטרון לילדים בארץ ישראל', **עת־מול: עיתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל**, 211 (יוני 2010).
'פינת הנוער חינכה דור: פינת הנוער העברית ב"קול ירושלים" המנדטורי', **עת־מול: עיתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל**, 238 (ינואר 2015).
'חייה ויצירתה של לאה גולדברג', **אימגו: מגזין מאמרים, תרבות ותוכן (אינטרנטי)**, חלק א: 5.9.2012, חלק ב: 14.5.2012.
'פליקס קרול: וידוייו של מאחז עיניים / תומאס מאן', **אימגו: מגזין מאמרים, תרבות ותוכן (אינטרנטי)**, 9.5.2017.
'לא! בגלות לא אחיה! – יומנו של יצחק רוכל', **עונג שבת (בלוג אינטרנטי בעריכת פרופ' דוד אסף)**, חלק א: 18.5.2016, חלק ב: 27.5.2016.
'עורה, מעיין!': ספר החבורה הראשון של ימימה טשרנוביץ', **עונג שבת (בלוג אינטרנטי בעריכת פרופ' דוד אסף)**, 9.6.2017.
'מורה המורים: חיים אריה זוטא ויומן בית הספר העממי בבית הכרם', **עונג שבת (בלוג אינטרנטי בעריכת פרופ' דוד אסף)**, חלק א: 2.3.2018, חלק ב: 9.3.2018.

ספרי דנה אבידר

ספרוני שירים בהוצאת "ספרית זהב לפעוטות" 1963
דו"ח הוועדה הפרלמנטרית לבחינת מבנה החינוך היסודי והעל יסודי בישראל, (תשכ"ז תשכ"ח) הכנסת, תשל"א, 1971
בשיתוף עם ימימה טשרנוביץ אבידר:
אמא, משעמם לי! ציירה: אלישבע געש. ירושלים (כתר) 1988.
אותי לא תשאירו בבית, צייר: יוסי שטרן. ירושלים (כתר) 1988.
שקרים קטנים, ציירה: אלישבע געש. ירושלים (כתר) 1990.
מי חטף את בעז?, צייר: יוסי אבולעפיה. ירושלים (כתר) 1992.

ספרי מוקי צור

גלים ותלם, לזכר אישו לוביש, עין גב 1962
ללא כתונת פסים, ערך: א. שפירא, תל אביב, עם עובד 1976
כאן על פני אדמה, קובץ מקורות, עורכים: מוקי צור, תאיר זבולון, חנינא פורת, תל אביב, הקיבוץ המאוחד, ספריית פועלים 1981
בין צעירים, שיחות עם אבישי גרוסמן ויריב בן אהרון, הוצאת צעירים ועם עובד 1968
בדרכם, ספר לזכר חללי איחוד הקבוצות והקיבוצים במלחמת ששת הימים, עם תאיר זבולון, איחוד הקבוצות והקיבוצים 1968
מעבר לנהר, ספר זיכרון למוטי חדש, כנרת 1969
אביב מוקדם, צבי שץ והקבוצה האינטימית, תל אביב, עם עובד 1984
אהבה תכסה, פגישה עם א. מ. סלוצקין, תל אביב, עם עובד 1984
על שפת אגם סואן, על משפחת ישראלי, עם אהרון ישראלי, עם עובד 1985
התשמע קולי, בעריכת אברהם שפירא, מסות, תל אביב, עם עובד 1994
לחופי ירדן וכנרת, בעקבות רחל בבית העלמין, ירושלים, אריאל 1998
לעכב את הקריעה, מעזבונו של אבא קובנר, תל אביב, עם עובד 1998
מאה שנות ציונות, אדם ונוף בארץ ישראל, ירושלים, אריאל 1999
יהודה שרת גיבור תרבות, תל אביב, הקיבוץ המאוחד 2000
קול הדרור על ביתי, על משפחת כנרתי, כנרת 2000
לא ביפו לא בתל אביב, עם שרון רוטברד, תל אביב, בבל 2000
בשנה הבאה, שנות טובות מן הקיבוץ, עם יובל דניאלי, יד יערי, אוניברסיטת בן גוריון, המרכז למורשת בן גוריון, יד טבנקין, יד יערי 2001
כנרת כנרת, פירוש למחזה של נתן אלתרמן, שדמות תל אביב, הקיבוץ המאוחד 2002
על מים רבים, על משפחת מלמד, כנרת 2002
יוצאים בחודש האביב, פסח ארץ ישראלי, עם יובל דניאלי יד בן צבי, מרכז למורשת בן גוריון יד טבנקין, יד יערי 2004
אורות רחוקים, רשימות ופרקי שיחה, תל אביב, הקיבוץ המאוחד 2005
ריח הלחם בעולם, משירתה של מירה מינצר יערי, תל אביב, ספריית פועלים 2005
התקווה היא בשניים – על שבתאי בארי, בית השיטה 2005
עד פנה היום, ברל כצנלסון על עצמו, תל אביב, עם עובד 2006
כל ההתחלות, עין גב והתחלותיה, מילון, עין גב 2007
את אינך בודדה במרום, מכתבי אהרון דוד גורדון ואליו, תל אביב, הקיבוץ המאוחד 2006
כרעה ברוח, רמת אפעל, יד טבנקין, 2007
לבנות ולהבנות בה, ספר שמואל מסטצ'קין, עם יובל דניאלי יד יערי 2008
כרך ציונות, מתוך סדרת 'עם הספר', עריכה הקדמות, תל אביב, ידיעות אחרונות 2008
לא בעבים מעל, מאה ראשונה לדגניה, הקיבוץ המאוחד, יד בן צבי 2010
רחל החיים, השירים, תל אביב, הקיבוץ המאוחד ספריית פועלים 2011
רוח עצוב, בעקבות יצחק קצנלסון, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון
מעגל הדרכה, במה לפדגוגיה של אתרי מורשת, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל 2013
פניה ברגשטיין, סיפורה של משוררת חלוצה ומבחר משיריה, תל אביב, הקיבוץ המאוחד ספריית פועלים 2014
חצי חליל, אוטוביוגרפיה, תל אביב, הקיבוץ המאוחד 2014
אבני דרך, אבני בניין, על דרכו האדריכלית של מנחם באר, עם יובל דניאלי, יד יערי 2015
כאחד הדשאים כאחד האדם, איחוד הקבוצות והקיבוצים 1950–1980, תל אביב, הקיבוץ המאוחד ספריית פועלים 2016
לבשי אורך, אבא קובנר כותב לבתו, יד יערי 2018
הר/ שדה/ בית, תל אביב, הקיבוץ המאוחד 2018

ספרי שמואל צור

סבא, שיר סיפור, גוונים 2012 (סיפורים לילדים).
המגירות של סבא, טפר הוצאה לאור, 2017 (סיפורים ושירים לילדים).